

84(2p = Банк)
Г 957
С 21038

Агем эрмемин

Гуртуланы
Элдоо

Гуртуланы Элдар

Азат эрттени

Гуртуланы Элдар белгиди малкъар жазыучу, кѣп суратлау китапны авторуду. Аны «Акъ телефон», «Сабыр ушакъ», «Мѣлекледе къонакъда» деген эм башха китаплары, «Шамсудин», «Къызылкъанат тангларым» деген романлары, повестьлери да окъуучулагъа эрттеден белгилдиле.

Элдарны бир талай чыгъармасы тыш кыраллы тилледе да басмаланганды. Ол битеусоюз, битеуроссей литература конкурслада саугъалагъа, дипломлагъа тийишли болганды. Китапларыны тиражы миллиондан атлагъанды.

Гуртуланы Элдар Россей Федерацияны культурасыны Сыйлы къуллукъчусуду, журналистлени Россей Союзуну саугъасыны лауреатыды.

Бу китапха автор керти капарларын, суратлау очерклерин, жолоучулукъ жазмаларын жыйышдыргъанды.

Гуртуланы
Элдар

Керти хапарла

Суратлау очеркле

Жолоучулукъ жазмала

Нальчик "Эльбрус" • 2001

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАЦИОНАЛЬНАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Пушкина, 42

Адам эртенги

С. 100

Сибирский
Госиздат

Г $\frac{4702100600-012}{M 125(03)-2001}$ 72-2001

ISBN 5-7680-1607-4

© Гуртуланы Э. Б., 2001

«ХАР ТАНГЫГЪЫЗ ЖАРЫКЪ АТСЫН...»

*Тенгизге хар тамычы керек кибик,
Жерге ташы, агъачы керек кибик,
Мен да жашауға алай керек эдим...*

К ъ а й с ы н.

1. Атланган сёз

Быйыл биз Къайсын туугъанлы сексен жыл болгъаныны къууанчын этерикбиз. Юбилей кюн бизге миллет культурабызны уллу байрамыча келлигине барыбыз да толу ийнаньпбыз. Нек дегенде, малкъар халкъны тарыхына поэтни жұлдузлу ызы, аны къууатлы жарыгъы уллуду, ёлюмсюзю, туугъан ташыны таркъаймаз череги кибикди. Хар бир халкъны болады алай адамы. Айтхан сёзю, акъылман оюму игиликге чакъыргъан, не къыйын кюнде да чыдамлыкъға юйретген, иги къууум этдирген. Жол башчысы болмагъан зурнук сюрюу, жол ызын табалмай, муратына жеталмай къалыр эди. Озгъан жарым ёмюрде Къайсын бизни ниет насийхатчыбыз болуп келгенди десек, уллу семиртиу болмаз эди. Ол кертиси бла да алайды. Биз бюгюн, чыгъармачылыкъыны философия магъанасына къарай, ол хар жашауда тюбей тургъан соруугъа жууап бералгъанын кёребиз. Уллу поэтни, миллетни эм сыйлы инсаныны суратлау тизгинлеринде жашауубузну ыкхытлы жолун кюзюдеча кёребиз. Поэт кеси дуниядан кетген эсе да, аны назму хазнасы, окъуучуларына жарап, тамамлы къуллукъ этгенлей келеди.

Закий поэт, туугъан жерини сейирлик табиьгъатыны минг тюрсюнюлю бетин суратлап бергени бла къалмай, анга жан сала, аны амалы бла халкъыны жарсыуун, къууанчын да кёргюзте билгенди. Андан болур, жаралы ташны сыфаты дуния поэзиягъа айтхылыкъ суратлау сыфат болуп киргени. «...Хар неге да чыдадым!» — деген ташны сыфаты.

Къайсынны ёз сураты жалгъан махтауну, чексиз гокка сёзлени излемейди. Кеси жерини адамы, ташлы журтуну инсаны, ол къолуна чалгъы, сабан агъач да, сюрме,

салта да жарашхан таулугъа бек ушагъанды. Алай аны къолуна къадар поэт къаламны бегирек ушатып берген эди...

Туугъан журтун киши сатып алмайды, сайлап алмайды. Ол жангыз ананг, бешигинги тебирете, татлы жырын айта, тангига алай чыкыгъан адам кибикди. Хау, туугъан журтун киши сайлап алмайды... Алай поэтни кюнлю, ташлы да журту Чегем а, закий уланыны назмусуна тау черекни зынгырдауукъ макъамын, ол жаралы ташны адам кибик чыдамлыгъын, къарлы тауну сют кибик акълыгъын, таулу кишини ауур сабырлыгъын салыр ючюн, Къайсынны сайлагъан эди. Сайлагъанда да жангылмагъан эди. Илхам къызы уа анга поэзияны уллу дуниясына махтаулу жолун кёргюзтген эди, кёл этдирген эди.

Кёзден кетген поэт кёлден кетмегенди. Ол угъай эсе, заман череги оза баргъаны къадар, аны уллу суратында биз жангыздан-жангы сейирлик шартланы табабыз. Биз тёлю, поэт бла бир заманда жашагъанла, аны сёзюн эшите, андан адамлыкъ, кишилик юлгю алыргъа итине келгенле, бюгюнлюкде сыйлы устазыбызны уллу хурмет бла эсгерез.

«Мен, бир таулу назмучу...» — деучю эди Къайсын. «Поэт» деген атха бек тийишлиге уа Гомерни бла Гётени, Тютчев бла Пушкинни, Низами бла Къязимни санаучю эди. Ол бошдан айтылгъан, оюн сёз туююл эди. Ол «Поэт» дегенни сыйын бийик даражагъа чыгъарыу эди.

Къайсынны адамлыкъ шартларын, бийик культурасын айта келгенде, аны уллу билим хазнасы сейир этдиреди. Ёмюрю жашар кюрешде кетген аскерчи, кёчгюнчю акъылын былай байыкъдырыргъа къайдан амал тапхан болур эди?! Заман, къарыу да деген соруула тууадыла бир-бирде. Алай болуп тургъанлай да, уллу поэт кесини билим даражасын ёсдюргенлей турур ючюн, хар неге да сейир этиучю Къайсын хар нени да билирге, тиежегине чыгъаргъа суюгенледен эди.

Ол кесин, дайым да окъуп, юренип тургъан сохтагъа санагъанды. Жаш заманында Москвада окъугъан, артда да къадарын бу сахар бла байламлыкъда ызлагъан Къайсын театрлагъа, концертлеге, сурат кёрмючлеге кёп жүрюучю, битеудуния культурадан хапары болгъан, латин америкалы поэтлени назмуларын кёлюнден айтыучю Къайсын эди. Аны закий композиторла Людвиг Ван Бетховен бла Фредерик Шопенни музыкаларына, Мартирос Сарьян бла Рокуэл Кентни суратларына аталып жазылгъан назмулары окъуучуну жүрегине арсарсыз туюрелип къаладыла. Ачы къадарлары бла бийик фахмулары бирге байлашып,

жашау ызлары трагедиягъа айланган поэтле Табидзе, Белоянис, Лорка уа Къайсынны чыгъармачылыкъ ишинде энчи жерни аладыла. Алай барындан да бег'а Къайсынны назму хунерине, адамлыкъ шартларына Кязимни ниет кючю бегирек себеп болгъаны баямды. Чегемли назмучу шыкыгычы устазыны ызын андан ары бардыргъан, анга жангы кюч, жангы макъам къошхан закий сохтасы болгъанды десек, жангылмабыз.

Биз кёчгюнчюлюкден къайтхан жыллада, хар ким кеси къайгъысы бла айланган сагъатда, эсимдеди, Къайсын Кязимни жарыкъ суратын битеу да республикагъа, Россейге шарт этген эди. Биз къайтханда, биринчи уллу литература байрам Кязимге аталып бардырылгъаны кёплени эслеринде болур. Ол ишни башдан-аякъ къурагъан а Къайсын эди. Кертиди, Кязимни назмуларын кёллеринден айта билгенле, аланы эслеринде кёп жылланы сакълап тургъанла аз туюл эдиле. Алай аны огъурлу сёзю бла, уллу поэзиясы бла жашыракъланы, башха тилледе сёлешгенлени да шагъырей этерге керек эди. Ол намыслы борчну Къайсын тамамлы толтургъан эди.

Миллет культурабызны къайгъысын эте, Къайсын, жаш фахмуланы эслей, къанат туюне жыя, хар бирине эс тапдыра, миллет магъанасы болгъан ишни этгенди. Билгенди ол малкъар литератураны ауурлугъу алагъа, ол къазакъ, къыргъыз школада окъуп келген хунерли жашлагъа жетеригин. Аланы Кязим башлагъан ызгъа салыргъа, миллет литературабызны къурай келген таматаланы сынамларына да юйретирге керек эди. Жангы жашау, толу азатлыкъ чирчиклене башлагъан жашау жангы фахмулагъа кенг жол ача эди. Аланы алтмышынчы жылланы аякълана башлагъан адетлери, жорукълары кёллендире эдиле.

Алтмышынчы жыллада биринчи китапларын чыгъаргъанла, бюгюнлюкде кеслери алтмышжыллыкъ кишиле, литературабызда эслерча жетишимле болдургъан эселе, ол, айхайда, Къайсынны къайгъырыу жарыгъында болдурулгъан жетишимледиле. Кертиди, ол киши ючюн назму, хапар жазып бермегенди. Алай аз да фахмусу болгъаннга билеклик этген, эс тапдыргъан, анга алтынча багъалы сёзю бла болушхан уллу поэтни адети эди.

Къайсын дуниядан кетгенли, жылла озгъандыла. Бизге къалгъаны энди эсгериuledиле да, уллу, гитче да шартланы бирге тийишдире, жалгъай, багъалы устазыбызны, сыйлы насийхатчыбызны, халал къарындашыбызны огъурлу сыйфатын жангыдан кёз аллыбызгъа келтиребиз. Хар бирибиз эсине туйрелип къалгъанны айтады. Ол эсгериуле

барыбызгъа да керекдиле, багъалыдыла. Сора, ким биледи, ызыбыздан келлик жашлагъа да жараргъа болурла деген хыйсапда жазаргъа кюрешебиз...

2. Эсимдеди...

Къулийланы Хажимусаны жашы Радес бла мен Къыр-гъызстанда къоншу элдеде жашагъанбыз. Ол — Покровкада, мен — Киршёлкда. Тюбеше тургъанбыз. Алай шуёх-лукъну уллусу уа кюн кибик ариу сахарыбыз Фрунзеде окъугъан заманыбызда къайнагъанды. Андан бери кёп суу ичгенбиз. Башха затла да... Алай жаш заманда бишген татлы тенглик, баям, ёмюрде да ёчюле болмаз. Москвада болгъан сагъатда уллу доктор алим болуп тургъан Радесге сёлешгенимлей, жерингден тепмей тур дегенни айтып, къарап-къарагъынчы жетиучюдю. Сора, ашар-ичерни да ортагъа салып, уллу эсгериулеге кетиучюбюз. «Эсингдемиди...»

Да ма, Хажимуса жашларына тынгылы билим бериу хыйсап бла Фрунзеге кёчген эди. Юйюр а аллай юйюрмю эди! Радес немис аккордеонну, къанын ичгенча, алай уста согъа эди. Борис, бююнлюкде республиканы халкъ артисти, гитараны темир къылын суууруп алгъанча таралта, алапат жырлай да биледи. Литература хунери да барды. Аналары — ариу Зухура — айтылгъан къобузчу эди. Хажимуса Атабиевич а, юйюрню башчысы, миллет культурабызгъа жырла жазыучу поэтча киргенди. Аны алапат суймеклик ийнарларын бююн да радио бла эшите туруучубуз.

Окъуу жылларыбызда мен ол музыкалы юйюрде аз болмагъанма. «Тётя Зухураны» къолундан аз исси хычин ашамагъанма. «Къап, балачыкъ, энтта бирин, айранчыкъ да уртла...» — дегенлей туруп эди. Ёз жашларынча сыйлар эди.

Кюнлени биринде Радикледе (Радесге алай атагъан эдик) Къайсынны да кёрдюк. Мудах эди ол къызгъылмыйыкъ киши. Биз жашлагъа жарыкъ болургъа кюрешсе да, аны кёзлеринде къайгъы суратын эслеген къыйын туююл эди. Аны бир жарсыуу болгъанын мудах къарамында кёрген эдим. Мен билгенден, ол бери, халал Хажимусагъа, анга къарындашлыкъ, тенглик да этиучю Хажимусагъа, иш бла, сёз бла да болушлукъ излей келе туруучу эди.

Радик мени «дядясы» бла танышдырды. Ол къолуму, бир жетген кишини къолунча, къаты къысды, атабыздан — «Ысмайыл улудан» да хапар сорду, салам айтдырды.

Къайсынны кесинден эсе назмулары бла алгъаракъ шагъырей болгъан эдик. Радик аланы бир назму китапчыкъдан орусча окъугъан эди. Кёлюнден да бир затла биле эди.

Поэтни биринчи кёрген кезиуум эсиме кёп жыл озгъандан сора да бир тюшген эди. Барыбыз да Булунгуда поэтни юбилей къууанчын этген кюнледе. Къайсын-агъаны антлы тенги Чынгыз Айтматов, кёлю кёк бла тенг болуп, озгъан жылланы, болгъан ишлени эсгере, узун халпаргъа кетип эди. Эсгерир зат а кертиси бла да аз туююл эди. Чынгызны «Жамиля» деген повести ючюн оноучу жыйынла, зар къауумла да ала бла бир болуп, ызындан тюшгенлеринде, ол кезиуледе кючю да болгъан, сёзю да этген Къайсын бу жашны тынгылы къоруулагъан эди.

Ызы бла уа «Жамиля», Парижде, Москвада да чыгып, жазыучугъа Ленинчи саугъаны да алдырып, кёп сейирлик ишле болгъан эдиле...

Фрунзе шахарда жашауубуздан дагъыда бир шарт. Хар нени да билген, хар неге да жетишиучю Радик мени опера театргъа элтди. Олсагъатха дери билген затым, кёрген затым туююл. Алай театрны администратору Боташланы Исса бизни контрамарка къоллу этгенден сора, экибиз да бу сейир-тамаша театрны къызгъыл къатапалы залына ташайдыкъ. Сахнада атлыла керти да атлагъа минип айланганлары, къылыч оюнла, къызыгу сермешле мени арталда бир башха дунягъа элтгенча болдум. Орус гиназ Игорь бла половец хан Канчак кезиу-кезиу жырлай эдиле. Артда уа бир омакъ къызла бир аламат тепсеген эдиле.

Алай тепсегенлени эм аламатын а артда, бир талай заман озуп, Глиерни «Красный мак» деген балетинде кёрдюк. Сора дагъыда бир сейир — бу балетге келгенлени санында кавказлыла эслерча кёп болгъанлары да тамаша этдирди. Аны сылтауун а артда билдик. Балетде «автомат» деген тепсеуню чеченли жаш Махмут Эсамбаев кёргюзтген эди. Антракт болгъанда, Радик «дядя Къайсынны» эследи да, аны бла саламлашыргъа бардыкъ. Ол а бир бек жарыкъ эди, къууанып эди. Къуруда чеченли тойчуну махтагъанлай тура эди. «Кёрдюгюзмю аны! Угъай, сиз аны кёрдюгюзмю, къалай сейирлик тепседи, къалай аламат! Ма санга закий артист десенг! Бейшеналиева Бюбюсарачыгъа! Тюз да шайтан желча бурулмайма эди!..»

Жаш заманында, уруш жылла аллында Москвада театр окъууну бошагъан Къайсын, айхайда, сахнада бола тургъан затланы кимден да иги ангылагъаны сейирми эди.

3. Жюрекге тюйрелип кългъан сагъатла

Мен кесими литература къадарымда да Къайсындан кѣп болушлукъ тапханма. Аны насийхат сѣзю, кѣл этдирген сѣзю, керек жерде уа тамамлы иши да манга кѣп жарагъандыла, болушхандыла. Барын айтсам, уллу хапар болуп кетерикди. Алай жюрекге тюйрелип кългъан затланы уа къалай унутурса!..

Гурту улучукъ, жетчи былай терк дегенни айтып, Къайсын ишлеген жериме — радиогъа — сѣлешди. Ол Москвада биринчи чыкългъан китабымы биринчи экземплярын келтирген эди. Нечик къууана эди халал таматабыз ол ишге! Бир сейирлик затхача, бир уллу, къууанчлы да ишгеча! Тюзюн айтханда уа, ол зат манга кертиси бла да уллу къууанчлы иш эди. Дагълыда бир эки жылдан повестьлерим Москвада «Современник» китап басмада Къайсынны ал сѣзю бла чыкълдыла. «Алгъа, къалам къарындашым!» — деп бошала эди ол статья. Ол аны асыры семиртип, къубултуп айтханлыгълымы болур эди, алай хурметли таматаны сѣзю кѣлюмю кѣк бла тенг этгени, къанат битдиргени уа баям эди. Битеусоюз конкурсада саугъа алып, ызы бла тыш къыралда чыкългъан китапчыкълны кѣргенде уа, Къайсын бютюнда бек къууанды. «Барды бизде миллион окълуучугъа жетген прозабыз да...» — деген эди.

Тюзюн айтханда, ол кезиулеге бизни литературабызда романла, повестьле, хапар китапла да бар эдиле. Алай проза китапларыбызны республикадан тышында да окълуй башлагъланлары уа Къайсынны чексиз къууандыргълан эди.

Жашауунда кѣп къыйын сынамадан ѳтерге тюшсе да, Къайсынны халаллыгълы, жюрек жарыкълыгълы, адамлагъла ариу ниети бир заманда да кем болмагъланды, таркъаймагъланды. Ол жарсый, къууана да билгенди. Чамы да къууатлы, кюлкюлю, бирсилени да кюлдюре билген чам болгъланды. Эсимдеди, Винница областъха къонакългъла баргъланыбызда, Жмеринка станцияда бир сейирлик иш болду. Райкомну секретары сыйлы къонакъланы бир уллу зугул мермер столгъла чакълырды. Стол патчах къонакъланы сакълагъланча жасалып эди. Ол да бошдан болмагъланын артда билдик. Секретарьны хапарындан.

«Бу акъл мермер стол, — дегенни айтды къонакълбайыбыз, — кертиси бла да патчах столуду. Кълырымда Ливадиягъла солургъла бара, патчахны Жмеринкада бир кесекге тохтагълан адети болгъланды. Бу стол а аны бла жолоучуларыны сыйлануучу къангалары эди. Биз а энди мында эм сыйлы, эм багълалы къонакълларыбызны сыйлаучубуз.

Алайды да, Къайсын Шуваевич, патчах олтуруучу жерге ётеринги тилейме».

Къайсын, адетдеча, ыспас этди. Алай «патчах шинтигине» андан эсе жыйын таматабыз Хачим Теунов бегирек тийишли болурму эди дегенни айтды. Хачим Исхакович, сабыр атлай барып, «тахтагъа» орналды. Сора, ёхтем «патчах» къарамын жолоучуларына буруп, барыбызгъа да олтурушургъа, ауузланыргъа «бийик» эркинлигин берди, хантха кеси биринчи узалды. Къайсын а, «патчахыбыздан» да эркинлик алып, жеринден турду да, алгъыш аякъны кётюрдю: «Жангыз бир роман жазалмагъан императорла бары да бизни Хачимге къор болсунла! Бу сыйлы аякъны да аны ючюн кётюрейик!» — деди.

Хар нени да билип, эслеп туруучу Къайсын Беппайланы Сергей бла Кужев Борисге тырман этди: «Лакъырда этигиз, хомухла, бу бизни сыйлагъан суусуратлагъа, ызларындан къыртчыгъалача къарап турмагъыз да!» — дегенни айтды, кеси да бу винничанка-ариулагъа бир хычыуун ышара.

Дагъыда бир сейирлик тюбешиу болду. Тюзюн айтханда, аллай тюбешиуле дагъыда бола тургъан эдиле. Бу жол а...

Винницаны педагогика институтуну профессорлары, доцентлери, студентлери да кавказлы жазыучулагъа бек жарыкъ тюбедиле. Кёп ариу сёз айтылды, кёп алгъыш этилди. Къууанчлы ингир аламат ётдю дерге боллукъ эди.

Ахырында уа бир къартайгъан профессор, жеринден туруп, кафедрагъа бара да турмай, нек эсе да кёзлюклерин хуржунундан чыгъара да, артха сала, сахнаны къыйырына келди. Ол шёндю къаштйой профессоргъа угъай, экзаменине иги хазырланмай келген студентге ушай эди. «Шуёхларым, коллегаларым, — деди ол, ёню къаныгъып. — Бюгюнню тюбешиуюбюз ахыры бла унутулмаз тюбешиудю... Мен, кёпню кёрген къарт бёрю, бусагъатда, кёлюм толуп, айтыр сёзюмю табалмай турама. Алай кесими насыплыгъа санайма. Жашау жолуму ахырында сүйген поэтами кёрдюм, аны ауазын эшитдим. Аны ючюн, халкъына, биргесине келген тенглерине да ыразылыгъымы айтама. Шукур къадаргъа... Энди уа бери тынгылагъыз».

Алай айтып, устазаны да устазы, литература кафедраны профессору Къайсынны акъ къарда ёлген къара атны юсюнден назмусун бир аламат окъуду. Окъуду десем да, кёлюнден айтды. Сора, барып, Кавказны уллу поэти Къайсынны къаты къучакълады. Къайсынны да бир кесек абызырагъаны кёрюнюп тура эди.

Бир жол а, жазычуланы Битеусоюз семинары бошал-

гъанда, аны таматаларындан бири — Къайсын, бир жерли «жаш фахмуладан» бирин тохтатып, бир жанына чакъырды: «Сен кетип къалма. Мыхалков аэропортха дери элтирча машинасын берирге айтханды да, бирге барырбыз. Бирер «къызылкъулакъ» да жаныбызда къалыр. Манга минг «къызылкъулакъдан» да Къайсын бла жолоучу болган сыйлы эди да, ыразылыгъымы къууанып айтдым. Алай, жолда бара, «Ванда» деген польшалы парфюмер тюкеннге къайтыргъа да тышдю. Поэт анда, къабыргъада Шопенни суратын кърюп, не эсе да мурулдай ахтынды. «Акъай улу Къасым шампунъла, поляк шампунъла ала кел дегенди да, таматаны жумушун этейик, къууандырайыкъ». Алайда дуня бла бир шампунъ алдыкъ. Барын да капрон хуржунга жыйдыкъ. «Энди бу затланы къргенле, мени саудюгерчи сунуп, айып этерге кюрешселе, жангылгъанларын айтырса», — деди. Ким не сунарыгъын айыра тургъандан эсе, манга хуржун женгилирек кърюндю да, Нальчикге жетгинчи, Къасымны шампунъларын къолумдан тайдырмай келдим...

Узакъ, жууукъ жолоучулукъгъа барса да, Къайсын антлы тенги профессор Аскер Макаровичге бир саугъа алмай келмеучю эди. Бир жол жарагъан сахтиян бохча, алтын оюулары, мисир суратлары да жылтырай, аллай саугъа келтирди. Жаратдынгмы саугъангы дегенлеге Аскер: «Саугъа болуб'а, ичине бир тюменчик салса...» — дегеннге башха сёзле да къошуп, къаты жууап берди. Чамчы тенгини сёзлери Къайсынны сагъышка къалдырдыла. Сора ол бети жарый айтды: «Профессор тюздю. Виз а алайда адетни бузгъанбыз. Бохчагъа бир зат салыргъа унутуп къойгъанма, — деди Къайсын. — Энди, амал этип, айыпдан къутулургъа керекбиз».

Артда уа ол Аскер Макарович суйюучю цейлон чайладан бир жылгъа жетер чакълысын келтирген эди.

4. Кишилик юлгюсю

Халал Къайсын, жумушакъ, кечимли да Къайсын керек заманда, ишге жетгенде, къаты бола да билгенди. Тюзлюк ючюн демлеш баргъанда, ол кесин арталлыда аямагъанды, эки бетлиледен, сатхычладан суймегени уа болмагъанды. Тенги ючюн жаннган отха кирирге хазыр киши болгъанды Къайсын. Бу артыкъ сёзле туюлджюле. Аны таныгъанла, аны менден эсе кеп да иги билгенле ётюрюк айтдырмазла.

Айтхылыкъ поэт Борис Пастернак, «Доктор Живаго»

деген романын жазып, душман жыйынны юсюне айландырганда, аны бла бир кѳангада сыйланычуланы кѳбюсю, поэт тенглерин атып, ол угъай эсе, анга кѳажау чыгып, бешилик болгъандыла, дуния айыбын алгъандыла. Кѳайсын ахшы тенгин, кѳыйынлыкыгъа тюшген тенгин атмагъанды, жыртхычлагъа кѳоюп кетмегенди. Ол аны кѳолундан келгенича кѳоруулагъанды, билеклик этгенди. Аны ючюн кишиден да кѳоркмагъанды.

Власть «низамына» сыйынмаучу Александр Твардовский ёлгенде, дуниягъа аты айтылгъан поэтни асыраргъа аны эски «тенглерини» кѳбюсю келмей кѳалгъанды. Аны ёлююню юсюнде кѳз жашларын букѳурмай сюелген Кѳайсын, айтхылы тенгин ахыр жолуна ашыра, жюрегинде болгъанны бек ачыкъ айтханды.

Уруш жылладан башлап, ахыр ууахтысына дери Кѳайсын кѳарындашы кирик кѳрген тенгин Алим Кешоковну алай кѳторгенди, алай сыйлагъанды, кереклиде уа таукел кѳоруулай да билгенди.

Бир жол Алимни «Сыннан нал» деген трагедиялы романы ючюн, роман дегенден уллу хапарлары болмагъан кѳутургъан жажилле, унгулап, эзип бошаргъа умут этгендиле. Алгъадан хазырланган айыплы жыйылыуда эрши сѳзле айтыла тебирендиле. Иш ол халгъа бурулгъанда, Кѳайсын, жыйылыуну оноун кѳолгъа алып, башка ызгъа бургъанды, жазычу тенгин кѳоруулай, аны аманларгъа кюрешгенлеге айып этгенди. Жай аязчыкѳа жумушакѳ Кѳайсын, тюзлюкню кѳорууларгъа жетгенде, кѳаяча сюелип тохтаучу эди. Аны ючюн а бир кишиден не махтау, не аперимлик излемегенди. Ол аны кишилик шарты эди.

Чынтты адамны кишилиги хант кѳанганы юсюнде айтылгъан сѳзле бла чекленип кѳалмайды. Ол, барыбыз да билгенден, керти иште, ол угъай эсе, ачыкъ сермешде баям болады. Адамны кишилик шартлары ниет демлешде ачыкъланадыла. Аланы биз Кѳайсынны юсюнде, аны юлгюсюнде кѳп кере кѳре келгенбиз. Уллу поэтни, жууаш этип, кеслери кѳошларына тартыргъа кюрешгенле азмы эдиле? Адыллы интеллигент, европалы культурадан, тау намысдан да уллу юлюшлю поэт, кѳлю жаратмагъан ишни кѳргенде, арсарсыз кѳамагъа жабышып башламаса да, ич ниетин, башхача айтханда — позициясын бир заманда да жашырмагъанды.

Кѳолларында оноу кючу болгъанла аны оюмуна, ишине ыразы болмагъан кезиулеринде да халкъ ийнагъы, уллу поэтге хыны болургъа базынмагъандыла.

Сюеми эдиле поэтни оноучу кѳауумла деген соруугъа жууабы бирди — ала анга хурмет эте эдиле, аузуна кѳа-

рай эдиле, ариу кёре эдиле, кёзбау этгенлери болса да. Халкъында жюриген уллу сыйы ючюн, дуниягъа айтылгъан аты ючюн. Аны Аллах къызгъанмай берген жарыкъ фахмусу ючюн да. Тарыхдан юлгюлеге къарасакъ да, эсибизге сейирлик затла келедиле. Дунияны титиретген эмир Хайямгъа поэтлиги ючюн хурмет эте эди. Алай аны зинданнга атар умуту уа бирда эсинден кетмегенди. Екатерина патчах патчахлыкъланы къанлы душманы Вольтер бла бирда болмагъанча татах эди дейдиле. Пушкинни декабрист тенглерин сибирьлик этген Николай патчах поэт бла шуёхлукъ излегенин къоймагъан эди. Кертиди, Гумилёвну, Мандельштамны, Табидзени, Лорканы жойгъан мурдарла да бар эдиле къаугъалы дунияда. Алай поэтлени «хорлагъан» залимлени поэзияны хорларгъа кючлери къарымагъанды.

Дунияда сейирлик затла кёп тубейдиле. Къыргъызстанны ара шахарында халкъыбызны бардан жокъ этерге жетдирген «къарамыйыкъны» атын жюриютген орам бар эди. Халкъ ол орамны артха сыйыргъанды, атын тюрлендиргенди. Бишкекни эм ариу орамларыны бири уа таулу поэт, Малкъарны, Къыргъызны да сыйлы жашы Къулийланы Къайсынны атын жюриютеди. Алай эсе уа, Тюзлюк ёлмегенди, ёлюрге амалы да жокъду.

Назму сёзюнде Къайсын, битеу да жашау ызындача, ниетин жашырмагъанды, айтыр сёзюн букъдурмагъанды. Жаны-тини ачыкълыкъ, кёлдегин айтхан болгъанды. Эм ахшы поэмаларындан бири «Ленинни юсюнден таулу поэмасында» да поэт кеси жоругъуна кертичилей къалгъанды, тутхан ызын тюрлендирмегенди. Уллу суратлау кючу болгъан чыгъармасында, боранча келген революцияны, байракъларында «тюзлюк», «тенглик», «азатлыкъ» деп жазгъан революцияны, аны бачамасын да поэт кеси ангылагъанча, кеси билгенча, сезгенча суратлагъанды. Поэманы баш жигити фотодан алыннган сурат угъай, сёз устасы, поэт, философ ишлеген суратды, чыгъармачылыкъ образды.

Руставелини «Къаплан тери кийген батырын», Пушкинни «Борис Годунов» трагедиясын неда «Полтава» поэмасын окъугъанла биледиле: уллу жазычула суратлау образларын альбом фотоладан угъай, ёз сезимлеринден, кеслерича ангылагъанны, ёз акъылларында бишгенни алып ишлегендиле. Пушкинни Сальериси тарыхдагъы композиторгъа ушамайды деп, ол сейирлик чыгъармадан къачаргъа кишини да акъылына келлик туююлдо. Пушкинни Пётр патчахы ол жауларыны сакълаларын чомуруучу, башларын балта бла тайдыртыучу патчах туююлдо. Ол Рос-

сейни, ёмюрлюк жахилликден чыгъарып, Европагъа ушатыргъа кюрешген Пётрду.

Александр Дюмагъа, дейдиле, тарых шартлагъа сыйырмайса, аланы бузгъан адетинг барды деп тырман этгенле болгъандыла. Айтхылыкъ жазыучу уа алагъа: «Тарых дегенинг къабыргъада чюйдю. Мен а ишлеген суратымы ол чюйге тагъама», — дегенни айтып къойгъанды. Былайда бу уллу жазыучу бла даулашхан, баям, къыйын болур эди.

Аллай юлгюле азмдыла?! Алай мени эсимден кетмей тургъан а дагъыда бир башха зат барды. Бир талай жыл мындан алгъа Къайсынны «Осуят» деген эм сыйлы поэма-сыны кечюрмесин басмалап чыгъарыргъа къоймай тургъандыла. Ол замандагъы политикагъа келишмегени ючюн, хатасыз халкъгъа келген къыйынлыкъны асыры шарт кёргюзтени ючюн. Арта, анга жол ачылып, «перестройка» да келгенден сора уа «Ленинни юсюнден таулу поэманы» истемей башлагъанла чыкыгъандыла. Ала да поэтни неда Ленинни сюймегенден угъай — къоркъгъандан. Озгъан заманланы «ауруу» бизден толусунлай кетерге унамагъаннга ушайды.

Чынтты демократияда, эркинлик, тенглик керти иште жүрюген жерде жазыучуну чыгъармаларына аланы политика къыйматларына кёре угъай, суратлау даражаларына кёре багъа бичедиле. Жашау кертиликни кюзгюсюнеча кырайдыла. Чынтты демократия къара жахилликден кериди. Чынтты поэзия ёмюрлюк болгъанча, аны мурдору гуманизм эсе, эм уллу гуманистле ол поэзияны жаратхан закийледиле.

Кертиди, поэт ёз заманыны иисаны болгъан къадарда, аны гуманист кючу, кёз къарамы да халкъына, заманына къуллукъ этгени баямды.

Биз, бюгюнню кюнубюзню татлысын, ачысын да сюзе, магъанасын ангыларгъа кюрешген сагъатыбызда, эсизден, жүрегибизден да кетмез Къайсыныбыз бла да кенгешибиз. Анга бек къыйын сорууларыбызны айтабыз: «Ол шёндюгю халлагъа къалай къарар эди? Болгъан, бола да тургъан ишлени юслеринден оюму къалай болур эди?» — дейбиз.

Мен акъыл этгеннге кёре, уллу Союзубузну чачылгъанына, поэтни къалам къарындашларыны асламы тыш къыраллыла болуп къалгъанларына Къайсын бегирек да жарсыр эди. Къаны-жаны бла, къалам фахмусу бла да демократ оюму поэт, айхайда, жангылыкъладан къачмаз эди. Алай озгъан жылларыбызны бирин къоймай харам этгенлеге да ариу а айтмаз эди. Аны бла бирге хар нени да,

къошмай-къоратмай, эски ызын тартыргъа кюрешгенлеге, аны халкъын жокъ этерге итинген «къарамыйкъъны» суратын кётюрюп айланганлагъа да къошулмаз эди. Кавказы эм мамырлы адамы, къаламын тюзлюкге, тенгликге къулулукъ этдирип желген Къайсын, чечен урушка къажалулукъун ачыкъдан айтып, аны тохтатыр амалны излегенлени сатырларына арсарсыз къошулур эди...

Уллу поэт, кеси дуниядан кетсе да, бизни миллет культурабызда жангы ыз салгъан, аны суратлау даражасын бийикге чыгъаргъан Къайсынны огъурлу сыфаты ёмюрледе да мутхуз болмаз. Ол жангы тёлуге, жангы дуниягъа кирише башлагъан жаш тёлуге кишилик юлгюсюн, туугъан ташына таркъаймаз соймекликни юлгюсюн берип кетгенди. Ол ызгъа поэтни ёчюлмез поэзия от жагъасы таркъаймаз жылыуун бергенлей турлукъду. Ол бизни тауусулмаз хазнабызды, къурумаз шауданыбызды, кёлубюзню кёк бла тенг этген ёхтемлигибизди. Мен алай сунама, ол мени уллу поэтни юсюнден тюрленмез кёз къарамымды, бишген оюмумду.

Бу эсгериулерими билгенимча, болалгъанымча жазаргъа кюрешгенме. Бу мени «таулу назмучугъа», тюзюн айтханда уа — Кавказы уллу поэти Къайсыннга хурмет сёзюмдю.

1997

ПОЭТНИ ЖУЛДУЗЛУ КЪАДАРЫ

Малкъарны эм ахшы поэтлеринден бири Бабаланы Ибрахимге мындан алгъа алтмыш жыл толгъанды. Поэтни жарыкъ юбилеи миллет культурабызны байрамыды дейме мен, уллу фахмугъа, айтылгъан поэтге жюрегимден ыспас эте, къууана, аны назму дуниясына сейир да эте.

Бабаланы Ибрахимни мен ал сёз жазгъан китабы да, байрамгъа байрам къоша, къууанчха къууанч бере, миллет культурабызны алапат белгисича, аллыбызгъа алай желгенди.

Мен а, поэтни назмуларын окъуй, аны минг тюрсюнлю, тенгиз кибик дуниясына бир сейирлик суратхача къарайма, аны назмуларындан эшитилген тауушлукъ макъамлагъа сойюне, уллу поэзияны жулдузлу, жомакълы да бахчасына сабыр атлай киреме. Сизни да ол бахчагъа окъугъуз. заукълукъ алыгъыз деп чакъырама.

*...Сууукъ кзырнакъ уруп чыкыгъан жерде
Да кюн жылыу алды жүрегимден,
Жауун жаугъан нартох бахча — жибип,
Кёк жулдузла иедиле жибек...*

*Акъ кванкъазла, кзар булутла кибики,
Учуп баргъан кюз ингирле келип,
Болама мен — айтхан кибики анда
Жангы айны бешик жырын — Анам...*

Фахму тенгизинден элпек юлюшлю Бабаланы Ибрахим, Акъ-Суу жагъасында жылы ташха олтуруп, биринчи назму сёзюн жазгъанлы, ол сёзю уа биринчи болуп, суу ташлары эшитгенли кёпмю заман озду, азмы... Поэтни жашау жолу, баям, ол тауусхан жылла бла тергелип къала болмаз. Этген иши бла, айтхан сёзю бла, халаллыкъ даражасы бла да тергеле болур. Къушкъанат назму сёзю бла да. Алай эсе уа, Ибрахим биринчи тизгинлеринден, ол гюллю тизгинлеринден бюгюнню бишимли, тамамлы назмусуна дери иги да кесек жолну арытханды дерге боллукъду. Намыслы, махтаулу да жолну.

Мени уа бюгюнча эсимдеди... Былай башлаучубуз биз, акъбаш кишиле, озуп кетген кызыу кюнлерибизни, салкъын айлы кечелерибизни да. Хау, эсимдеди, ол Къайсын да сау заманда жаш жазыучулары бир жыйылыулары. Ол заманлада, ол жыллада аллай жыйылыула терк-терк бола туруучу эдиле. Биз бири бирибизни излей эдик, истей эдик, ол тубешиуле барыбызгъа да ашча, сууча керек затла эдиле. Да ма, аллай жыйылыуларыбызны биринде, узакъ мюйюше, ташаракъда, дуниягъа, поэтлеге да сейир эте, хар бирине бир файгъамбаргъача къарай, кесин а кишиге да эслетмей, олтура эди уялчакъ, бир бек сабыр жаш. Аны бери чакъыргъанлары окъуна жашха уллу насыпча кёрюне эди. Алай ол бары да билмей тургъанлай, кеси да билмей тургъанлай эсленип къалды. Эм алгъа уа — Къайсынга. Дауур да селейген эди, шошлукъ да жайылгъан эди жыйылыу отоууна. Къайсы назмусу эди ол Ибрахимни? Тау суу сурген таш, ташха тийип кюйгени назму туудургъан тизгинлерими эдиле? Огъесе быламы?..

*Биргенге кирдиле назму
Уялчакъ жулдузну жарыгъы,
Зурнуклай ажашхан насыбым,
Ол эртте озгъан жаз жауунум.*

*Сен кетсенг, биргенге кетерле
Юйюмю гюл кибики жарыгъы,*

*Арбазда хурманы кёккюгю.
Да келир биягъы жангызлыкъ.*

Ай кибик суймекликни юсюнден ёз литературабызда, дуния поэтлерини китапларында да аз окъуй келмегенбиз. Поэтни поэт этген, сёзюне къанат берген суймеклик лирикадан хапарлыбыз. Алай:

*Насыбынг тутсун бу дунияда,
Жашауунг болсун кюн тууушлу.
Чачынгы уа мени туурамда
Тутар тау черекни тауушу, —*

деген а бизни, жангыдан кюйдюре, жангыдан суйдюре тебиремеймиди?

Ибрахимни хар жангы назмусун окъугъаным сайын, аны билмей тургъанлай жаратылып айтылгъан сёзюне, инжи минчакълача тизилип, жашнай келген сёзлерини музыкасына сейир этгенлей турама. Малкъар поэзияны Моцартыды дейме Ибрахимге. Алай айтсам да, уллу семиртиу болмаз эди. Закий композиторну жаннет макъамлы музыкасы бир чырмаусуз, бир шарайыпсыз, былай кеси алына жаратылып, къанат къакъгъанчады. Автор да алай, ол макъам тауушланы ойнай-ойнай, иш арада арталда къыйналмай жазгъанча, бир хазыр жерден алып келтиргенча кёрюнюп турмаймыды? Аллаи зат уллу поэзияда да тубегенине мен ишексизме. Угъай эсе да, алай сунуп турама.

Поэтни сёз усталыгъыны юсюнден а айтмайма. Нек дегенде, аны эслеген алай къыйын да туююлдю. Алай бир жашырын а барды: Ибрахимни назмусун окъуй баргъаным къадар, поэтни ана тилине суймеклиги кёк бла тенг болгъанча, жомакълы макъамыча кёрюне тебиреген малкъар тилибиз бютюнда сейирге къалдырады. Аны ючюнюмю айта болур эди хар нени да эслей билген закий Къайсын да Ибрахимге аталгъан назмусунда:

*...Сени сёзюнг иги, жангы
болгъанына къууандым,
отунгу кесингча жагъып,
суудан кесингча къандынг.*

*Къангасындан бир кишини
ашамай къалгъан-кзулгъан,
хантны кесингча биширип
алдынг юйюнгде къолгъа.*

Бабаланы Ибрахим малкъар литературагъа назмучу-лукъгъа юйренейим, поэт болайым деп келмегенди. Ол бизни миллет литературабызгъа хазыр поэт болуп келгенди. Жашауда аз тюбеген зат.

Кертиди, Къайсын айтханлай, Ибрахим, чыгъармачылыкъ ишин башлагъанда, къуру от жагъагъа келип да къалмагъанды. Ол Кязимли, Къайсынлы да литературагъа келгенди. Алай ол, жангы поэтча, кесини дуниясы, суратлау амалы, жумушакъ ауазы бла келгенди.

Ибрахим нени юсюнден жазса да, дегенди поэтни биринчи устазы Къайсын, анга дери тюбемеген бояула, ушашдырыула, жорукъла табалады. Неде да аны энчилиги кёрюнюпдю. Аны ючюн къууанады уллу поэт къалам къарындашыны Аллах берген хунерине:

*Мен да сени андан суюдюм,
Фахму дегенинг — байрам.
Халал — ананг берген сютю,
Халал — сен ичген айрам!*

Тенгleshдириу деген экили зат болса да, кёз аллыма уа ол лицейли бурмачач жашчыкъ бла аны айтхылы устазы — Россейни уллу хурметли поэти келедиле.

Бабаланы Хызырны жашы Ибрахим махтаугъа тийишли болгъанын керти иште, бийик поэзиясыны энчилигинде кёргюзтгенлей келеди. Аны «Малкъар балладасы», «Ара бораны», «Элия бешиги» дегенча китаплары не уллу литературада да сыйлы жерни алып эдиле, тёрде туруп эдиле. Терен философия бла лирика бу китапланы ёзегидиле, мурдорудула, романтикалы поэтни сезим дуниясыдыла, оюм-тенгизидиле.

Барыбыз да билгенден, поэтни поэт этген, анга унутулмаз суратлау сыфатланы къууаргъа болушхан, айхайда, шатык тенгleshдириуле, жангы ушашдырыуладыла. Аладыла назмуну накъут-налмас къыйматлы шартлары, энчилик даражалары.

Поэт назмусунда башха авторлада арталлыда тюбемеген жангыз бирчик окъуна ушашдырыу, тенгleshдириу табалгъан эсе, ол назму, нени юсюнден да болсун, жазыучуну поэзия кёгюнде бир батмаз жулдузчугъуду дерге нек жарамайды?

Ма андан «чыгъады кюн, мангылайы терлеп» неда: «Тюшюм алай ариу болгъан кече / Назмум, жиялп, этген эди кирши...»

Замансыз жоюлгъан жашланы ачы къадарларын кёргюзте, поэт, тилибизде жюрюген айтым байлашланы уста

хайырлана, «тауусхунчу ичер сууларын» дуниядан кетген жигитлени трагедиялы суратларын нечик ийнангылы, нечик шарт береди!

Туугъан жерини къайгылы, къыйын да къадарын айтыр ючюн, Ибрахимге жалаңда эки тизгин тамамлыкъ этип къоядыла. Алай тизгинни да тизгин биледи ансы:

*Къууана, жарсый да билген
аналай кюнжюрек жерими...*

Туугъан ташына, Ата журтуна къыйынлыкъ келгенде, аны «кёгюнде кюн къара кийгени» бла «жангызы жоюлгъан аналай, ай жерге сын болуп тургъаны» трагедияны эм бийик даражалы суратын бир шарайыпсыз бергени бла кълмай, ариу ишленген суратдача шарт кёргюзтеди.

Къадарны ачылыгъын, алай ол поэтни ахыры да бюкмезин, аны сёзюн тунчукъдуралмазын Ибрахим жангыз да бир строфада шарт бере билгенди:

*Отдан, суудан да къачмады назмум —
Бирде жашил жашнап тургъан назы
Болду, бирде кюйрюч болуп жанды —
Айтхан кибик Уллу Хожну жырын.*

Бабаланы Ибрахим ушашдырыуларында, сёз ючюн, къанкъазны акълыгъын айтханы бла кълмай, назмусуна «къаркъанат къанкъазны» сыфатын кийиреди.

Сора, поэзияны жомакълы минчакъларында инжилеча жылтырай, бири биринден сейирлик тенгleshдириуле, ушашдырыула окъуучуну кеслерине кетмез жесир этип къоядыла. Анга бир къауум юлгю.

«Тукъузгю терекни сууукъда, къыз кибик, къыш къарда къызгъанын» кёребиз. Биз аны, закий художникни суратында кёргенибизча кълмай, ол терекден келген къыш хауасын да сезип башлайбыз. Терек кеси уа кертиси бла да къызыл ингиликли ариуну шарт ишленген суратына ушап кълмаймыды?

Неда: «Сездим артха къайтмазлыгъымы жолдан — бирден сора учалмайды жулдуз...», «Жулдузлу» сыфатла Ибрахимни назмуларында аз тубемейдиле. Алай ала анга айыпсыз къллукъ этип келгенлери уа баямды. Ол а жалаңда назмуну омакълагъан шарт болуп кълмайды. Ол адам къадарын, аны сезимлерин жулдуз къадары бла тенгleshдириудю.

*Жулдузгъа да къыйнды кёкде
Бир учхунчу кюймай ёчюлген...*

Ибрахимни соймеклик поэзиясында аны суратлау усталыгы бютюн бегирек кёрюнеди. Лирика назмуларыны биринде жангыз юч строфагъа сыйынып къалгъан «тенг-лешдириу байлыкъ» сейир этдиреди: «Акъ гюлню жылы сют хауасы», «уялчакъ жулдузну жарыгы», «зурнуклай ажашхан насып», «эртте озгъан жаз жауун...» — была бари да бир кысха назмучукъгъа сыйынып къалгъандыла. Ала кертиси бла да инжи минчакълача жашнайдыла. Хар бири кеси жеринде, тийишли тизгинде, бирге уа алаMAT поэзия сыфат, ариу жыйышдырылгъан композиция береди.

Поэтни жангы назмусун окъуй баргъанынг къадар, ол битеу айтырын бу назмуда айтып бошаргъа итингенча, алай да кёрюнеди. Ол а, мен алай ангылайма, уллу поэтни шартларыдыла, аны энчилик хатыдыла.

Ибрахимни чыгъармачылыкъ ишинде кёчюрмелерини юслеринден энчи айтыргъа керекди. Аны юсюнден литературабызны алимлери тийишли оюмларын айтырла. Мен эслеген а: Шекспир, Мольер, Навои, Пушкин, Есенин болсун, бюгюнню уллу поэтлени да ол саннга къошуп, кюн кибик ариу, бийикле къары кибик таза малкъар сёз бла айтылгъанлары, айхайда, аланы таулу окъуучугъа бютюн жууукъ этеди, малкъар поэзияны хазнасына алтын сау-гъа этип къошады. Былайда поэтни уллу фахмусуна аны бийик литература культурасы, билим байлыгы да себеп болгъанлары кёрюнюп турады.

Алай болмаса, Ибрахим Пушкинни «Гитче трагедияларын» алай ариу, тынгылы, тамамлы кёчюрюп чыгъалырма эди?

Сёз устасы Ибрахим, Сергей Есенинни назмусун кёчюре туруп, уллу орус поэтни суратлау сёзюнде хар тюрсюнюн, бояуун, хар сезим жигин алай сакълай билгенди, окъуй келгеннге «Шаганени» Есенин, олтуруп, тауча жазып бергенча кёрюнмеймиди? Да бир эшитчигиз аны поэзия макъамын:

*...Ай тийген будайны, жерими
Сен билirse бурма чачымдан,
Кюл, ойна, чыкъ къайгъы чарсындан,
Эсге салма жалан жюрекге
Ай тийген будайны, жерими.*

Бабаланы Ибрахимни юсюнден, аны назму дуниясыны юсюнден айта келгенде, поэтни жарыкъ фахмусуна багъа бичгенде, биз Къайсынны оюмун, аны поэтни юсюнден айтхан сёзюн бошдан келтирмейбиз. Нек дегенде, малкъар поэзияны эм ахшы келечилеринден бири — Бабаланы Ибрахим Къайсынны жарыгъында ёсген, чакъгъан, кёгет берген терек кибики. Аны бла бир жерде, бир бахчада. Алай болгъанлыкъгъа, Ибрахимни тереги берген кёгетле ёз татыулары бла сыйлыдыла, ёз тюрсюнлери бла багъалыдыла.

Жашау анга чомарт да, халал да болгъанды, — дейди Къайсын осуятча айтылгъан сёзюнде. — Ол насыплыды. Аны сакъларгъа — поэтни борчуду. Аллай затла бла ойнамайдыла. Жашау кеси берген фахму — багъалы затды. Багъалы затха уа аяулу къараргъа керекди.

Фахмулукъ — жангыз да берилген адамны байлыгъы болуп къалмагъанлай, битеу халкъныкъыды, къырал байлыгъыды.

Мен ийнанама, — деди Къайсын, — аны таза, жарыкъ ауазын жууукъда, кенге да эшитирле».

«Сайламала» жазыучуну чыгъармачылыкъ къадарында энчи, сыйлы да жерни аладыла. Поэт, бу китабын басмагъа бере туруп, не оюмда болур эди? Аны эсине, ким биледи, ол Акъ сууну жагъасында биринчи назму сёзюн напчалай олтургъан жашмы келе болур эди? Огъесе биринчи китапчыгъыны дуняча уллу къууанчымы? Неда...

Анга айтып-айтмазча къанат битдирген эм уллу, эм сыйлы багъаны къайгъырыулу Устазы берген эди: «Мен Ибрахим Бабаевни Малкъарны эм иги поэтине санагъанымы юсюнден кёп кере жазгъанма», — деген эди ол.

Мен айтырыгъ'а: «Жолунг болсун, сыйлы къарындашым, татлы тенгим, халал тенгим, Ибрахим!»

1996

ПУШКИН ТАУЛАГЪА КЕЛГЕНДЕ...

*Эсимдеди ол сейирлик ууахты:
Билмей тургъанлай, кёз аллыма
келдинг...*

А. С. Пушкин. «Керниге»

Арыгъан лампаны тауусула баргъан сары тилчиги аз къалтырай башлады. Печь а эртте шошайгъанды. Ол гюрюлдеп жаннган отунланы мыдыхы да, къызыулукъ кю-

чю таркъая, жукъусуна, кёксюл кюлюне кёмюле барады. Тышындан а кюз желини гууулдагъаны бёлуне-бёлуне эштиледи. Саргъалгъан чапыракъла уа, ауур тамычыла-ны кётюралмай, сууукъ топуракъгъа агъадыла...

*Ариуса, мудахлыкъ берген ууахты,
Сюеме кете баргъан чырайынгы...*

Сора минг да тюрсюн, мен эндиге дери эслемей тургъан, билмей тургъан бояула кёз аллыма бир тауушлукъ суратны ишлеп саладыла. Бу арталлыда жангыча кёрюнген жомакълы дуня, мен биринчи эслеп къууанган дуня. Бир къууанч жашырынлы, бир а хычыуун, чексиз да дуняны аты уа Поэзия, Пушкин эди.

*Жер этегинде, бир жашил эменде,
Алтын сынжыры сейирлик жылтырай,
Юйренген киштик кечеде-кюнде
Ол сынжырда турады айланганлай...*

Мен а жомакъ киштикни угъай, ол чапыракълары саргъалып, тышы да ашалып тургъан эски китапчыкъны жесири болуп квалгъанымы эследим. Мен биринчи кёрген суратла, мен эндиге дери эшитмеген макъамла, уллу соймеклик бла уллу къажалулкъну тауусулмаз демлешлери...

Ол сейирлик тюбешиу къачан, къайсы, не кюн болгъанын эсеме тюшюралмайма. Алай кесим кесими таныгъанлы жашайды уллу орус поэтни назмусуна ёмюрде таркъаймаз соймеклигим. Бирде уа, бу жай кёгю кибик нюрлю дуняда бар игилик, бар халаллыкъ, мутхуз болмаз ариулукъ Пушкинни кюнча закийлиги бла, аны тенгиз кибик акъылманлыгъы бла, къушкъанат назмусу бла бирге келгенча кёрюнедиле.

Бизни, айхайда, топурагъындан ташы кёп журтубузда Пушкин келгинчи да бар эди жырыбыз, назмубуз да. Алай анга дери озгъан ёмюрлерибиз, анга дери ётген жашауубуз Пушкинге дери, аны тауушлукъ назмусу келгинчиннге дери озгъан ёмюрле эдиле.

Кертиди, Къабартыда, Малкъарда да орус поэзияны батмаз жулдузу Пушкинни назмуларын окъугъанла, ала-ны кёлден билгенле, аз болсала да, бар эдиле. Аны назмуларын орус тилде окъуп къууанганла.

«Я вас любил, любовь еще, быть может...»

*Сюйгенме сени, соймеклик ёртени
Кетип турмай эсе да жюрегимден,*

*Алай ол этдирмесин кзайгзы сени,
Сюймейме сени мудах этерге мен.*

*Жукз айталмай, чексиз сюйгенме сени,
Бир кзоркз, бир жүрекни кзайгзы талай.
Жанымдан эсе сюйгенимча сени,
Ол бирси жаш да сюйсюн сени алай, —*

дегенни сейирлик жарыгдын биринчи кӱргенле, аны ма-
кӱамын биринчи эшитгенле да болур эдиле. Болсала да
узак эди тууган ташым Пушкинни поэзиясындан. Узун
эди аны таулагы келтирлик жол. Ол да некден дегенде,
кӱара таныгандла, бютюнда орусча окӱуй билгенле ол за-
манда аз эдиле, бек аз.

Ангылагандла, алгӱадан оюмлай билгенле Поэтни
назму сӱзюню кӱчюне ийнангандыла. Ол сӱз, кеч-эртте
болса да, таулагы да жол табарын билгендиле. «Халкыта,
демлешлени кӱоюп, бир юйюрге тийиширле», — деген Пуш-
кинни сӱзюн, ангылап, кеслерине жашау жорук этгендиле.
Бизде да китапла чыкыганд кюн келирине, кӱлден айтыл-
гандла назмула, хапарла халкыгы басмаланып жайылырла-
рына ийнангандыла.

Битеу да дуняны титиретген революция, халкылагы
улуу кыыйынлыкыла сынатханы бла бирге, аланы миллет
сезимлерин уятханды, андан ары жашау кӱадарларыны
кыайгысын этдиргенди, улуу дунягы кӱзлерин ачдыр-
ганды. Культура айныуларын ол улуу дуняча ызларгы
себеп болганды. Таулула, хазна кӱалмай барысы да,
окӱуй-жаза билирге онг тапхандыла.

Белгили кӱабартылы алим, жамауат кӱуллукчы айт-
хан «жашау чырахтаны», жанып, таулуну кӱлюн кӱнча
жарытханды, кӱк бла тенг этгенди. Аны бла бирге уа халкы-
ларыбызгы дуня литературагы, эм алгы уа улуу орус
литературагы да жол ачылганды.

Кӱлден айтылганд чыгӱармачылык аз-аздан басмалы,
китаплы литературагы айланганды. Ызы бла уа халкы-
быз кесини суратлау сыфатын назму, хапар жазмала-
да кӱре башлаганды.

Ол сейирлик иште, айхайда, эм алгы нарт таурухла,
жырларыбыз, ӱз жазычуларыбызны назмулары себеплик
этен бла кӱалмай, жыйырманчы-отузунчу жыллада орус
культура бла бирге таулу окӱуучуну юйюне, сыйлы кӱо-
нак болуп, улуу Пушкин да келгенди.

*Кавказ — тӱбенде, кесим а — бийикде,
Кӱарладан кӱарайма кӱая эринде*

*Къушну узакъ тау башдан келгенине,
Кёк бийигинде къанат кергенине ..*

«Пушкин жашауубузгъа, жүреклерибизге арсарсыз жол тапхан эди, — дейди таматабыз, жангы жашауну жырчыларындан бири. — Барыбызны да сейирге къалдыргъан, минг тюрсюню ариу назмусу бла келген Поэт сёзюню терен магъанасы бла бирге, ангылашыныулу, шарт айтымгъан сезими бла да сөйдюрген эди. Окъуй баргъанынг къадар, аны поэзиясыны жашырынлары ачыла келгенча кёрюне эдиле. Уллу жашырынлай къалгъан а Поэт кеси эди. Биз, жангы заманны билгенибизча суратлай, халкъыбызны чагъармачылыкъ хазнасы бла бирге уллу орус поэтни сынамын да хайырланыргъа кюреше эдик. Аны бла да къалмай, Пушкинни назмуларын, поэмаларын, жомакъларын, сахна чыгъармаларын малкъар тилге кёчюрюрге да кюреше эдик. Къаллай уллу, къыйын, жууаплы да ишге узалгъаныбызны толу биле да болмаз эдик. Алай Пушкин жаш жүреклеге берген талпыныуу кёл этдире эди...»

Пушкин дуниядан кетгенли жюз жыл болгъанына аталып, 1937-чи жылда Къабарты-Малкъарда кёп тюрлю жамауат иш этилген эди. Школлада, предприятиялада, шахар, эл клублада поэтни жашау жолуну, поэзия ишини юсюнден тюрлю-тюрлю лекцияла, жыйылыула къуралгъан эдиле. Пушкинни, къабарты бла малкъар тилге кёчюрюлюп, китапла болуп, бир талай чыгъармасы басмаланган эди. Уллу поэтке аталгъан назмуладан да энчи жыйымдыкъла жарашдырылгъан эдиле. Нальчикни ортасы бла ётген орамгъа уа Пушкинни аты аталгъан эди.

Кертиди, Поэтке аталгъан ишлеге, заманга кёре, уллу политика магъана да берилген эди. Сёз ючюн, «Бабас бла жалчысы Балданы юслеринден жомакъ» деген чыгъармасында унукъдуруучу бла унукъгъанны сыфатлары ызлангандыла. Бай болгъанлыкъгъа, акъылдан жарты Бабас бла аны, жарлы болса да, акъыллы жалчысыны араларында къызгъан чөйрелик бек алгъа класс кюрешча кёргюзтөле эди. Ол кюрешде жалчы хорлагъаны уа заманга, политикагъа да жарагъан ишге айлана эди. Ликбезледе окъуй тургъан къара халкъ бу чыгъарманы сөйюп окъугъанды, магъанасын да бек шарт ангылагъанды, аны ёз жашауу бла тенгледиргенди.

Ол жыллада Пушкинни назмуларын къабарты, малкъар тилге кёчюрюу иште болгъан хунерлерин, кючлерин аямай кюрешгенле Алий Шогенцуков, Кациланы Хабу, Абдул Пшеноков, Алийланы Омар, Гуртуланы Берт, Этезланы Омар, Теммоланы Хамит эдиле. Кечирег' а ол сыйлы

ишге Отарланы Керим, Адам Шогенцуков, Къулийланы Къайсын, Алим Кешоков, Бетал Куашев да къошулгъандыла...

Пушкинни малкъар тилде чыкыгъан китапчыгъыны тиражы төрт минг экземпляр болгъан эди. Ана тилибизде чыкыгъан назму китапланы тиражлары ол даражагъа не анга дери, не андан бери жеталмагъандыла.

Китап, Алийланы Омар кечюрюп, «Деревня» деген назму бла башлана эди. Пушкинни «Чыганлыла» деген поэма-сын дуниядан жашлай кетген Теммоланы Хамит кечюрген эди. Гуртуланы Берт бла Кациланы Хабу поэтни бир къауум жомагъын, Отарланы Керим «Къарамашакъ къыз», Этезланы Омар а «Борис Годунов» деген чыгъармаланы малкъар окъуучугъа саугъа этген эдиле. Къулийланы Къайсын Пушкинни «Тенгиз», «Эсгертме» деген дагъыда иги кесек назмусун ана тилибизде окъурча этген эди.

Бу къыйын, жууаплы да ишде литературабызны жангы төлюсюню да махтарча юлюшю барды. Бабаланы Ибрахим, Мокъбаланы Магомет, Гуртуланы Салих, Созайланы Ахмат, аладан жашыракъла да, Пушкинни къушкъанат поэзиясын ана тилибизге кечюрюп, айтып-айтмазча хайырлы иш этгендиле.

Юлгюге Ибрахим кечюрген «Булутну» айтайыкъ. Назму, сёзю-сёзю бла дерча жууукъ кечюрюлгени бла къалмай, хар тюрсюню, сезим сураты сакъланып, Пушкин аны малкъар тилде жазып келтиргенча кёрюнеди.

*Озгъан боранны ой ахыр булуту!
Кесинг айланаса кёкде буйрукъсуз.
Жерге уа атаса мудах ауана,
Жарсыуча бараса кюнню аллына.*

*Кён болмай алдынг да кёкню чууагъын,
Шибля-элия да анга чулгъанды;
Ачы кюкюрөп, тамаша кзычырдынг,
Жаудунг да, кзургъакъ аулакзны кзандырдынг.*

*Тамамды, ташай сен! Озгъанды заман.
Кзургъакъ жер мылыды, озгъанды боран.
Аяз, жел, сылай агъачны кёклюгюн,
Сюреди сени тынчайгъан кёкледен...*

Тамам юч жыйырма жыл мындан алгъа чыкыгъан китапчыкъда поэтлерибиз назму сёзню акъылманына суймекликлерин хар бири ёз фахмусуна кёре, алай ачыкъ жюрөкден айтхан эдиле. Аллай назмуладан бир къауум тизгин:

*...Ханс басмаз сынынга халкъланы жолун,
Барып, кёзюнге къарайла, кёрелле.
О, Пушкиним! Ийнан сен анга толу,
Махтауунгу хар жерге ётгерелле.*

*Къурч къланы таймаз гыйыларында
Айбат накъышлап жазабыз атынгы.
Сен таныгзан Кавказны Малкъларында
Эсгеремиз ол ёхтем сыфатынгы...*

Айтхылы устазыны юсюнден Къайсын бир талай статья жазганды. Уллу Поэтге сыймеклигин алаMAT сыфатлап бергенди. «Мен билген закийлени сатырында Ол эм сыйлы жерни алады, — дейди Къайсын, Пушкинни юсюнден айтхан сёзюнде. — Дунияда эм азат, билгич, акъылман, адам улуну омакълагъан инсаныды. Жангыз аты окъуна кёлюнгю кёк бла тенг этеди, къууанчдан толтурады».

Ма аллайды бизни кюн кибик Пушкинибиз. Жылланы, ёмюрлени юслери бла ётюп келген алтынтамакъ булбулубуз. Ол сыфатлагъан Кавказны къларлы таулары бар къадар, дунияда назму деген бар къадар, уллу Поэтге халкъланы сыймекликлери да таркъаймаз.

1998

ХАЛАЛ ХАБУНУ ЫШАРЫУУ

Бизни суратлау литературабызда ёз сёзюм айтханладан, ёз ызын къойгъанладан бири Кациланы Хажы-Къурманны жашы Хабуду. Айтхан сёзюм ол чынтты фахмуну кючу бла айтханды. Аны адамлыгъы, огъурлулугъу, терсликни кёрюп болмауу, жарсыуда жарсый, къууанчда къууана билгени уа аны таныгъанланы эслеринде ёмюрге къалгъанды.

Бюгюм анга алтмыш жыл боллукъ эди. Бюгюм аны жарыкъ фахмусун сыйген окъуучула жазыучуну юбилейин аны кеси бла бирге белгилерик эдиле. Алай, къадарны буйругъуна кёре, Хабуну чыгъармаларын сыйюп окъуучула жазыучуну сыйлы алтмышжыллыгъын ансыз этерикдиле.

Алай, барыбыз да билгенден, халкъланы кёлуне жетелгъан, аны эсинде къалгъан жазыучу, кеси дуниядан кетсе да, халкълы-миллети бла бирге аны къалам ызы, акъыл

сёзю, жюрек жылыуу къалады. Алай эсе уа, ол кесини тутхан ишинде, оюмунда, битеу жашау жолунда халкъыны кертичи жащы болгъанды, анга айыпсыз къуллукъ этгенди.

Хабуну биринчи суратлау чыгъармалары малкъар прозаны биринчи атламлары бла башланнгандыла. Ол кезиуден тебиреп, Хабу, малкъар литератураны айныууну, ёсюуюню шагъаты болгъаны бла къалмай, кесини тийишли юлюшюн да къошханды.

Бу халал жүрекли, жарыкъ кёллю адам литература ишинде да жарыкълыкъ бла халаллыкъны суратчысы болгъанлай келгенди. Аны бла бирге уа хар жазмасында терен магъана бла оюм кеслерини жерлерин алгъанлай, оқуучуну акъылын бийлегенлей турадыла.

Бирле, чыгъармачылыкъ къадарларын башхала салгъан, башхала ызлагъан жол бла бардыра, ол ыздан чыгъалмай, ёз жолларын ызларгъа базынмай, ёмюрлерин алай бла ётдюредиле. Хабу малкъар литературада жаш заманындан окъуна жангычылыкъны жолун излегенди, аны таба да билгенди. «Жер жулдузлары» деген биринчи китабында Хабу бизни къурала келген ишчи классыбызны адамын суратлау литературабызда биринчи болуп кёргюзтгенди. Ол жангылыкъ къуру тематикалы жангылыкъ болуп къалмагъанды. Ол таулу адамны, кёп ёмюрлени ичинде малчылыкъ бла, жерчилик бла кюрешип келген таулуну акъыл-ниетинде болгъан тюрлениулени суратлау сёзню амалы бла кёргюзтгенди. Хабу бизни литературабызгъа алай бла жангы образны кийиргенди. Бизни жашауубузда бола келген тюрлениулени суратлау амал бла кёргюзтюу литератураны хар кюнню иши эсе, ол ишни суратлау прозабызда биринчи болуп Хабу башлагъанды.

Хабуну башламчылыгъыны юсюнден дагъыда айтыргъым. Миллет литературада проза жазычула ал кезиуде, чыгъармаларында ёз халкъларыны къадарларын суратлай, ёз миллетлерини жашау излемлерин, оюмларын кёргюзте, уллу дуняны, бирси халкъланы да къадарлары бла байламлыкъны истемей къоядыла, провинциализм дегенни чеклеринден ёталмай, иги кесек къыйналыгъудула. Малкъар прозаны башлагъанланы, андан ары айнытханланы да бири Кациланы Хабу ол учхаралыкъны да бек эртте эслегенди. Ол чекледен да жетишимли ётгенди. Аны «Мухаммат» деген китабы, андан сора жазылгъан чыгъармалары да ол затха шагъатлыкъ этедиле.

Аны бла бирге повестьни баш жигити Мухаммат да малкъар прозада жашау кертилик бла толу суратланган жигитледен бириди. Повестьде урушну къыйын жыллары:

айтып-айтмазча кыйын сынамла, кыйынлыкъла, болса-да хорлауну сыйлы кюню келирине ийнану, ол кюнню жууукълашдырыр ючюн кюрешиу — бу затла барысы да совет солдатны, жигит таулу жашны сыфатын адам ийнанырча, эсинде кѣпге тутарча этерге себеп болгъандыла. Хабу жашауну, адамны къадарын къуру къара бла, акъ бла кѣргюзтюп къоймагъанды. Аны жигитлери жарсый, къууана да билген, жашау жолларында жангыла, абына, болсада таукелликлерин атмагъан, жүрек отларын сакълай билген адамладыла. Ол затны биз Хабуну «Тамата» деген романында да кѣребиз. Романны окъуй, аны жигитлери бла бирге къууанабыз, ала бла бирге жарсыйбыз. Чыгъармада ишленген сыфатла окъуучу ийнанырча къуралгъандыла, ала биз жашауда тюбей тургъан, биз таныгъан адамладыла. Алай эсе уа, жазуучу да муратына жеталгъанды дерге боллукъду.

Прозаны уллусу, гитчеси да кѣбюсюнде хапардан, къысха новелладан башланады. Жазуучулары бир-бирлери, бу жанрны литература къададарларында бир кезиучюкге санап, ол угъай эсе, жаш заманларына, жаланда биринчи атмаларына санап, абадан жанрлагъа кетедиле. Кертиди, проза асламында хапардан башланады. Алай бу тынч кѣрюнген жанрны бийиклерине уа алай кѣп жазуучу жеталмагъанды. Чеховла, Бунинле, Цвейгле, Твенле кѣп тюбемегенлери баямды.

Хабу малкъар прозада хапар жанргъа суймеклигин, анга кертичилигин бир заманда да атмагъанды. Чам хапарланы юслеринден айтханда уа, Кациланы Хабу бу жанрны бизни литературабызда чынтты бийиклеге чыгъаргъанды. Ахыр ууахтысына дери да кюлкю новеллаланы ол унутмагъанды. Ала аны не повестьлерине, не романына чырмау болмагъандыла.

Халкъыны халал жашы, кюлкючю, оюнчу, чамчы Хабу бу жанрны халкъ чыгъармачылыкъда болгъан хазналары, башхалыкъларын да иги билгенди. Халкъны ауузунда жүрюген кюлкю таурухла аны жарыкъ фахмусуну таркъаймаз шауданы болгъанлай тургъандыла. Ол аланы эслеп, жыйып, айыра, сюрмелей, омакълай да билгенди. Андан болур, Москвада орус тилде уллу тиражы бла чыкыгъан биринчи проза китабыыз Хабуну «Чамчы Омар» деген хапарла жыйымдыгы болгъанды. Ол бизни прозачыларыбызгъа, битеу да жазуучуларыбызгъа, окъуучулагъа да къууанчлы байрам эди.

Андан бери Москвада Залийханланы Жанакъайытны, Этезланы Омарны, Толгъурланы Зейтунну, башха авторларыбызны да китаплары чыкыгъандыла. Малкъар сурат-

лау проза, жокъдан бар болуп, кюч-къарыу алгъанды, миллет культурабызны тутурукъларындан бирине айланганды.

Чам хапар, кюлкю хапар... Быланы энчилеп айтхан кыйынды. Хапарда чамы кыйсы, кюлкюсю да кыйсы болгъаны алай шарт ызланып къалмайды. Алай бек башы хапарны суратлау даражасы болгъан къадарда, анда ниет магъана бла башы жабылып неда семиртилип айтылгъан сёзню кыйматы уллу болгъаны баямды. Жаланда окъуучуну бир кюлдюрейим деп жазылмайды чам хапар. Чам да, кюлкю да суратлау амалдыла. Оту, чибижиси да болгъан амалла. Чам хапарда сёзню магъана «жюгю» бирси жанрладан эсе иги да уллу болгъаны хакъды. Алай энчи сёзню юсюнден айтханда уа, дагъыда бир башхалыкъ — кюлкю-чам новеллада сёзню тюрсюню кёп кере тюрленеди. Башхача айтханда, масхарала, семиртиуле, самаркъаула, лакъырдала... сёзге жангы тюрсюн берип, аны суйгенлери ча «жаратадыла».

Хабуну новеллаларын окъуй баргъанда, ол, литература-ны бу жанрыны жорукъларын иги билгени бла къалмай, аланы кенг хайырланнганын да кёресе.

Чамчыла — «юмористле», дейдиле, асламында кеслери къаштюйле боладыла. Хабуну юсюнден айтханда, ол жазгъанында, жашауунда да жарыкъ адам эди. Эсимдеди, биз, окъуучуларыбыз бла тюбешир мурадда, Чегемде литература ингирге баргъан эдик. Анда таматала, жашла да бар эдиле. Оюн, кюлкю, лакъырда... Къарап-къарагъынчы, ол алыкъа аз селешсе да, къарамла Хабу таба бурулдула. Жюрекле да ол къарамла бла бирге. Уллуну-гитчени, къартны-жашны да кюлдюре билген чамчы, бек да оздурмаз ючюн, жетдирмей да кыймаз ючюн, баям, бек акъыллы, адыллы адам болургъа керекди. Ол ингири мен ёмюрюмде да унутмам. Ол Хабуну ингири эди. Аллай ингириле уа аламат жазыучуну кыйсха ёмюрюнде ол жолгъа дери да бола тургъан эдиле. Не кыйын ауруу, не башха кыйгъыла Хабуну жарыкъ кёллююгюн ёчюлтмегендиле. Бизге уа татлы тенгибиз, хурметли устазыбыз сейирлик китап-лары бла бирге кесини адамлыкъ жарыкълыгъын да осуят этген эди.

Хабуну бла аны чыгъармачылыкъ ызыны юсюнден саягышларымы айта келгенде, аны антлы тенги, татлы тенги Кыйсын айтханы да эсиме тюшдю. Ол Хабуну «Сайла-ма-ла» китабыны ал сёзюнде былай жазгъан эди:

«Игиле терк ёледиле деген сёз бош айтылгъан болмаз. Да игиле кеслерин аз аяйдыла, ол кертиди. Аны себепли, аз да жашай болурла. Мен анга ийнанам. Жерибизни,

халкыбызны бек фахмулу жашларындан бири Кациланы Хабу кеси дуниядан кезиусюз кетсе да, аны игилиги, ахшы юлгюсю, этген иши, китаплары саула бла кьалгъандыла. Жаш жазычуларыбыз Хабудан, жазаргъа юйреннгенни кьой да, адамлыкъгъа, тазалыкъгъа да юйренирге боллукъ эдиле. Ала ахшы дерседиле».

Бююнлюкде бизни жазма литературабыз ахшы айныуну жолундады. Ол ишге жангы тёлюле, жангы фахмула кеслерини тийишли юлюшлерин кьошадыла, халкыбызны атын ахшы бла айтдырадыла, кёп башха миллетлеге белгили этедиле.

Алай энди келлик жазычула не уллу бийиклеге жетселе да, биринчилени уа халкъ ёмюрде да унутмаз. Нек дегенде, миллет культурабызны мурдор ташын салгъанла ала болгъандыла. Халкыны махтаугъа, ыспасха тийишли жашы Кациланы Хабу да аладан бириди.

1976

БИЗ А «ЗАЛИЙ» ДЕУЧЮ ЭДИК

Хар халкъда, хар миллетде бардыла аллай адамла. Жууаплы кезиуде, экили бола турмай, мындан манга не тюшер, не хайыры болур дей турмай, халкы ючюн таукел атлам этип, аны ёкюлю болуп, аллында баргъан адамла. Бирле да охо, болгъаны болур, кьадарыбызны буйругъун сакълайыкъ дегенде, бирле уа угъай, бу иш ишден туюлдю, бир амал этерге керекди дегендиле. Амал, мадар да излегендиле, кьолларындан келгенни этгендиле. Кёбюсюнде муратларына да жетгендиле.

Залийханланы Жюнюсю жашы Жанакъайыт аллай адамларыбыздан эди. Биз а анга «Залий» деучю эдик. «Бизни Залий»...

Эсимдеди, партияны жыйырманчы съезди кёчюрюлген халкълагъа этилген артыкълыкны ачыкълап, зулмчуланы уа терслеп, азатлыкъ — жарыкъ кьанатлы — арбазыбызгъа кьоннганда, уллу ишле башландыла. Башыбызны басып тургъан жалгъан дауну туманы седиреди. Жангы, кьууанчлы сезимле, жюреклеге таукеллик бере, Ата журтубузгъа кьайтыр умутубуз жаз гюлюча чакъды. Артдаракълада этиллик тийишли оноугъа дери иги кесек заман бар эди.

Алай биз а бек ашыгъа эдик. Асыры кёп тёзгенибизден болур эди. Халкъ жол кёллю бола башлады. Ол кюн-

леде, дейдиле, халал кьонакьбайларыбыз, кьыргъызылы оноучула кетерибизге бек ыразы болмагъанларын сездире тебиредиле. Охо дей эдиле ала, кьарачайлыла, малкьарлыла да, башыгъызгъа эркин болдугъуз, азат болдугъуз. Энди, сьогенигизча, автономия да кьурап, мында ох деп турсагъыз, ким угъай дерикди? Биз да бери узакъдан, Алтай табаладан келгенбиз. Кьарындашлача жашарбыз...

Ол жыллада жангы журтларына юренип-ююрсюноп тохтагъанла да бар эдиле. Жаш кьауум а — бютюнда. Сабийлигибиз ётген, акъылбалыкь болгъан жерибиз бизге киши жерича да кёрюнмей эди. Алай халкьны асламы уа тауусулмагъан онюч жылны термилип тургъан Кавказына ашыгъып эди. «Бауурубуз бла сюркелип барсакъ да, жолубуз — арыды».

Залий бла аны тенглери, бу ишни тамамлы болурун излей, «арсарлыланы» кёзлерин ачхан бла кьалмай, Москвагъа барып, автономиябызны толу кьайтарылырын тилеген эдиле. Ол заманлада Генеральный секретарь болуп ишлеген Н. С. Хрущёв, ол ишни миллет вопрослагъа кьарагъан секретарь Л. И. Брежневха буюруп, келечилерибизни да анга ийген эди. Иш, дей эди Залий арта, биз сьогенча терк баргъаннга ушамай эди. Кёп тюрлю вопросла бири бири ызындан тууа эдиле. Халкьгъа азатлыкь берилгенликге, баш эркинлик болгъанлыкьгъа, кьыраллыкь эркинлигибиз, болуучу автономиябыз биз сьогенча терк кьуралыргъа ушамай эди.

Алай, деп эсгере эди Залий, биз башлагъан ишибизни тиежегине жетдирирге таукел эдик, толу жууап алгъынчы, Москвадан кетер умутубуз да жокь эди. Насыпха, иш тап ызына тюшдю. Толгъан муратыбызны кьууанчы кёлюбюзно кёк бла тенг этди.

Хунерли жамауат-политика кьуллукьчу Жанакъайыт Жюнюсович Залиханов, партия органлада ишлей, кесин кертиси бла да халкь ёкюлюча кёргюзтген эди. Артдаракьда уа аны Республика радиогъа тамата этген эдиле. Ол жыллада мен да баш редакторну ишинде эдим да, Залийни болушлугъун хар кюннюгю жумушларымда кёрюп турдум. Ёз юлгюсю бла, насийхат сёзю бла да мени кёп жангылычдан сакълап келе эди. Ол мени начальнигим болгъаны бла кьалмай, хурметли устазым эди. Ёмюрюмде кёп тюрлю кьуллукьчулагъа тюбей келгенме, алай аныча сабыр акъыллы, менсиниусюз, башхача айтханда, бийик культуралы, намыслы оноучугъа уа алай кёп да тюбеген болмам. Бизни махкемебиз — Радиокomiteт абадан учреждения эди. Анда халы, кьылыгъы бирге ушамагъан иги кесек адам бар эди. Залий а, ол кьадар адам бла жарашып ишлегени

бла кьалмай, аланы кеси араларында жарашдырып, бири бирине болушурча, эс тапдырырча этип, ишни алай кьурай биле эди. Даулашханла, ёрелешгенле, бири бири кёзюне узалыргъа жетгенле, аланы сюзерин излей, Залийни кабинетине ит бла кштик болуп кирселе, андан а, бири биринден уяла, жарашып, келишип чыгъа эдиле.

Бу адам, кьошмай айтханда, адеплиги, сабырлыгъы бла бирге ишин суйген, ишлей да билген, сора — ишлете да билген кьуллаукъчу эди. Ол буюргъан ишни уа биз, кёл салып, кьолдан-башдан келгенни да аямай, чурумсуз тамамларгъа кюреше эдик. Кьоркьгъандан угъай — уялгъандан.

Ушакъ баргъанда, ол ушакъ жёнгерин, бир-бирле этиучюлерича, кьуллаукъ даражасы бла кьысаргъа, хорларгъа арталда кюрешмез эди. Залий, айта билгенича, эшите да андан кем билмей эди. Кенгешчи жёнгерини сёзюн, кесин да аныча сыйлай билген болмаз эди дерча, аллай адам эди бизни Залий. «Мен айтдым, сен а — эшитдинг, болду!» — деучю «башкьармалагъа» ол арталда ушамай эди.

Кьолунда ишлегенлеге ышанган этгенликге, плёнкагъа жазылгъан радиобериулерибизни асламына кеси тынгылап, эфирге алай ашырыучу эди. «Бек анасы жилямаз» неда «Сёз учду да кетди, аны кьуйругъундан тутупму тырыкьса». Дагъыда бир жоругъу бар эди Залийни: «Радио, хапарчы болгъаны бла кьалмай, ариу тилибизни югюсю да болурча, алай ишлерге керекди. Айтханынга ийнандырыргъа сюе эсенг, кьошмай, кьоратмай, ашыкьмай, созмай, шарт айт...»

Мен биргесине ишлеген онтёрт жылны ичинде Залий биреге хыны болуп, кьычырып, жанып дегенча затны не кесим кёрмеген эдим, не башхаладан эшитмеген эдим. Алай хурметли таматабыз айтханын а этдире билиучю эди. Нек дегенде, аны эм ышангылы болушлукъчулары — тюзлюк, сабырлыкъ, ишни тынгылы сюзюп ангылатыу, Залийни алдамаучу эдиле.

Кеси заманыны тынгылы адамы, коммунист ниетлеге алжаусуз табынган Залий партияны да кертичи адамы болгъанды, ол ызын тюрлендирмегенди, бузмагъанды. Битеу ёмюрю: жамауат кьуллаугъу, чыгъармачьмыкь иши да ол ызгъа табынганлай келгендиле. Ахырында, партияны трагедиясы уа аны да энчи трагедиясыча болгъанды.

Залийни литература иши да толусунлай аны ниетине бойсунуп эди. Анга кьуллаукъ эте эди. Битеу болгъан кючюн-кьарыуун, фахму хазнасын литературагъа берип ишлесе, Залий этгенинден эсе кёп этериги баям эди. Алай же-

тишип этгени да бизни миллет культурабызда кесини энчи, намыслы да жерин алады.

Белгили прозачы литературабызны бу бѐлюмюн эслерча айнытханды, биринчи романистлерибизден болгъанды. Залийни «Тау кѳушлары», «Бахсан жулдузу» дегенча абадан чыгъармалары миллет литературабызны эслерча байыкѳдыргъан шартладыла. Алада, халкѳ жигитлерини, Солтан-Хамитча, Кировча, Энейланы Магометча революционерлени унутулмаз сыфатлары ийнаннгылы берилгенлери бла кѳалмай, халкѳыбызны эм кѳазауатлы жылларыны сураты да кѳп тюрсюнлю амал бла толлу ишленгендиле. Бу отлу кюнле кѳуруда тамамлы хроникача берилип кетмегендиле. Залий ѳз халкѳыны миллетлик илишанлары, аны кѳлден айтылгъан чыгъармачылыгъын да бек ахшы билгенди. Ол а кѳпден хапар берген романда адамланы жарсыуларын, кѳууанчларын, жюреклеринде жюрютген жарыкѳ муратларын, азатлыкѳ ючюн кюрешде болдургъан жетишимлерин да окѳуучу сюйюп, ийнанып окѳурча жазаргѳа себеп болгъанды, чыгъармаланы суратлау даражаларын кѳтюргенди.

Залийни жазыучулукѳ кѳадарында поэзия бла проза бирге башлансала да, ол, айхайда, прозада бегирек жетишимли болгъанды.

Залийни ѳз халкѳына кѳуллукѳ этген жыллары тюрлю-тюрлю жамауат тюрлениулени, уллу сынамланы жыллары болгъан эселе да, Залий халкѳыны кѳууанч-бушуу ууахтысында да жюрютген ниетине кертичилай кѳалгъанды. Бизни эсибизде да, кѳз аллыбызда да аны халал ышарыуу, жылытхан кѳарамы бюгюн да мутхуз болмагъандыла, бюгюн да сакѳланганлай турадыла.

1999

ЗУРНУК ЖЫЙЫННЫ БАШЧЫСЫ

Заман дегенинг эмилик ат кибикиди. Алай ол, бир кѳысха ууахтычыкѳгѳа тохтап, бизге иги хапар келтирди. Кѳабарты-Малкѳарны эм уллу жазычуларындан бири Кешоков Алимге сексен беш жыл болгъаныны хапары эди. Сейирлик романда жазгъан, «Аламат ууахты», «Жашил жартыай», «Кертме тюрсюню», «Сынган нал», «Эмирге аталгъан кѳылыч» деген китапланы автору Алим Пшемаховични юбилейи литература арбазыбызгѳа ариу байрам болуп киргенди.

Алай тынч, алай сыйдам да болмагъанды уллу жазыучуну жашау жолу. Литература махтау анга кекден тыюп кыалгъанды деп киши да айталмаз. Алай аны жарык фохмусу Аллахдан келгени уа хакъды.

«Зурнук жыйынны башчысы» дейдиле кьабартылыла хунерли таматагъа, не узун жолда да ажашдырмаз башчыгъа. Бизни литература жыйыныбызгъа Алим Кешоков алай башчылыкъ этип келгенди кеп жылланы ичинде.

Бюгюнча эсимдеди аны жаш жазыучула бла ушаклары, алтын багъасы насийхатлары. «Э, шуехларым,— деучю эди Алим, — кьарамыйыкъ заманыгъызда этмегенигизни акъсакъал жылларыгъызда эталмазсыз». Заманыгъызны бошуна озурмай, женглени къайырып, ишлеген этигиз демеклик эди ол. Аллах кьадар этип берген фохмунгу кьадар этип хайырлана бил демеклик эди ол.

Алим Кешоковну намысы-сыйы республикабызда, андан тышында да уллу болгъанды. Бизни съездлерибизге, не тюрлю жыйылыуубузгъа да эм жууаплы, эм уллу оноучула, культурабызны эм айтылгъан келечилери да кьонак болуучу эдиле. Къыралыбызда атлары айтылгъан жазыучула да терк-терк жокълай туруучу эдиле Алим бла Къайсынны Ата журтларын. Ол эки да закий жазыучу ишлеген жылла кьалам къарындашланы Союзун кертиси бла да жылы от жагъагъа ушатхан эдиле. Халкъла аралы халларыбыз да ол заманлада бир болмагъанча татлы, ачык, тазаракъ да эдиле. Ол затха себеп болгъан шартлада уа магъаналы жерни тамата жазычуларыбызны алаамат юлгюлери ала эдиле. Ол эки да айтхылы жазыучуну, Къайсын бла Алимни араларында жюрюген татлылыкъны, тазалыкъны юсюнден бек кеп айтыргъа да боллукъ эди.

Алай бир жангыз юлгю. Алим Кешоковну «Сынганнал» деген романы чыкъгъанда, акъ бла кьарадан башха тюрсюнню билмегенле, айырмагъанла, жазыучуну аманлардан аямай, романын да аяусуз сөгюп, кьара кьазауат этген эдиле. Уруш келтирген трагедияны болушунлай кьргюзтген, тюрлю-тюрлю адамланы ол уллу сынамда кеслерин кьалай жюрютгенлерин суратлагъан, кертини кертича айтхан жазыучуну ашап кьояргъа хазыр эдиле. Аны тегерегинде айланып, кеслерине жалгъан аперимлик излеучю кезбаучула, кьумгъанчыла да жазыучудан кери тургъан эдиле: иш не бла бошалыр, жел къайры бурдуруп экен деп сагъайып эдиле. Жазыучуну башында кьара кьузгъунла уча тебиреген эдиле.

Къазакълылада аллай нарт сёз барды: «Аман тенгинг ауана кибикди. Башынгдан кюн тийген кезиуде биргенге болады. Кюнню кезюн туман жапханда уа, жокъ болуп ке-

теди». Алай жазычуну чарса да атмагъан тенглери бар эдиле. Биринчилери уа — Къайсын. Сен ким жанлыса деген соруугъа ол жууабын кѣп излей турмагъан эди. Уруш жыллада Сивашны жипилеринде къыйналгъан аскерчи тенгле, бир гиряхны эки этип ашагъан жашла, аны юсюне да къалам къарындашла къыйын кюнде бир бирлерин сатмазларын ол къара къузгъунла къайдан биллик эдиле?!

Ма аллай антлы тенгле, аллай жазычула башчылыкъ эте эдиле биз жаш къауумгъа. Ма аны ючюн насыплы эдик биз, аланы къанат тюплеринде жылыу алгъанла.

Алим Кешоков, хунерли жашланы жетишимлерине не бек къууанса да, хар аллына келгенни Союзгъа алыргъа ашыкъмай эди. Къарап, сюзюп, мында уа керти да фахму барды, бу керти да кесин аямай ишлерикди, муратына да жетерикди дегенин а, ариу айтып, кѣл этдирип, уллу жолуна алай атландыра эди. Жазыучулукъ ишни республикабызда не даражада болгъанын билген жашла бла къызла Алимча, Къайсынча закийлени алларында мен поэтме, мен жазычума деп арсарсыз айтыргъа бек да базынмай эдиле.

Ол ал жыллада, юч да китабым, Москвада да басмалана тургъанлай, Союзгъа алыгъыз деп къагъыт жазаргъа таукел болалмай эдим. Ёталмай къалсам, эшикге чыкъмазлыкъ болуп къаллыкъ суна эдим. Алай кюнлени биринде хурметли тамата, кѣл этдире, башымы сылай айтханында уа, иги умутларым къанат къакъдыра, алгъа атлам этген эдим. Иш Союзгъа кирген бла тамам болуп къалмазы уа баям эди. «Мыйыкълы жаш бла акъсакъал» эсимден кетмей эдиле.

Алим Пшемахович, барыбыз да билгенден, тыш къыраллагъа баргъан делегациялагъа кѣп кере башчылыкъ этип тургъанды. Халкъла аралы жыйылыгулада совет жазычуланы атларындан да аз сѣлешмегенди. Биз а ол затха жюригизиден къууанганбыз. Бизни адамыбыз, бизни Алимиз деп, кѣлбюз кѣк бла тенг болгъанды.

Назмуларыны биринде Алим генерал чынлагъа атылмагъанын, жаланда поручик Лермонтовну къолунда «рядовой» болургъа мурат этгенин жазгъанды... Алай, жылла да бара, ол битеу да Россейни, Совет Союзну окъуна литература «генералларыны» санына къошулгъан эди. Алай а генерал къауумда да тас болуп къалмагъанды. Эм алчыланы алларында баргъанды, эм аперимлилени санында жюрюгенди.

Анга бир-бирле «гиназ» да деучю эдиле. Ол ат анга битеу да къыралны Литфондуна таматалыкъ этерге айыргъанларында «жабышып» къалгъанды. Ол атны, айхайда,

къубултуп айта эдиле. Алай миллионла бла ахча жюриоген жерде, ол къадар ырысхы болгъан жерде низам да, тергеу да гиназ даражада, уллу жууаплылыкъда жюрирге керек болгъанын ким да биле болур эди.

Не ары бери деселе да, «гиназ» къабарты-малкъар къалам къарындашларын унутмай эди. Литература институт-да окъугъан студентле, аспирантламы дейсе неда ара шахарда ахча къолайлары таркъайгъан жазычуламы, бары да амалсызгъа къалгъан кезиулеринде тутуп Алимге, Литфондха жол салып башлай эдиле. Санаторийлеге, солуу юйлеге да бизни жазычуларыбыз путёвканы артыкъ бек къыйналмай алычу эдиле. Ётюрюкден не асыу — болгъан иш.

Алай эм уллу борчуна уа Алим Пшемахович жаш жазычулагъа болушханны, аланы чыгъармачылыкъ ишлерине къарагъанны санагъанды. Ол кертиси бла да алай эди. Бир юлгю. Тергей-оюмлай кетип, базынып, бир абадан хапарымы «Литературкагъа» ийдим. Чыгъарсала, чыгъарырла, жаратмасала уа, ёлтюргенми этерикдиле деген акъыл бла. Андагъыла уа, мен артда билгеннге кёре, бу базгынч жашны юсюнден Алимге сордула. Ол а «хунерли жерлешини» юсюнден ал сёз да жазды. Хапарны жаратханларыны юсюнден Союзубузгъа да билдирди. Ол жолча мен Москвада, тыш къыраллада чыкыгъан затларыма да къууанган болмаз эдим...

Жылла жюгю, ауур жюгю таматаны бюгерден аямайдыла. Саулугъу бек алаамат болмагъаны да эсленеди. Алай, хар заманда да тизгинли, кийген кийими да ариу жараша, ёшюнюнде уа Жигитни Алтын Жулдузу жылтырай, литература «гиназыбыз» бир ышарса, биягъы жомакълы жылла, ол насыплы жылла кёз аллыбызгъа келип къаладыла.

1999

ЭЛЬБЕРДНИ ФАХМУ ТЕРЕГИ

Бардыла аллай жазычула: махтау, аперимлик да излемей, кеслерини хар кюннюгю ишлерин дауурсуз, къаугъасыз, тынгылы тамамлар ючюн битеу болгъан кючкъарыуларын, хунерлерин аямай ишлегенле. Тенглеринден юйрене билгенле, аланы юйрете да билгенле. Мен былайда республикабызны эм ахшы жазычуларындан бири Эльберд Мальбаховну юсюнден айтама.

Эльбердни юсюнден асыры кѣп жазылгъанды, аны жазмаларына, китапларына терен сюзюу этилгенди, тийишли багъа берилгенди десек, ётюрюкчю болур эдик. Мен да бу сѣзюмде аны кѣп тюрюкчю литература чыгъармачылыгъына шарт багъа бичип чыгъалмазымы билеме. Ачыкъдан айтханда уа, жазуучуну фахму къыйматын, аны кесини китапларындан толу, басымлы ким айталлыкъды? Баям, киши да угъай.

Биринчиден, Эльбердни жазуучулукъ иши Къабарты-Малкъарны миллет литературасына, культурасына эслерча къошумлукъ болгъаны хакъды. Аны биз, къалам къарындашлары, къошмай, семиртмей айтабыз. Нек дегенде, жазуучуну биринчи сынамларындан башлап, битеу да къыралгъа белгили чыгъармаларына, повестьлерине, романларына дери да биз окъумагъаны жокъду. Аны бла да къалмай, литераторну фахмусуну ёсюу жолун ал атламларындан бери кѣргенлей келебиз.

Жазма ишин Эльберд, жазуучулары кѣбюсюча, журналистикадан, газет къуллукъдан башлагъанды. Москвада Ломоносов атлы университетни журналист факультетин бошагъанлай, туугъан журтуна келип, бир талай жылны газетде ишлеп тургъанды. «Кабардино-Балкарская правда» газетни жууаплы секретарыны экинчиси болгъанды. Башхача айтханда, газетни эм къыйын, эм жууаплы цехинде чыныктыгъанды жаш журналист. Литература жолуна да Эльберд ол кезиуде тюзеле башлагъанды.

Ал жыллада ол кѣбюсюнде кѣчюрме иш бла кюрешгенди. Къабартылы, малкъарлы жазуучулары хапарларын, повестьлерин орус тилге кѣчюргенди. Алай бла алагъа миллионла бла окъуучулагъа жетерча жол ачханды. Бек башы уа — къабартылыла бла малкъарлыла къарындаш литератураларындан хапарлы болгъандыла. Эльбердни хайырындан, аны жарыкъ фахмусуну себинден. Ол огъурлу ишни магъанасын айтып чыктыгъан къыйынды.

Эльберд Мальбахов, уллу окъууу, билими болгъан жаш, иги кесек заманын республикабызны тарыхын тамамлы билир ючюн бергенди. Халкъларыбызны кѣлден айтылгъан чыгъармаларына: нарт таурухлагъа, жомакълагъа, элберлеге, нарт сѣзлеге бегирек да эс бургъанды. Миллетлерибизни этнографиялары бла, битеу жашау халлары бла теренирек шагъырей болургъа кюрешгенди. Халкъыны элин-жерин, адет-къылыкъ энчиликлерин тынгылы билирге кюрешген жаш бу намыслы, алай къыйын да ишде хунерин, кючюн аямагъанды. Ангыламагъан, тюшюнмеген затын толу ангылар ючюн, соруп билир ючюн, тенглерин

бла кенгешгенди, хар нени да тынгылы ачыкълар амалын излегенди.

Эльбердни ана тили орус тил болгъанлыкъгъа, ол кесини китапларында миллет сыфатны, энчиликни кёпледен эсе иги бералгъанды дерге боллукъду, ол затха кёп юлгю да табыллыкъды. Башхача айтханда, уллу орус тилни хайыры бла жазычу миллетни сыфатын, ниет байлыгъын, аны кёп тюрсюнлю шартларын жетишимли суратлап бералгъанды.

Мен ангылагъандан, жазычугъа, былайда уа — проза-чыгъа, бир-бирле айтычулай — «къара сёзню устасына» — бек уллу сынагъа история романын санаргъа керекбиз. Нек дегенде, ол, озгъан заманны суратлау амал бла кёр-гюзтеме дегенде, бурунгулуланы жашау-турмуш, жамауат-мюлк халларын сыфатларгъа, литература жигитлерин кеси заманларына кёре сёлешдире, оюм этдире, кёрюмдю сыфатларын да ийнангылы ишлей билирге керекди. Ол алайды, анга кишини дауу жокъду. Болсада жазычу озгъан заманны, чык-чыгы бла ызлап, суратха тюрсюрюп берсин деген тюз болмаз эди. Ол тарых усталаны — историклени ишиди, илмуну ишиди. Жазычуну борчу башхаракъ болгъанын а барыбыз да ахшы билебиз.

Эльберд Мальбахов «Страшен путь на Ошхамахо» деген кёп суратлы романында ол жорукъну бир да бузмайды, уста хайырланады. Бу китапны окъугъан дагъыда бир затха сейир этмей къаллыкъ туйюлдю. Автор, жазычулукъ борчун да толтура, китабында менме деген бир алим этерик ишни да этип чыкыгъанды. Ёз халкъыны тарыхын эм кыйын, къазауатлы жылларын автор ат башындан айтып кетмегенин бу китапны ал бетлеринден окъуна сезип башлайса. Ханла, эмирле, патчахла, бийле, гиназла, аскер башчыла, къырал оноучула, тюрлю-тюрлю халкъланы келечилери романда кеслерини тийишли жерлерин тапхандыла.

Алай эм сыйлы, эм тамамлы жерни уа китапда, кёп кыйынлыкъла сынап келген, кёпге тёзген халкъны сыфаты алады. Шимал Кавказны ыркыфлап, халкъларына жасакъ салып, уллу зарауатлыкъ сынатып тургъан къырым ханланы кюйсюзлюклери, залимликлери, тау халкъланы жашау халлары, оюм-ниет сырлары романда окъуучуну ийнандырырча ишленип берилгендиле. Къабарты халкъны суратлагъанда да, Эльберд акъыллы къырал къуллукъчула бла, жигит аскер башчыла бла бирге сатхычланы, къоркъакъланы, миллетлерин ырысхыгъа алышып кетерге хазырланы жашау кертиликни жорукълары бла суратлап кёргюзтеди.

Бусагъатда, хар миллет кесини жашау ызына, тарыхына бегирек эс бургъан заманда, романны баш ниетин ангылагъан кыйын туююлду. Илму ишледе, суратлау литературада, музыкада, архитектурада болсун, халкъла озуп кетген заманларына багъа бичедиле, аны хайыры бла акъны къарадан айырыргъа кюрешедиле.

Къайры барсанг, къайда жюриосенг да, бир тюрленмеген затны кӧресе. Халкъла, уллу, гитче демей, тарыхларына бирда болмагъанча сакъ къарайдыла. Жетишимледен, жангылычладан да оюм этерге кюрешедиле. Не да болсун, озгъан заманланы суратлагъан китапланы бюгюнлюкде скойюп окъуйдула.

Былайда Эльберд Мальбаховну китабын алып айтсакъ — бу ариу ишленген, тынгылы къуралгъан, тили, суратлау формасы бла да окъуучуну эсинде къалырча, оюм этдирирча жазылгъан романды.

Романны баш ниети, Къулийланы Къайсын китапха жазгъан ал сӧзюнде белгилегенича: «...халкъны кыйын, узун да жолун, ол сынагъан зарауатлыкъны, аны ахшы умутларын кӧргюзтююду. Мен ангылагъандан, — дейди Къайсын, — Эльберд фахмулу китап, халкъына керек китап жазгъанды, аны бла бирге кесини чыгъармачылыкъ хунерин шарт кӧргюзтгенди. Бу китапда авторну Къабарты-Малкъаргъа, аны халкъларына, аланы тарыхларына уллу скоймеклиги кӧрюнеди».

Эльберд романын бир талай жыл жазгъанды. Башда айтханымча, бу уллу иште аз кыйналмагъанды, жазгъанына бюсюремей, жыртып атханы да аз болмагъанды. Романны бир-бир кесеклерин жангыдан ишлеп, жангыдан кыарап, жонуп-напчалап, алай кюрешгенди. Алай энди аны айтыргъа боллукъду, кыйналгъан эсе да, кыйыны зырафына кетмегенди.

«Страшен путь на Ошхамахо» деген роман республикабыздан тышында да белгиледи. Кеси да «Совет жазыучу» деген китап басмада Москвада тиражы эки жюз минг болуп чыкыгъанды. Ол а эм сыйлы, эм кыйматлы, иги жайылгъан китапны тиражыды. Аны себепли, фахмулу жазыучуну романы битеу да кыралыбызны халкъларына авторну халкъыны тарыхындан сейирлик хапар бергенди.

Китап жазыла туруп, автор аны энчи бӧлюмлери, кесеклери бла мени да шагъырей эте эди. Даулашхан кезиуле-рибиз да бола тургъан эдиле. Душманны образын суратлагъан сагъатда, аны кюлкюлю, асыры къарыусуз да этме дегенча... Къарыусуз да душманны онглагъан алай уллу аперимлик туююлду. Къырым ханла уа алай къарыусузла да болмагъандыла. Москваны окъуна, чабыуул этип, абы-

зыратып тургъан къазауатчыла бла сермешген кавказ халкълагъа уллу сынам эди. Бу сёзлени мен жангы зат айтама деп сагъынмайма. Алай биз бир-бирледе билген затыбызны окъуна истемей кетгенибиз болады. Сора чамны, самаркъауну, масхараны, семиртиуню хар бирини кесини жери, кесини тийишли «жумушу» болады дей эсек, бу ключю затланы эслеп хайырланьыргъа керекбиз... Бу мени кесими энчи оюмум болгъаны себепли, аны мухурлу закон этип, кишиге да буюруп айтханлыгъым туююлду. Тенгим бла мен кёп затда келишген эдик, келишмей къалгъан заманыбыз да бола тургъанды. Алай ол суратлау чыгъармачылыкъда тубеучю даулашла, кенгешле эдиле. Биреу дуниягъа мени кёзюм бла къарамай, кеси кёзю бла къарай эсе, аны ючюн къамагъа жабышып башлагъанны тюзге санамайма. Мени хурметли тенгими оюму да алайды.

Эльберд Мальбахов, китапла да жаза тургъанлай, жууаплы жамауат ишледен да кери туююлду. Жазычуланы Союзунда энди жаза башлагъан жашла бла къызлагъа сынамындан юлюш эте, билгенине юйрете келгенди. Бусагъатда уа «Литературная Кабардино-Балкария» деген суратлау журналгъа башчылыкъ этеди. Эльбердни хайырындан, бу журналда таулу, къабартылы жазычула да, чыгъармаларын орус тилге кечюрюп, битеу да республиканы жамауаты окъурча тиежекге жетдиредиле. Ол а кертиси бла да уллу культура магъанасы бла бирге политика магъанасы да болгъан ишди...

Мен башында Эльбердни жаланда романыны юсюнден айта келгенликге, жазычуну башха китаплары да къабарты-малкъар литературада намыслы жерлерин алгъандыла. «Учу итни хапарлары», «Бийиклеге чыгъа», «Юйюм Къабарты-Малкъарды» деген повестьлери окъуучугъа жол тапхандыла, аны ыразы этгендиле дерге боллукъду. Бу китапла магъаналары бла, суратлау къуралыулары бла да бири бирине арталлы бла да ушамагъанлыкъгъа, авторну туугъан жерге сиймеклиги, аны табийгъатын сыйлы кёргени, чамлы, масхаралы да тили аланы барын да бирлешдиреди, быланы уста къол жазгъанын кёргюзтеди.

«Юйюм Къабарты-Малкъарды» деген китапда биз, республикабызны тауушлукъ жерлерине барып, кёргенибизге да биринчи кёргенибизгеча, сейир эте къарай эсек, «Учу итни хапарларында» автор жашауубузда тубей тургъан кемликлени ачыкълайды, аланы болдургъан адамлагъа, итни «кёз къарамындан» айтса да, ит налатын береди.

Айтхылыкъ, махтаулу лётчик Георгий Кузнецовну юсюнден жазгъан повестинде уа Эльберд, кёпню кёрген

генералны аскер жолун суратлагъан бла къалмай, озгъан урушну аскерчилери бла бюгюннгю жашланы адетлеринде байламлыкъланы ызлайды. Генералны, солдатны да автор аскер жумушка, аскер низамгъа къаты бойсунган адамла этгени бла бирге, бизни аскерчибизни ниет байлыгъын, адамлыкъ даражасын, патриот сезимлерин суратлау амал бла тынгылы береди...

Эльбердни, башда айтханымча, литература къадары суратлау кѣчюрмеледен башланнганды. Мени хапарларымы кѣбюсюн, юч повестими, бир романымы ол кѣчюргенди. Аланы бары да, кесибизде басмаланнганлары бла къалмай, Москвада чыкыгъан китапларыма да киргендиле. Ара шахарны редакторлары Эльбердни кѣчюрмелерине иги багъа бергенлери да эсимдеди.

«Акъ телефон» деген биринчи орус жыйымдыгъымы хазырлагъанымда, хапарланы асламын Эльберд кѣчюргени себепли, ол жукъа китапчыкъ бла экибиз да кѣп кюрешген эдик. Хапарланы бирин сала, бирин чыгъара, жангыдан ишлей, напчалай, аз даулашмагъан эдик. Аллай даулашла бир-бирде алай къыза эдиле, бир бирге къаты сѣлешгенибиз да бола эди. «Сен чам хапардан не ангылайса?» — «Сенсе жукъ да ангыламагъан!» — дегеннге жетгенибиз да болуучу эди. Алай «Къызылкъанат тангларым», бютюнда бег'а «Одиссейни къайтырын сакълай» деген повестьлерими орусчагъа кѣчюре туруб'а, бир бирни бегирек, теркирек да ангылай эдик дерге боллукъма.

Эльберд, аны юсюнден алгъаракъ да айтхан эдим, чамны, масхараны, кюлкюню суйген, ангылай, тюз хайырлана да билген адамды. Мен да ол затладан, Эльберд айтханнга кѣре, баям, кери болмазма. Алай Эльберд, кѣлю жаратхан малкъар нарт сѣзню неда бир тап айтымны эшитсе, олсагъат къагъытха тюзюрген адети да болады. Бютюнда халкъда жюрюген чамны эшитсе.

«Акъ телефондан» сора Москвада да юч жыйымдыкъ чыгъаргъан эдик, Эльберд кѣчюрген хапарла да къошулуп: «Хажиабрекни туудугъу», «Тюппе-тюз жашаудача», «Халаллыкъгъа махтау сѣз». Башха тилманчларымда бир тап кѣчюрюлген затны кѣрсе, Эльберд ачыкъ жюрекден къууаныучуду. Сейир этгенин жашырмаучуду. Бу затны манга кѣчюртмей, башхагъа бергенсе деп да ѳпкелемеучюдю, не тырман этмеучюдю. Ол а, мен тюз ангылай эсем, уллу культурасы болгъан адамны шартларындан бириди. Эльберд аллай жашды. Хурмет, намыс, тенглик дегенни бийикде жюрютген къалам къарындашымды, жолдашымды.

Биз быллай адыллы, хурметли, фахмулу тенгибизни

юсюнден не радио бла, не телевидение бла, газетледе болсун, хазна сагъынмайбыз. Ол аллай затланы кеси да бек жаратханнга ушамайды. Менсиниу, мардасыз ёхтемлик дегенни билмеген тенгибиз, керти иште жаныбызда сюелип, таза да къарындашынгча къайгъырады жолдашына-тенгине. Окъуудан, билимден уллу юлюш алгъан, бийик культурасы болгъан Эльберд Мальбахов бирда болмагъанча ачыкъ жюрекли, таза ниетли, халал, огъурлу да адамды десек, бир тюрлю семиртиу боллукъ туююлду. Ол шартланы аны тенглери, аны таныгъанла, аны бла иш жюрютгенле бек ахшы биледиле.

Мен Эльберд бла бирге тюрлю-тюрлю жолоучулукълада тыш къыраллада да бола тургъанма. Аны хар жангы затха сабийча сейир эте, къууана да билгени жюрек ачыкълыгъыны дагъыда бир шагъатыдыла. Жанынгда быллай тенгинг болса, жашауда, жолоучулукъда, къууанчда, бушууда да жангызлыкъ дегенни сезмейсе, жанынгда ышангылы таянчагъынг болгъанын билгенлей тураса. Аллайла алдай, ата, сата да билмейдиле. Баш шартлары тазалыкъ бла ачыкълыкъды...

Антлыгъ тенгим, ахшы жазыучу, къалам къарындашым Эльбердни юсюнден айтырыгъым ол эди.

1999

ЖАЗГЪАНЫ — ЖАРЫКЪЛЫКЪ ШАУДАНЫ

«Мен кълума къалам алгъанлы, — дегенди «Акъбаба» деген литература журналны таматасы Юсюф Зия Ортач, — къыркъ юч жылдан атлап барады. Аллай бир заманны ичинде журналыбызны бетлери кёп закий жазыучуну кълнакъ этгендиле, сыйлагъандыла, тёрге ётдюргендиле. Айтып-айтмазча акъылман Эрджюмет Экрем, аламат Осман Джемаль, сейирлик Решат Нури, хурметли Махмут Йесари... Алай аланы хар бири энчи, бары бир болуп да, аланы окъуучулары берген намыс бла тергегенде, жангыз Азиз Несиннге тенг болалмайдыла».

1955-чи жылгъа дери Азиз Несинни аты басмада аз тубегенди. Къыйын жылла эдиле. Чамчыланы, самаркъаучуланы, юморчуланы сыйламаучу огъурсуз жылла...

Ол себепден, хапарны авторун кёргюзтюрге тюшгенде, Азиз Несиннге жашырын ат бла хайырланыргъа тюше эди. Аллай къркъуулу ишледен а бир-бирледе билмей тургъанлай жангы кюлкю ишле тууа эдиле. Хапарла да...

Бир жол Несин кесини атыны орунуна бир кытайлыны атын салды. Артда уа ол хапар кытай тилден кечюрюлгенча жайылып кетди. «Дуния юморну антологиясына» кирген хапарыны тубюнде Несин француз аты салды. Ызы бла уа басмачыла, ол хапарны юлгюге айта, ма юмор жазама деген ол французлуча жазарга керекди дегенлей турдула.

Американы чамчыларыны конкурсуна кыатыша, Азиз Несин биринчи саугага тийишли болду. Сауганы уа бермедиле. Нек дегенде, ол америкалы граждан болурга керек эди. Алай ол зат да Азизни жанына тиймеген эди.

Артда башха конкурлада чамчыланы халкыла аралы эришиулеринде уа тюркю чамчы «Алтын пальма бутакыга» эки кере, «Алтын кирпич» деген сыйлы белгиге, Россияни «Сарыуек» журналыны саугасына да тийишли болган эди.

Азиз Несин пьесала, романла да жазганды. Алай дунияны халкылары уа аны чам хапарлары ючюн бегирек сюедиле. Чам дегенде да, ол, жашауда тубей турган осал ишлени ачыкылап, аман адамланы сыфатларын берип турганы бла кыалмай, политика халлага, кыырал кчулукчулага «жангылып» кетгени да аз болмаганды. Андан а кеп тюрлю палахла тюшгендиле, жазычу кеп кыыйлыкыла сынаганды.

Орусну закий чамчылары Ильф бла Петров айтханларыны кертилиги Несинни кыадарында ачык кюрюнгенди. «Сатираны бир заманда да туймегендиле. Туйюлюучю — сатирикледиле», — деген эдиле ала.

Азиз тазир да, тюрме да, башха кюйсюзлюкле да сынай келгенди кесини ныхытлы, кюркчуулу жолунда.

Алай болганлыкыга, аны жаны-тини тюзлюк, тенглик, халаллык, демократия болгандыла. Ол затланы истемегенле, ол затлага сыйынмаганла уа аны кюдюрген-биширген сюзюнден кыачалмагандыла, сюнгюча жютю кыаламындан кыутулалмагандыла. Кеслерин дуния тутуругу сунганла эл кюлкюсю болгандыла, терсбоюнла тийишли ююшлерин тапхандыла. Алай закий жазычуну ишлерин а анга бир заманда да кечалмагандыла.

Акылы Наполеон окуна, дейдиле, газетле аны юсюнден не жазсала да, тезгенди, алай кюлкю бла чамны уа арталда кетюралмаганды. Тюркю Несинни заманындагы эсирик кчулукчулары уа Наполеонданмы акылы эдиле!

Аны ючюн болур эди, Азиз Несинни жазма иши, тауча айтханда, башына баш ауруу болуп турганды. Алай айтхылык жазычу ол «ауруудан» дарман излеп кюреш-

мегенди, андан къачаргъа суймегенди. Кеси кёбюсюнде мудахлай къалса да, мингле, миллионла бла адамлагъа уа къууанч бере билгенди, бир ауукъгъа жарлылыкъларын унутургъа, жашаудан оюм этерге болушханды.

«Мен, хапарларымы жаза туруп, аланы окъугъанла жашауларындан кюле-кюле оюм этсинле деген умутуму юзмей туруучума», — деп жазгъанды Азиз Несин.

Мудах, жарыкъ да кюлкючюню айтханларыны кёбюсю Тюркде нарт сёзлеча жюрюйдюле. Адамла аланы жашауларында, кююр-кюлмез жерлеринде да хайырланадыла. «Бу НАТО, СЕНТО, Спортлото дегенлери ахыры да тынчлыгъыбызны алгъандыла». Неда: «Дуния айгъа атланганда, биз а жаяулай айланабыз». «Биз солчула, онгчула да тюйюлбюз. Футболчулабыз биз, футболчула!»

Азиз Несин сабийлеге атап да кёп жазгъанды. Аны «Сабийлерибиз вундеркиндледиле» деген китабы Тюркде бек жайылгъан китапладан бири болгъанды. Бу жарыкълыкъ берген жазыучуну таныгъанла аны алапат сёз жёнгер бола билгенини, тенгине тенглик, жолдашына жолдашлыкъ эте билгенини юсюнден кёп айтхандыла. Закий жазыучуну баш илишаны, баш жоругъу инсаннга хурмети, инсаннга кёл этдиргени болгъанды.

Аты битеу да дуниягъа белгили, китаплары уа тюрлю-тюрлю кыраллада чыгып тургъан жазыучуну махтануу, менсиниу дегенча шартлары болмагъанды. Ол а анга хурмет этдиргенди, сыйын бютюнда бийикге чыгъаргъанды.

Жашауну татлысын-ачысын да кёре келген, махтау, тырман да эшите тургъан, алай намысына, сыйлы атына кир къондурмай жашагъан Азиз Несин дуниядан кетгенли юч жыл да болмайды. Миллионла бла тюркюле айтхылыкъ жазычуларын бек бушуу этип ашыргъан эдиле. Алай жазыучуну китаплары уа аны атын ёлмез даражагъа чыгъаргъандыла.

1998

АХШЫ ТЕНГИБИЗ, АНТЛЫ ТЕНГИБИЗ

Заманны кыыстау баргъанына да къарамай, ашыкъмай, хыны-суху болмай, тынгылы ишлеген жазыучулагъа, жаза да, жырта, жангыдан жаза, хар тизгинин, хар сёзюн сюрмелей, напчалай билген жазыучугъа китабын окъуп башлагъынчы окъуна хурмет этесе. Аны фахмусуна ийнанаса, ол осал жазмазы баямды.

Ахшы тенгибиз, антлы тенгибиз Валентин Григорьевич Кузьмин аллай жазычуладанды. Аны китаплары тынгылы ишленген, хар айтымы кѣп кере сюрмеленген китапладыла. Аланы окъугъанланы хазна къалмай барысы да авторгъа жюреклеринден ыразы болгъанларына ийнанам.

Мен Валентинни эрттеден танийма. Кѣп жылланы пчинде искусствону, литератураны юсюнден ушакъларыбыз, даулашларыбыз да аз болмагъандыла. Алай мени хар заманда да сейир этдиргенлей тургъан бир зат барды. Неде дегенде, ол да Валентин Кузьминни сабырлыгъы, адеплиги, бийик культурасы, аны не жаны бла да сейирлик адамлыгъыдыла, аны жюрек ачыкълыгъы, халаллыгъы.

Аны бла бирге, Валентин Кузьмин, башда айтханымча, тынгылы жазгъан, ишин билген, фахмусун кюнден-кюннге байыкъдыра баргъан аллай жазычуду.

Кузьмин уруш ачылыгъын жашлай сынагъан, солдат шинельни онжетижыллыгъында кийгенледенди. Аны ючюн болур, Валентин Григорьевични «Биз Сергей блабыз» деген романыны баш жигитинде биз авторну жашау шартларыны кѣбюсюн эслейбиз, романны баш жигити Сергейде дуниягъа, жашаугъа да авторну кѣз къарамы, ниети кѣрюнедиле. Болсада «Биз Сергей блабыз» деген китапха автобиографиялы романды дерге жарамаз. Нек дегенде, Сергейде ол къыйын жылланы жаш тѣлюсюню, школну бошагъанлай, къолгъа сауут алып, уруш ѳртенине кирген мингле бла жашланы сыфатларын кѣребиз. Кузьминни Сергейи, бирси тенглерины кѣбюсюча, уруш аллы жыллада туугъан шахары Севастопольну бахчаларында, тенгиз жагъасында романтикадан толу, сейирлик жашаугъа хазырлана, дунияда кесинден насыплыгъа кишини санамай турады. Ол биринчи суймеклигин сакълагъан, булутсуз кѣкге къууанып, суйюнюп къарагъан жашды. Аллай жашла, айхайда, кѣп эдиле. Болсада, аны бла бирге, Сергей бу романда толу ишленген суратлау образды.

Валентин Кузьмин романында хар юзюкню — эпизодну не жаны бла да терен, тынгылы тинтип чыгъады. Окъуучу анга алгъадан окъуна ийнаналды. Романда жашау кертиликге чюйре келген бир шарайып тапхан къыйынды.

Бизни аскерлерибиз немислени къуууп баргъанлары, совет солдатла Днепр суудан ѳтгенлери, — романны бу кесеклеринде биз хорлаулу атлагъан солдатны сыфаты бла бирге дунияда къыйынлыкълардан бек уллусу — къанлы урушну кюйсюз сыфатын да кѣребиз. Энди мыйыкъ ура башлагъан жашчыкъны: «Ой, анам!» — деп ѳлгени ол къыйынлыкъны бек ийнаннгылы шартларындан бириди.

Былайда Валентин Кузьмин тийишли бояуланы, керек-

ли сёзлени табалгъанды, окъуучугъа халны толу суратын бералгъанды.

Кузьминни китапларын бек скойюп окъугъанла кёбюсюнде жаш адамладыла. Ол да сейир туююлдо. Урушдан къайтхандан сора туугъан жерине жанын-къанын аямай къууллукъ этген жаш мамыр жашауун энди аякълана келген тёлюню юйретиуге атайды. Школда орус литератураны устазы болуп ишлеген жыллары Валентин Григорьевичге дагъыда бир сейирлик дунияны ачадыла. Ол а жашаугъа хазырлана тургъан, анга биринчи атлам эте башлагъан жашны дуниясыды. Къууанчы, жарсыуу да бола турлукъ жашны дуниясы. Аны кыйын жолуну башлануу.

Ма аны ючюн скойюп окъуйбуз Валентин Кузьминни «Атасыз» деген драма повестин. Бу аламат повесть «Биз Сергей блабыз» деген романдан алгъаракъ жазылгъанды. Ол Нальчикде, Москвада, Таллинде да уллу тиражла бла чыккыгъанды. Повестни баш жигити Шурка Нижегородовну жашауу сабийликден окъуна кыйынлыкълада башланады. Алай ёксюз квалгъан жашчыкъда, аны халларында биз кишилижни, эрликни биринчи шартларын эслейбиз. Ол, Сашка, жашау анга асыры эриулю, чомарт туююл эсе да, керек болса, демлеше, хорлай да билген жашчыкъды. Ол кёп тюрлю адамгъа тубейди. Аланы игиси, аманы да бар. Алай, тюрлю-тюрлю сынамладан ёте, алгъа таукел атлагъан жаш адам, кеч-эртте болса да, кесини жарыкъ муратына жетеригине биз ийнана тебирейбиз неда ийнаныргъа сюебиз.

Жаш тёлюню, жашауда биринчи атламларын эте башлагъан жаш адамланы сыфатларын Валентин Кузьминни хар китабында бири бирине ушамагъан, болсада таза жюрекли, тюзлюк ючюн жаннган отха окъуна кирирге хазыр, таза да адамладыла. Жазыучу ол жоругъуна «Галочка» деген биринчи повестинден башлап, «Мени ююм къала туююлдо» деген романына дери да кертчилей къалады.

Ингилизлиледе «Мени къалам — мени ююм» деген сёз жюрюйдю. Ол, баям, энчиликни, кесин жамауатдан-халкъдан кери этиуню жоругъу болур деп оюм этеме.

Валентин Кузьмин, кеси ююню эшигин ачып, адамны жууукъ этеди. Башхача айтханда — мен халкъ бла, жамауат бла жашайма, ююм да, жюрегим да адамлагъа ачыкъдыла дегенлигиди. Романны баш ниети, суратлау жоругъу да ол шартха бойсунупдула.

Автор романында устаз коллективни кёргюзтеди. Аны бла бирге уа бу уллу юйде жашагъан, бир школда окъу-

гъан жаш тѣлю къауумуну да дунягъа кѣз къарамын суратлайды.

Романда жашаугъа, заманнга да тийишли атлагъан устаз Ларионовха школну завучу Макунина къажау сюеледи. Бу конфликт сабийлени юретиу жангы педагогика ызланы арасында баргъан чюйреликди. Макунина, жарыкълауда кѣп жылланы ишлеп келгенликге, педагогика жашаудан иги да артха къалгъанды. Ол къыйын къылыгъы болгъан, хар ишни да ѳз даражасыны амалы бла, кючю бла бардырыргъа кюрешген устазды. Ларионов да школгъа, устаз къуллугъуна тюнене келгенледен туюкдю. Ол таматасына хурмет ѳте, аны бла сабыр сѳлеше да билген интеллигент адамды. Алай Ларионовну баш вопросда — сабийлени юретиуде ишлеую, педагогика амалы арталда башхады. Ол сабийлени, школчуланы, бююннгю жаш тѣлюню умутлары, жашау излемлерин ангылай билген, ала бла тамата тенглери блача сѳлеше билген насийхатчыды. Ларионовну амалы кесин сабийлеге сюйдюргени бла чекленип къалмайды. Ол аланы хар бирини жюрегине жол таба, алагъа айтханын ѳтдире, алай бла уллу жашаугъа не жаны бла да хазырлай келген устазды. Ларионовну кючю дагъыда недеди десегиз — ол аны бийик культурасында, адамлыгъында, огъурлулугъундады. Жангылгъан Ларионов да аз ѳтмейди. Алай, кеч-ѳртте болса да, аны тюзлюгю хорламай къалмазына, ол тутхан муратына жетерине романны автору окууучуну ийнандырады.

«Мени ююм къала туюкдю» деген роман терен психологиялы чыгъармады. Бу ахшы, акъыллы да китапны окъуй баргъанынг къадар, адамланы, бютюнда жаш адамланы ич дунялары, жашау муратлары нечик шарт, ийнангылы да кѳрюннгенлерине сейир ѳтгенлей тураса. Романны авторуна да аны ючюн бегирек ыспас ѳтеригинг келеди.

Валентин Григорьевич Кузьмин, башда айтханымча, ашыкъмай, тынгылы ишлеген, хар сѳзню сайлай, сыйлай да билген, хар айтымын тийишли даражагъа чыгъаргъан жазыучуладанды. Ол жоругъуна Валентин Кузьмин биринчи китабындан бери да кертчилей келеди. Аны бла бирге ол жаланда ахшы билген затыны, жюрегинде тынгылы бишип, кѳкюрегине сыйынмай тохтагъан затыны юсюнден жазады.

Республикабыз ахшы жазыучусуну жарыкъ юбилейин белгилейди. Ол себепден, Валентин Кузьминни жаланда кесини китапларын ѳсгерип къойгъан тамамлыкъ ѳтмез ѳди. Жазыучуну бизни халкъыбызны, къабартылыланы да

кёлден айтылгъан чыгъармаларын орусчагъа кёчюрюу иште уллу кыйыны барды.

Аламат стилист, орус тилни чынтты устасы, Валентин Григорьевич бир талай жылны китап басмада суратлау литератураны редакциясыны таматасы болуп ишлегенди. Ол иши ючюн кёп тюрлю саугъагъа тийишли болгъанды. Бек бийик саугъагъа уа окъуучулары ыразылыкъларын, ол юйретип тургъан, артда уа литератураны уллу жолуна чыккыгъан жашланы ыразылыкъларын санайды.

Эсимдеди, Дунай суу бла ёрге жолоучулукъгъа баргъаныбызда, мамыр суу жагъалагъа суйюнюп къарай, Валентин Григорьевич айтханы. «Бир заманда быллай тамашалыктыны уруш оту кюйдюрюп тургъанына шёндю ийнаныргъа окъуна кыйынды», — дей эди жаш жыллары ол урушда озгъан жазыгучу. Кёз аллына уа, ким биледи, топ окъла къайнатхан Дунайны башха суратымы кёрюне болур эди! Жаш солдатла асыралгъан къабырлагъа баргъаныбызда уа, ол кёлю тола эсгерген эди жашлай къалгъан тенглерин. Шенбрунн къалада, Венаны башха сейирлик жерлеринде да Валентин Григорьевич Австрияны айтхылыкъ композиторларыны юслеринден хапаргъа школчу жашча тынгылай эди. Закий художниклени, архитекторланы кьол кыйынларын ёмюрлеге эсгертмеле этген шахарны жомакълы суратын экибиз да фотоаппаратха «сыйындырыргъа» кю-реше эдик. Жолоучулукъдан къайтханыбызда да, ол: «Эсингдемиди...» — дей, биягъы жомакълы эсгериулерине батыла эди...

Шёндю Валентин Кузьмин республиканы жазыгучуларыны Союзунда къуллукъ этеди. Битеу кючюн, жүрек халаллыгъын, фахмусун да ол жаш жазыгучулары юйретиу иште атап, жылларын алай сюрюп келеди. Жаш тёлюню ич дуниясын, аны ниетин, умутларын а Валентин Григорьевич кимден да иги биле болур. Анга жазыгучуну повестьлери, романлары, эсгериу чыгъармалары да шагъатлыкъ этедиле.

Къалам къарындашымы бу белгили кюнюнде — байрам кюнюнде, сыйлы тенгибиз Валентин Григорьевич Кузьминни алгъышлай, аны жарыкъ фахмусу окъуучулары энтта да кёп жылланы къууандыргъанлай турсун дейме.

1995

ТАУЛУ ДЕГЕН — ТАУ КЪУШУ

Жюрюген иги адетдеча, биз культурада, литературада, илмуда ишлегенлени юбилейлерин — туугъан кюнлерин белгилей турабыз. Бирлерин ююр-юйде ахлулары, бирлерин ишлеген жерлеринде шуёхлары-тенглери, бирлерин а битеу да жамауат аллында белгилейдиле, сыйлайдыла, намысларын кёредиле. Къалай-алай болса да, ол, баям, керек, ариу да адет сунама. Аллай къууанчлада асламында бир адамны юсюнден, аны болдургъан, энди болдурлукъ жетишимлерин айтып турсала да, бу миллет магъанасы, къырал магъанасы болгъан ишге айланады.

Кертиди, хар ким ёз юбилейине болдургъан жетишимлери бла келеди. Мен ишими Аллах берген хунериме, къарыуума-кючюме кёре этдим, кесими аямадым. Сиз а багъа бичигиз, айтыгъыз, сюзюгюз дегенча.

Бу жол, къошмай-къоратмай айтханда, биз кертиси бла да аламат адамыбызны къууанчын этебиз. Жазычуларыбыз бар, суратчыларыбыз да, музыкантларыбыз, артистлерибиз бар. Алай бу адам а аны юсюнден арталлыда энчи, бир кишиге ушатмай айтыр сыйгъа жетгенди. Тутхан иши бла, уллу хунери бла, ниет кючю бла да дейик, аллай бийиклеге чыкыгъанды — «аты дуниягъа белгили» деген мынга кёзбаусуз берилген багъады, намысды, сыйды, даражады. Ол тутхан иште бу адамгъа жетгенибиз кертиси бла да жокъду.

Къыйын, къоркъуулу да ишинде таула бийигине жетген — аллай адамды таулуланы эм таулусу, кёп махтаугъа тийишли тау жигитибиз, тау къушубуз. «Таулу» деген сёз, «тау уланы» деген орусча «горец», немисча «бергман» деп эшитилсе да, ол сёзню не заманда да уллу хурмет бла айтадыла. Ол «кишилик», «тёзюмлюк», «тазалыкъ» дегенча сёзлени бирикдиреди, байлайды.

Биз къууанчын этген кишини, даражасына кёре, кёп сыйлы аты, кёп махтау къагъыты, саугъасы да барды. Алай аны эм сыйлы аты уа — Т а у л у д у. Ол Залийханланы Чокканы жашы Хусейди.

Бийikle хауасын сабийликден солуп, кёз аллына акъбаш тау таракъла сабийликден жылтырап келген, айтхылыкъ киши — таулу! — атасыны аллында къуш баласын кибик ёсюп келген Хусей, кеч-эртте болса да, къадарын, жашау ызын, Аллах берген хунерин туугъан тауларына атар эди, ала бла чыгъар эди махтауну тау кибик бийигине.

Эсимдеди, Орта Азиядан къайтхан жылларыбызда, Тырнауузда ишлеген заманымда, бир жол тенглерим бла

бирге Тегенекли деген кзууатлы жерге бардык. Жерге десем да, тау элени эм ариуларыны бирине. Альплагерни чатырында кконушдук, тохтадык. Ингир ала уа ол тийреде айланган алаша бойлу, жютюсакчал кквартчыккны кердюк. Элли жашчыккладан бири келтирген айранны, акккчалай кружкалагча ккуюп, ол жарыкк кквартчыкк барыбызны да сыйлады. Ккёп ариу сёз айтды, алггыш этди. Мен а аны танымай эдим. Артдаракк алайгча келген ккбаты санлы арыкксуу жашны да. Тамата — Залийханланы Чокка, эрттеден белгили ккбаячы, жашы Хусей да аны ызын тутхан жигит болгганларын басханчы тенглеримден билдим.

Андан бери эки жыйырма чаккылы жыл озгганды... Ккёпмюдо ол, азмыды бир адамны ёмюрюнде? Аны айтхан ккыйынды. Болсада аллай бир заманны ичинде Хусей чыккгган бийиклени төрт-беш адамны ёмюрлерине юлешсенг да, азлыкк этмез эди...

Бир-бирде была, бу Хусей тутхан усталыккны сюргенле, аппа-акк ккврдан бир эрикмеймидиле, бийикле жарыггы кёзлерин кквматып ккыйналмаймыдыла деген сабий соруула да тууадыла. Айтылгган ккбаячыла-альпинистле этген жигитликге бийиклени бийигинде ккврс тауушу уггай — сууккк желлени гууулдагганлары эшитиледи. Аякклары басхан жер махтаулукк жарыггы жашнатхан төр уггай — буз ташладыла. Да сора неди быланы бу акк бийиклеге учундургган?

Ол сорууну мен «Альпийская повесть» деген китабымда да салгган эдим. Болсада литература жигитим сорууума, былайды деп, шарт жууап бералмагган эди. Ол ауруу кибикди деген эди. Алай ауруудан баккдырып ккутулур амал бар эсе да, мындан а киши ккутулмайды. Ккутулургча да суймейди. Таулаггча суймекликни ккючю тартып айырмаз муккуладисди...

Таулары минг кере керген, алаггча хар жангыдан тюбегени сайын, биринчи тюбегенча болады. Аны Хусейден да аз эшитмегенбиз. Ол а биле болур. Ол билмесе, ким билликди! Уллу дуняаны уллу тенгиз кибик ккымылдай тургган суратыны башындан ккварап келген Хусей. Сыйлы ккюнню, жуукк ккюнню бийикледе саламын алгган Хусей...

Сынам дегенинг айла, жылла бла келген затды. Хусей, жылы отоуда олтуруп, кквратхан тик жолларын эсгере, бирде бети ккюн тийгенча бола, бирде уа мангылайына мудахлыкк чарсы жайыла, кквзауатчы озгган жолун кёз аллына келтиргенча, терен ахтыннганы да болады. Кквр юзюлюп, кквая оюлуп кёмюлген, ажымлы жоюлгган тенглерин эсгере, терен саггышларына кетеди...

Алай, бийikle жели бетин сылай, жууукъдан жарытхан кюн да, эски тенгича, ариу ышара, аны жангы жолгъа учундурсала уа, хар не да жаппа-жангыдан башланып къалгъанча болады. Кёп жылланы ауурлугъу да төбенде, альплагерьде букъдурулуп къалгъанча кёрюнеди.

«Дуния чардагъы» — Памирни къабышдыргъан бурдумлары, Тянь-Шаньны тик ташлары, Тибетни тауусула билмеген ёрлеулери... Аладан бек тынч болмасала да, кеслерине ёмюрлюк жесир этип къойгъан кавказ тиклери, туугъан жерини къадама бузлары... Ала айтхылы къаячыны аллында бир сейирлик кинодача озадыла.

Сора Хусей жол башчылары болуп баргъан жюзле бла альпинистле... Ол хатадан сакълагъан, жолларын ариу ызлагъан, аны багъалы насийхатчымыгъы жарагъан жашла бла къызла, таула бийигин биринчи кёрюп, кёз жашларын сыйпагъан къаячыла... Бары да сынамлы генералны аллында, сатыр-сатыр болуп, таукел атлай озгъан жигит-леча кёрюнедиле.

Жыртхыч къапланланы юйретген, бойсундургъан цирк устала ол кючлю жануарланы аренада ары бла бери сюредиле, хар айтханларын этдиредиле. Къаячы уа, не кюрешсе да, ёхтем тауланы кесине бойсундуралмаз, аланы табийгъат къудуретлерин тюрлендиралмаз. Жырлада, назмулада адамла табынган таула, къаяла керти да къажымагъан, кёбюсюнде уа огъурсуз да пелиуанладыла. Адам аланы къылыкъларын, адетлерин билсе, ёхтем тауланы ич сырларын ангыласа, аланы бирде огъурлу, бирде уа огъурсузлукъ чарсы басхан бетлеринде жазылгъанны окъуй билсе, ол заманда табалады алагъа жолну. Анда жетеди муратына дейди хурметли таматабыз.

Дуния тюрленеди, тау жоллагъа, къарлы сыртлагъа жангы жолоучула чыгъадыла. Тюрленмеген — таула кеслеридиле, тюрленмеген — къаячыны жүрегинде ёмюрден-ахыргъа деп туугъан таркъаймаз сүймекликди. Аллах жаратхан бийиклеге сүймеклик.

Адамлыкъ шартларын айтханда, манга бирсиледен эсе къаячыла халалыракъ болгъанча кёрюнедиле. Алада жүрюген бирлик, бир бирге билеклик этиу, тенги ючюн жанын да аямай кюрешуу, таулада туугъан шуёхлукъ... Быладан чыгъа болурму ол халаллыкъ, жүрек тазалыкъ да?!

Залиханланы Хусейни игирек таныгъан, терк-терк кёре тургъан аны таукел атлашын, тау къушуча жютю къарамын эсеген аны адамлыкъ жылыуун да сезмей амалы жокъду. Тюрлю-тюрлю ауур сагъышла башынгы басып тургъанлай, кюн кибик жарыкъ Хусейге тюбединг эсе, ду-

ния эслерча тюрленирин билип кьой. Кёлюнг жарыр, сакъышларынг селейирле.

Хусей а, патчахла, президентле, имамла бла тюбешгенде, кесини кьаячы тенглери бла тюбешгенде да, таулу кишини сыйын, намыслы тукъумуну сыйын бийикде тута билген, уллу культурасы болгъан адамлай кьалады.

Малкъарны атын дунягъа иги бла айтдыргъан, аны чынтты келечиси, уллу махтаугъа тийишли жашы Хусейни кьууанч кюнюнде таза жүрекден алгъышлай, бу сёзлени айтханым да аны ючюндю.

1998

КЪУРЧКЪАНАТ УЛАН

Къыралыбызны сыйлы шахары жигит Ленинградны ариу орамларында, сабыр Нева сууну таш жагъаларында Балтий тенгиз табадан келген сериуон ойнайды. Булутсуз кёкден а хычыуун жаз кюнню таякълары тегюле, эски къаланы алтын чокайларын жарытадыла.

Битеу да дуниядан келген жолоучула айтхылы шахарны музейлеринде айланадыла, уллу къыралыбызны махтаулу историясы бла шагъырейленедиле, Ата журтубузну жигитлерине ыспас этедиле.

Кёпдю Ленинградда музейле. Къыралны махтаулу тенгизчилерини юслеринден хапарлагъан музей да аладан бириди.

Уллу жарыкъ залда жигит шахарны озгъан урушда къоруулагъан жашланы суратлары барды. Аланы ичинде уа бир къаракъаш, чырайлы лётчик жаш келгенлеге ачыкъ къарамы бла тюбейди. Аны сюдюмлю бети жигитлени унутмагъанлары ючюн келген адамлагъа ыспас айта ышаргъанча кёрюнеди.

Жаш курсантла махтаулу лётчикни суратыны аллында тохтайдыла, аны огъурлу бетине къарайдыла, жашны жигитлигини юсюнден хапарлагъан жазыуланы окъуйдула.

Окъуйдула, къарайдыла. Хар бири бу кезиуде кеси сагъышындады. Алай Уллу Ата журт урушну жигит илячини, тенгизчи лётчикни къарамы уа аланы эслеринде кёпге къалады. «Сиз а, — дейди ол къарам, — жарыкъ жашауну сакълар ючюн, туугъан жеригизни насыбы ючюн сермешге хазырмысыз? Сиз, къарындашчыкъларым, бизден эсе бийикге, узакъгъа да учасыз. Хайт дегиз, жолугъуз махтаулу болсун, къарындашчыкъла...»

Быллай суратха Таллинни, Калининградны, Нальчикни музейлеринде да тюберге боллукъду. Жигитни сыфаты туугъан эли Яникойда да барды. Туугъан жерини тангларына ол биринчи болуп тюбейди. Аны къуш къарамы уа узакъ кёкге, анга жигитликге бла махтаугъа жол берген кёкге бурулупду.

Республиканы биринчи жигити Байсолтанланы Алим-

ни сыйлы атын орамла, школла, пионер отрядла жюриюте-диге. Ол ат мингле бла адамланы жюриеклеринде кесини энчи жерин тапханды.

Кюнле-жылла озадыла. Бийик кёкге жангы илячинле чыгъадыла. Туугъан жерибизде уа Алимча жашларыны атларын жырлада, назмулада айтадыла.

Къушла бийикни суюдиле. Ала уяларын булутла бла тенгликте саладыла, тауладан да бийикледе учадыла. Таулу жашчыгъ'а кесини ёхтем жюриегинде андан да бийикге, эркин кёкню теренине жетерге муратын жюриютгенди. Туугъан жерине суймеклиги уа жашны тутхан муратына тау-кел элтгенди.

Кёпмю-азмы заман озду. Алай бир жол таулу жашчыкъ, къызыл жулдузлу темир къушну биринчи кёрюп, къарамын андан алмай, суюлгенлей турду.

Ол энди къанат излеп башлады. Жашнагъан жарыкъ жерге, кюмюш нюрлю таулагъа бийикден къарар ючюн, жангы кюнню жаратылыуун бийикден кёрюп ючюн, анга къанатла керек эдиле.

Ол бийиклик бла, терклик бла да демлеширге сую эди.

Ол кесини жюриек кючюн, кишилигин билирге сую эди.

Бир тюрлю ауаралыкъ не арсарлыкъ жокъду. Жол бирди. Ол Алимни тюзюнлей аэроклубха элтеди.

Тенгине жазгъан письмосундан:

«Хар не да игиди. Бу тюшюм болмай, тюнюм болгъанына ийнана тебирегенме. Бюгюнню кюнюм бек къууанчылы кюнюмдю. Бюгюн мен кёкге кесим жангызлай чыкъгъанма. Ангылаймыса аны — кесим жангызлай! Кёк бла бетден-бетге тубешгенме. Ол нечик халал, нечик ариу кёкдю! Биз энди шуёхлабыз. Биринчи сезимими айтыргъа сёз табалмайма. Табаллыкъ да болмам. Мен нечик насып-лыма! Битеу да дуняда менден насыплы жокъду! Ма алайды. Командирлерибиз махтагъандыла. Ёмюрюнде ышармагъан инструктор окуна инбашыма къагъып ышаргъанды. Ол дегенинг а, шуёхум — насыпды. Кёкча чексиз насып. Мен лётчикме. Ангылаймыса, мен лётчикме! Жашаууму жангы кезиую башланады».

Юйрениуле кече, кюн демей барадыла. Алим жауунда-къарда, сууукъда-къызыуда да учаргъа, самолётну кёкде урчукъча айландырыргъа юйренеди. Кюнден-кюннге кюч-къарыу бла бирге билими да ёсе баргъанын ол сезеди. Алай, кесин аямай, жангыдан-жангы бийиклеге итиниюун тохтамай бардырады.

Аллай кюнлени биринде таза кёгюбюзню къара булутла басдыла. Къанлы душман, чакъырылмагъан къонакъ болуп, сыйлы жерибизге кирди.

Къанлы душман, кючлю душман, кюйсюз душман.

Айырыу-сайлау жокъду. Алим къызыл жулдузлу илячинчигин жер башында тынчлыкъ ючюн, туугъан жерини эркинлиги ючюн, сыйлы жерибизни душманладан тазалар ючюн сермешге бурду.

Ачы сермеш кёкде, жерде, тенгизде да барады. Фашистлени къара толкъунлары Алимни суйген шахары Ленинградха мыллыкларын атадыла. Душман самолётла ёлюм жайгъан бомбаларын жигит шахаргъа атадыла. Балтий кёгюнде ачы сермешле барадыла. Кавказлы батыр жаш хауа урушну жаннган отуна киреди, аны къызыл жулдузлу илячинчиги, къурчкъанат уланны жютю кёзюне, терен акъылына бойсуна, душман самолётланы орта мисирлерине кирип сермешеди. Аны дертли огъу жорлу къыртчыгъаны къабыргъасына жетип жандырады, душман самолёт, къалын тютюн ызын къоя, баш энишге кетеди, огъурсуз жолуну ахырын Балтий тенгизни толкъунларында табады.

Жангы сермешле, жангы хорламла. Къушну къанаты учууда къатады дейдиле. Алим кюнден-кюннге аскер сынауун ёсдюреди, хауа урушну жашырынларын табаргъа юйренеди.

Ма аллай кюнлени биринде Алим къуллукъ этген аскер бёлюмге жууаплы борч салынады. Ол жууаплы да, къыйын да борч болгъанын лётчикле барысы да биле эдиле. Душман самолётланы аэродромун табып, аны жокъ этерге деп алай эди ол борч. Аны, ол душман уяны жокъ этер ючюн а, айхайд, бек алгъа табаргъа керек эди.

Сынаулу лётчикни излерге тюшгенде, командир тизмеде таулу жашны атын белгиледи. Бу жютюкёз лётчикге ол бегирек да ышаннганы таулу жашны чексиз къууандырады, таукел этеди.

Барады Алимни къушкъанат илячини. Ол бирде булутла башына чыгъады, бирде уа, жерге жууукъ учуп, тегерекни-тийрени сынчылайды. Биринчи квадрат, экинчиси, ючюнчюсю... Алай аэродромгъа ушагъан зат эсленмейди. Да былай бла уа бензинни тауусургъа окъуна боллукъду деп, Алим приборлагъа да къарайды. Къайры къуругъанды бу отда кюерик аэродром?! Жер туюбуне батып кетмеген эсе...

Аха-а, ма бёрю уясы... Бусагъат зениткала итлеча юрюп башларла, жорлу истребительле да къозгъалырла. Бир даул этерге уа керекди. Къалай къутулсун адам бу ишден дауурсуз, къаугъасыз?.. Суратланы уа табыракъ алыргъа керекди. Алайына Алимни башына бир сейир акъыл келди. Аны юсюнден артда кёп хапарла жюрюрге, анга кёлле сейир-тамаша этерле. Шёндю уа... Алим, тюзюнлей аэро-

дромну юсуне учуп, къанатлары бла къонаргъа умут этген белгини кѳргюзтдю. Душман аэродромну офицерлери уа къюлмюш эте оюмлайдыла: ажашып келген самолѳтду. Лѳтчик асыры жаш адам болур, харипчик. Да, охо, къонсун. Алай оюмлай, Алимни келме къойдула. Зениткала тынгылайдыла, истребительле къозгъалмайдыла. Ол угъай эсенг, белги окъуна берип башладыла.

Алай Алим къонмады. Аны аллай умуту, айхайда, жокъ эди. Алашадан учуп келе, ол аэродромну бир жанын суратка алдырды. Жангыдан бурулургъа белги берди. Немислиле уа масхара этип къюледиле. Жаш лѳтчикчик къоналмайды, амалсызгъа къалгъанды дейдиле. Алай Алим экинчи кере да, жууукъдан учуп, аэродромну бирси жанын да алдырып, кетип башлагъанда уа, сездиле. Душман зениткала жашны ызындан ит жыйынча юрюп тебиредиле. Истребительле да моторларын гюрюлдетип башладыла. Къызыл жулдузлу илячинчиг'а, булутланы бек къалынына ташайды.

Алимни сау-саламат къайтханына тенг жашлары къуандыла, суратларына уа сейир-тамаша этип къарайдыла. Аллай таза, аллай шарт суратлагъа ала бу жолгъа дери бир да тюбемегендиле.

— Сени кишилигинги билип, кеслерин сымарлап иш тургъан болурламы? — дейди бир чамчы жаш.

— Саугъа этип ишми бергендиле суратларын? — дейди бирси ташатдыр, ол суратланы артларына къарай.

— Аперим, Алим! — дейдиле сынаулу лѳтчикле да. — Ма разведка десенг быллай болургъа керекди ансы!

Ала барысы да, айхайда, лакъырда эдиле. Алай аскер бѳлюмню таматасы кѳп турмай буйрукъ берди. Душман аэродромну жокъ этерге керекди деди чалбаш полковник.

Бомбардировщик лѳтчикле уа къарап-къарагъынчы хазырландыла, жетер чакълы бир бомба жюкледиле, бири бири ызындан Балтиканы кѳгюне чыкъдыла. Женгилкъанат истребительле уа, аланы къоруулар муратда, ызларындан сызылдыла. Алимни илячинчиги да аланы аллында.

Душман аэродромну кѳп излерге тюшмеди. Ахшы суратланы хайырындан, ол арсарсыз табылгъан эди.

Дертли бомбала фашист уяны башындан къуюлдула. Къара жорлу самолѳтла къюедиле, атыладыла, жокъ боладыла. Ленинградчыланы душманлагъа жиберген саугъалары фашист аэродромну къюл этедиле, урходук этедиле. Энди ала, душман самолѳтла, сыйлы шахарыбызны кѳгюне чыкъмазча боладыла.

Ууучлаучула уллу жашырынлыкъта ишлеген аэродромдан жаланда суратлары къалады. Алим ишлеген суратла.

Балтиканы сууукъ жагъаларындан Къара тенгизни толкъунларына дери созулгъан фронтда алыкъа адам улусу кѳрмеген, аллай къанлы сермешле барадыла. Къызыл жулдузлу къушла фронтну къалайында да, жигитликни, кишиликни юлгюсюн кѳргюзте, батыр сермешедиле. Сыйлы кѳгюбюзге ие болуп тохтаргъа умут этген «Мессершмидтлеге», «Хейнкеллеге», «Фокке вульфлагъа» тынчлыкъ жокъду. Деменгили дертни оту аланы жау чыракълача жандырады. Аны бла бирге фашистлени огъурсуз умутлары да жаннган отда кюедиле.

Мингле бла къызыл жулдузлу къушла сыйлы жумушларын, кече-кюн демей, айыпсыз толтурадыла. Аланы ичинде уа, кесини ѳз хатын кѳргюзте, отжюрек жигит Байсолтанланы Алим да сермешеди. Ол аскер жоллада душман техника колонналарына чабады, жорлу самолѳтланы хауада къабындырады, жерде жандырады, душман кемелени Балтий тенгизини толкъунларында батдырады. Таулу жашны ѳшюнюнде уа Совет Союзну Жигитини алтын жулдузу жылтырайды.

Урушну ол ал къыйын жылларында аллай жулдуз жюрютген лѳтчикле алай кѳп да туююл эдиле.

Бир жол Алим кесини ахшы тенги бла бирге, экиси эки самолѳт бла кезиулю аскер борчларын толтуруп, базаларына къайтып келе, башларында, боз булутладан чыгып, тѳрт да душман самолѳт кѳрюндюле. «Мессерле», асламыракъ болгъанлары бла кѳлленип, чабыуулну таукел башладыла.

— М-мда, — дейди Алим, — бек сейирлик болмаса да, хар бирибизге экишер самолѳт ол алай кѳп да туююлдю, ишни акъыл салып башласакъ. Алай эки да совет лѳтчикни тынгысыз этдирген отлукъ запаслары эди. Ол таркъая башлагъан эди.

Болсада жашла сермешге киришдиле. Алимни илячини бирде жууукъ булутчукъгъа ташаяды, бирде уа андан, элияча, жашнап чыгъады. «Сиз тюлкую эсегиз, мен а — къуйругъу», — деп, Алим жорлуланы чабыуулларын бузады, онг бермейди.

Эки да жигит тѳрт душман бла сермешдиле. Ахырында, фашист самолѳтладан бири Алимни аллына ѳтюп, бири уа ызындан болгъанда, Алимни, тенгини да пулемѳтлары бирден атып башладыла. Ызы бла уа жорлу самолѳт бир жанына ауду, сора, къара тютюню бара, энишге кетди. Алимни ызындан болгъан самолѳтну уа жашны тенги агъызгъан эди. Къалгъан эки душман самолѳт а, олсагъат бурулуп, къачып башладыла.

Жашла аланы къууа кюрешмедиле. Нек дегенде, от-

лукълары ахыр чекге жете башлагъан эди. Кючден-бутдан базаларына жетгенлеринде, андагыла сейир-тамашагъа къалдыла: самолётланы бензин бакларында отлукъ арталда тауусулуп эди.

Хар сермеш сайын тенгиз авиацияны гвардиядан капитаны Байсолтанланы Алимни сынауу ёсе барады. Ол не къыйын борчну да тамамларгъа хазырды. Алай, аны бла къалмай, хар бош заманында сынаулу, ас жаш лётчиклени юйретеди, алагъа кесини жигитлик жашырынларын ачыкълайды. Аланы жетишимлерине уа кесини хорламларына ча къууанады.

— Лётчик болмасанг, не боллукъ эдинг? — деп сорады жашладан бири Алимге.

— Лётчик, — деп арсарсыз жууап береди Байсолтанланы Алим.

Ёмюрюнде махтанмагъан, бир заманда да менсинмеген Алим бир жол эки жыл чакълы аскер ишини къыйматын тергеди. Юч кюзден аслам аскер жумуш, жыйырма бла юч жокъ этилген душман самолёт, Балтиканы толкъунларына батдырылгъан жыйырма чакълы кеме бла транспорт, ууакъ сермешле... Алим аскер ишлерин тергеди да, ыразы болмай къалды.

Туугъан журтуна жазгъан письмоларындан биринде:

«Душман кюйдюрген шахарланы бла эллени, аны къолундан жоюлгъан адамланы къарындаш къабырларын, ёксюз къалгъан сабийлени бетлерин кесим кёргенме. Кюйсюз душманнга дертни кёкюрегиме сыйындыралмайма, тюзлюк ючюн, хорлау ючюн мен не кючюмю, не жашаууму аямам. Къызыл жулдузлу илячинчигим манга бойсунган къадарда, жанымы аямай сермеширме...»

Хорлауну сыйлы кюню жетди. Ызы бла Алимни туугъан жери, Ата журту, уруш салгъан жараларын сау этип, насыплы жашау къурайды. Мамырлы кёкде кюмюш тюрсюнлю самолётла бийиклени да бийигине учадыла. Жаш жигитле, сыйлы жерибизни ырахатлыгъын, тынчлыгъын сакълай, тауушдан да терк учхан самолётларына минеди. Кёп зат тюрленнгенди... Алай жаш жүрекледде, Алимча, кёкден юлюш алгъан тау къушланы оту жанганлай турады.

«СИЗНИ ЖЕРГЕ КЪАРАТМАМ...»

Лескен элни бек ахшы устазларындан бири — аз сёзлю, сабыр акъыллы Магомет Келеметов, урушха кете туруп, аны ашыргъан сабий къауумгъа бурулуп, терен ахтынды. «Сиз, шуёхларым, хайт дегиз, иги окъугъуз, таматаларыгъызгъа таянчакъ болугъуз. Мен а сизни жерге къаратмам, душманнга дерт жетдирирден аямам. Сау къалыгъыз».

Ол кюн да, бююнча, булутсуз кёкден жарыкъ кюнню жарыкъ таякълары жерге къууат бере жылтырай эдиле.

Къадарны буйругъу бла Магомет танкист болду.

Уруш оту, ташны, агъачны жалай, туугъан жерибизни эркин ёзенлеринде айланады. Кюйсюз душман мамыр халкъыбызны кесине къул этер умут бла, къара кючюн аямай, мыллыгын алгъа атады. Алай эркинлик ючюн, тюзлюк ючюн, душманны сыйлы жерибизден къыстар ючюн, сауут алгъан жашла да жаннган отха киредиле, фашист малгъунланы къара умутларыын кесе сермешедиле.

Келеметов Магометни темир къаласы — жулдузлу танкы — фашистлеге къажау урушлада айтхылыкъ жигитликни юлгюсю бла сермешеди. Лескенчи жаш бла аны аскерчи тенглери, къоркъгъан, абызырагъан дегенни билмей, душманны къаты урадыла.

Бир жол танкист жашла, жангы газетлеге къарай туруп, бир жигит лётчикни суратын эседиле. Суратны тюрбюнде уа ол къушкъанат жигитни юсюнден жазыла эди.

Къарайды Магомет ол суратха, сейир этеди бу жаш адамны жигитлигине. Олсагъатдан ол жаш лётчикни иши битеу да танкы дивизиягъа белгили болады. Капитан Гастеллону жигитлиги танкистлени барысыны да жүреклерине таукелликни жангы отун къошады.

«Быллай жашлары болгъан халкъны, — дейди политрук, — бир тюрлю кюч, бир тюрлю душман да хорлаялыкъ тюрлюдюле».

Жигит лётчикни сыфаты, капитан Гастеллону айтхылы кишилиги Келеметов Магометни эсинден кетмейдиле.

Уруш а къызадан-къыза барады. Солугъан кезиулеринде танкистле юлеринден келген письмоланы окъуйдула. Келеметовха уа ол окъутуп тургъан школчаула да жазадыла. Бек къууанады Магомет ол письмолагъа. Ала жигит танкистни бютюнда къаты сермеширге кёл этдиредиле, жангы кюч-къарыу бередиле.

Совет танкистле уа махтаулу ишлери бла атларын дуниягъа айтдырадыла, совет танкистни сыйын бютюн бийикге кётюредиле.

Бир жол къаты сермеш башланады. Бизни аскерлери-бизге къажау фашист командование танк аскерлерини бек кючлю къауумун жиберди. Алагъа «Фердинанд» деген кеси аллына жюрюген топланы да къошуп. Душманны былайда кючю аз болмагъанын совет солдатла эслейдиле. Танкистле да кёредиле.

Сермеш а къызадан-къыза барады. Къара топуракъны кюл, урходук жабады. Темир пелиуанла — кючлю танкла жау чыракълача жанадыла. Фашистле урушха жангы танкларын къошадыла. Бизни жашла да, кючлерин тийишли жерге жыйышдырып, къаты жумдурукъ этип урадыла. «Т-34» деген айтхылы танкла уа, душманланы тизгинлерине кирип, аяусуз от ачадыла.

Магометни от жюрекли танкыны тобу фашист танкны жандырады, аны ызындан дагыда бир «тигр» абынып тохтайды. Келеметовну танкы кирген жерде фашистле абызырайдыла, тизгинлери, низамлары бузулады. Лескенчи жашны темир къаласы уа, арыгъан-талгъан дегенни билмей сермешеди.

Ахырында, душман огъу тийип, Магометни танкы да жана башлады.

Танкистни жигит тенглери да энди анга болушалмайдыла. Уруш а тауусулмайды. Жанады жигит танкистни темир къаласы, ичинде солургъа къыйындан-къыйын бола башлайды. Келеметов битеу эсин, битеу жюрек таукеллигин жыяды. Жангыз бир такъыйкъаны ичинде аны кёз аллында Лескен сууну сабыр толкъунлары, ананы огъурлу кёзлери, школчу сабийлени жарыкъ ышарыулары кёрюнедиле. Айтхылы лётчик, жигит капитан Гастеллону къуш къарамы да танкистни аллы бла озады. Къызгъан, жаннган танк а, къызыл байракъча, алгъа барады. Ол кесин немислилени бек кёп жыйылгъан жерлерине атады. Юслерине жаннган оту келгенин кёрюп, душман танкистле къан дыгаласха къаладыла. Алайына ол битеуюнлей жаннган отха бурулгъан танк кесин душман «Фердинандха» урады. Топ окъла атыладыла, ала фашистлени кёбюсюн алайда сойландырадыла. Душман машинала жанадыла, ол тийреде болгъан танкла да абынып тохтайдыла.

...Лескен сууунда жай кёнюю хычыуун сыфаты кюзгюдеча кёрюнеди. Ууакъ толкъунла, улду тенгизге къошулур ючюн, Терек суугъа ашыгъып барадыла. Суу боюнунда жаш терекчиклени уа сакъ желле сылай озадыла. Лескенчи устаз Келеметов Магомет, туугъан элин, Ата журтун къоруулай, жашлай къалгъанды. Аны окъуучулары уа устазны ёлюмсюз атын хурмет этип эсгередила.

АДМИРАЛ ОНОУ ЭТЕДИ

Север тенгиз флотну бир кѡауум офицери — кѣпню кѣрген кеме командирле, окѡууну кѣп болмай бошап келген жаш мичманла да ушакъ эте эдиле.

— Жангы командующий келеди.

— Къаллай адам болур ол? — деди мичманладан бири.

— Бизни флотда адмиралладан мен танымагъаны жокъду, аны уа таныялмайма, — деди суу тѡбюнде жюзюучю къайыкъладан бирини капитаны.

— Къара аны айтханына, — деди чачы агъара башлагъан капитан — эскадра миноносецни командири. — Головокону уа таныргъа керексиз. Мен а аны бек ахшы танийма. Флотубузгъа бек фахмулу оноучу келеди.

Капитан Арсений Григорьевични, айхайда, иги билгенледен, аны бла бирге отуз сегизинчи жылда Ворошилов атлы аскер-тенгиз академияны бошагъанладан эди.

Артда уа Головка жерле аралы тенгизде Республикалы Испанияны эркинлиги ючюн сермешде фашистле бла бетден-бетге тѡбешген эди, биринчи аскер жигитлигин, фахмусун да анда кѣргюзтген эди. Андан сора эки жылны ичинде уа Каспий бла Амур аскер флотилиялагъа таматалыкъ этип турду.

Энди уа аны север флотда сакълай эдиле.

Адмиралны жашау жолуну юсюнден хапаргъа тенгизчиле сейир этип тынгылайдыла. Бютюнда бег'а — жаш мичманла.

— Бек сейири уа, шуѣхларым, — деди хапарны бардыргъан капитан, — битеу да север флотха таматалыкъ этерик жашха жаланда отуз тѣрт жыл болады. Кеси да кавказлыды. Къабарты-Малкъарны Прохладный деген шахарынданды.

Офицерле бири бирине къарашдыла, сейир этип, башлары булгъадыла. Ол шахарны атын да ала биринчи эшите эдиле.

Иш жашда угъай, башда болгъанын ала, айхайда, биле эдиле. Болсада отузтѣртжыллыкъ адмирал битеу да флотха командирлик этериги уа...

Аскер кемелени тенгизчилери палубалада ариу тизилипдиле. Адмиралны байрагъы шууулдагъан къайыгъ'а хар кемени къатында тохтап ѳтеди. Жангы командующий тенгизчиле бла саламлашды. Ала да жангы таматаны намъсына бирден жууап этедиле.

Ол кюн окъуна, заманны оздурмай, адмирал, битеу командирлени энчи борчлары айта, бютюнда къаты сакълыкъгъа чакъырады, север аскер базаларыбыз чынтты къа-

лала болургъа керек болгъанларын белгилейди, аскер нizamны бютюн кючлерге кереклисин айтады.

Европаны кёгюн къара туман басыпды. Фашизмни жаныуар къылыгъын ахшы билген адмирал, къыралыбызны север чегин кючлер ючюн, къарыуун, аскер билимин аямай кюрешеди. Баренц тенгизни сууукъ толкъунларын жырып айланган совет кемеле жууаплы борчларын иги биледиле. Суу тюрбюнде жюрюучю къайыкълада, тенгиз авиацияда къуллукъ этген жашла туугъан жерибизни къоруулар ючюн хазырлыкъларын керти иште кёргюзтедиле.

Адам улусуну къанлы душманы герман фашизмни аскерлери, совет флотубузну арсарсыз ууатып, сыйлы жерибизге чабыну север жанындан да башларгъа умут этгендиле. Аланы биринчи кюнледен окъуна, Мурманскны алып, аскерлерине жол ачаргъа планлары болгъанды. Ол планларын тамамлар ючюн, душман не кючюн да аямагъанды. Алай не урушну ал кюнлеринде, неда артда да ала север чеклерибизден ёталмагъандыла. Ол угъай эсенг, север флотну жигит тенгизчилери, фашистлени онгларын къурутуп, кемелерин батдыргъандыла. Флотубузну жашлары фахмулу адмирал Головкону башчылыгъында къыралыбызны север чеклерин чынтты жигитликни юлгюсюн кёргюзте къоруулагъандыла.

Алай ала къуру къоруулануу бла чекленип да къалмагъандыла.

Север тенгиз жолла бла бизге союзниклерибизден кемеле келип башлагъанда, душманны суу тюрбюнде жюрюучю къайыкълары бла авиациясы алагъа уллу заран тюшюрюп тебирегендиле. Ол кюнлени биринде адмирал, тенгизчи командирлени жыйып, алагъа жангы аскер борчну айтды.

— Биз союзниклерибизни кемелери чырмаусуз келирча этерге, аланы жолларын кесген фашист кючлени уа ууатыргъа керекбиз, — деди флотну таматасы. — Ол Сталинни буйругъуду, ол битеу совет халкыбыз бизге буюргъан сыйлы борчду.

Тенгиз хауа разведка ишин башлайды, суу тюрбюнде жюзюучю къайыкъланы командирлери карталарында жангы борчларын белгилейдиле, капитанла боллукъ сермешни жик жиги бла сюзедиле. Ахырында душманны север тенгизледе жюрюген флотун ууатыуну планына адмирал Головка къол салады.

Булгъанадыла, къайнайдыла Баренц тенгизни, Норвег тенгизни да сууукъ суулары, кёксюл толкъунлары. Сууукъ желлени, къалын туманланы чырмауларына да къарамай, жигит тенгизчиле намыслы борчларын толтурургъа чыгъа-

дыла. Хар кемени, хар самолёт кѳауумну борчларыны толууларыны юсюнден адмиралгѳа билдириуле келедиле. Ол а керекли жерге жангы кючлени кѳошады, ишни барыууна, кече-кюн демей, контроль этгенлей турады, жангы буйрукѳла береди.

Душман тенгизчилени тынчылыкѳлары тауусулгѳанды, ал кюнлеринде болгѳан гынттылары да норвег фѳордланы туманларгѳча эригенди.

Тенгиз уруш а кѳызадан-кѳыза барады. Север флоту-бузну баш кючу — суу тюбюнде жюзюучю кѳайыкѳла — бютюнда уллу жигитликле этедиле. Аланы торпедалары душман кемелени, жетип, атдырадыла, кюйдюредиле. Флотну лѳтчиклери да, душман кѳайры букѳса да, ызындан жетип, кѳаты урадыла.

Айтхылы орус флотчула Ушаковну, Нахимовну, Макаровну Туугѳан журтха сѳймеклик адетлеринде юйренген адмирал Головко, бу сермешледе уллу аскер фахмусун, кѳыйын кезиуледе уа таукеллигин кѳргюзте, бирси тенгизчилени да ѳз юлгюсю бла кѳллендиреди. Ата журту буюргѳан сѳйлы борчну ол намыслы толтурады.

Аскер газетледе биринчи север флотну тенгизчилерини жигитлигини юсюнден быллай тизгинле бар эдиле: «Север флотну суу тюбюнде жюрюген кемелери жаланда 1942-чи жылда душманны кѳыркѳ алты транспорт кемесин бла беш уллу аскер кемесин батдыргѳандыла», — деп жазылып эди анда.

Айтхылы адмирал уруш кѳазауатыны кезиуюнде кесини туугѳан жери Кѳабарты-Малкѳарын, тенгизледен жюзле бла километр узакѳлыкѳда тургѳан Прохладный шахарын, анда жашагѳан ахлуларын, тенглерин эсгереди. Ата юйюнден мингле бла километр узакѳлыкѳда болса да, адмирал биринчи школгѳа баргѳан, окѳургѳа, жашаргѳа юйренген жерин, сѳйлы ѳтмегин ашагѳан, шахарыны хауасыгѳа, салкѳын кѳуюладан сууун ичген туугѳан жерин унутмайды. Аны уллу дуниягѳа ашыргѳан анасыны огѳурлу кѳарамы аны кѳз аллындадыла. Ала адмиралны кючюне жангы кюч кѳошадыла, аны таукеллигине себеп боладыла.

Бийик кѳууллугѳуна да кѳарамай, хар жаш тенгизчи бла тенги блача ушакѳ эте билген, аланы жарсыуларын, кѳууанчларын ангылагѳан адмирал кѳысха заманны ичинде кесин битеу север флотчулагѳа сѳйдюрген эди. Арсений Григорьевични уллу ишини жетишимлеринде ол шартыны магѳанасы да уллу эди.

Ленинградда Фрунзе атлы аскер-тенгиз училищени кѳабыргѳасында сѳйлы кѳанга барды. «Мында айтхылы совет флотоводец адмирал Головко Арсений Григорьевич окѳу-

гъанды», — деп жазылыпды ол къангада. Нальчикни адмиралны атын жюрютген орамында каштан терекле парадха хазырланган тенгизчилеча тизилипдиле. Адмиралны туугъан шахары Прохладнада аны таш сураты ёмюрлеге къалгъанды. Айтхылы тенгизчини ёшюнюнде уа Ленинини тёрт ордени, бирси бийик аскер саугъалары, ол санда уа Ингилиз, Польша, Норвегия, Югославия халкъла берген орденле да тизилипдиле.

Север флотну кемелери тенгизледе бла океанлада Совет къыралыбызны эркинлигини сакъ къалауурлары болуп жюрюйдюле. Ол санда уа, кючлю ракеталары кюнде жылтырай, «Адмирал Головка» деген крейсер да, север тенгизлени сууукъ толкъунларын жыра, сыйлы къууллугъун тамамлай жюрюйдю.

1973

БАЛТИЙ ТЕНГИЗ КЪАЙНАГЪАНДА

Къанлы уруш жер юсюнде барады. Ачы къазауатны оту хауа сермешледе да жанады. Алай ол къазауат кесини къучагъына Балтий тенгизни толкъунларын да жыйгъанды.

Фашист кемеле къызыл балтий Флотну жокъ этер умут бла, салкъын толкъунланы жыра, жолларын Ленинград бла Кропштадт таба салгъандыла. Ала, гынттыларына кёре, кючлерине бек ышанадыла, хорлаулу болурларына бир тюрлю ишеклери жокъду. Ала хар нени да тергегендиле, санагъандыла, эсеплегендиле. Къалайда къаллай десант тюшюрлюклерин, къайсы къаланы къалай бла, къайсы кюн, ненча сагъатда аллыкъларын окъуна белгилегендиле.

Къара умутун толтурур ючюн, душман не адам кючюн, не сауут-сабасын аямайды. Ол, айхайда, къарыгулуду, аны хорлар ючюн а, андан эсе уллу кюч-къарыу, чыдамлыкъ, аскер усталыкъ да керекди.

Ол затлагъа ие болгъанларын совет тенгизчиле, тенгизчи лётчикле да бек терк кёргюзтдюле. Сыйлы жерлерин къурч къаласынча къорууларгъа ант этген совет аскерчиле ачы къазауатха арсарсыз кирдиле.

Кёп да заман озгъунчу, «совет матрос» деген ат душманланы ичлерине къара къоркъуу салып башлады. Ала бла, махтаулу тенгизчиле бла бирге, тенгиз авиацияны илячинлери да айтыла тебиредиле. Кийген кийимлери бир, бёрклеринде да алтын якорь — лётчикле кеслерин тенгизчилеге санайдыла, матросла бла уллу шуёхлукъ жюрютедиле.

Къушкъанат жашла борчларын ахшы ангылайдыла, ол борчну тамамлау ишни айыпсыз этедиле.

Кавказлы жаш, къоркъгъан-абызырагъан дегенни билмеген Георгий Кузнецов да аллай жашладанды. Аны намыслы анты — Хорлау кюнню жууукълашдырыр ючюн тийишли юлюшюн къошаргъады, душманны кёкде, тенгизде да тюергеди. Туугъан жери Къабарты-Малкъардан келген письмола уа батыр лётчикге жангы кюч, жангы таукеллик къошадыла.

Бир жол Георгий, кезиулю аскер борчун толтуруп къайтханында, бир сейирлик хапар эшитди. Ызы бла уа ол хапарны газетледе окъуду. Ол Балтикада къуллукъ этген айтхылы лётчикледен бирини юсюнден эди.

Бирсиледен эсе ол хапаргъа Георгий бек къууанганын эслеп, жашла сордула:

— Таньшынг, тенгинг ишмиди?

— Алим бла мен бир жерлилебиз. Экибиз да Къабарты-Малкъарданбыз. Алим а мени республикамы биринчи алтын жулдузуду. Аны туугъан эли Яникойдан мени Прохладный деген шахарыма дери уа жаланда экисагъатлыкъ жолду. Ангылаймысыз?

— Да алай эсе, Георгий, сени да алгъышлайбыз, — деди авиация полкнун чалбаш командири. — Шуёхунг бек иги юлгю кёргюзтеди. Хайт де, анга ушаргъа кюреш.

— Къолдан келгенни аямам, жолдаш полковник, — деди Георгий. Ол сёзле шош айтылсала да, алада болгъан таукелликни эслеген къыйын туюл эди.

Бир ыйыкъ да озгъунчу, Ленинград таба келген душман кемелеге чабыуул этерге деп буйрукъ алынды. Командирлени айтыуларына кёре, ол кемелени саны жыйырмагъа жетеди.

Авиапункту командири, самолётларыны къатларында сюелген лётчиклеге къарап, барысы да эшитирча айтды:

— Суйген шахарыбыз Ленинградха, революцияны жүреги Ленинградха жангыз бир душман кеме да жууукълашмазгъа керекди. Ол бизни сыйлы борчубузду, биз а аны намыслы тамамларгъа керекбиз. — Сора кеси кесине айтханча шыбырдады: — Ахшы жолгъа, жашларым, ахшы жолгъа.

Балтий тенгизни кёгюн боз булутла алыпдыла. Ол зат лётчиклени бир кесек тынгысыз этеди, болсада ала жууаплы борчну таукел тамамларгъа хазырланадыла. Бомбардировщикле бомбаларын жүклейдиле, штурмовикле топларына жетерча окъла аладыла, истребительле да пулемётларыны тынгылы хазырлайдыла.

— Кёк булутлу болгъаны иги окъунады, — деди Георгий.

гий Кузнецов, — душман кемелеге жууугъуракъ жанлар-
гъа боллукъду. Алай эсе уа, бомбала илишанларына табы-
ракъ тюшерикдиле.

— Ол айтханынг да тюздю, — деди Георгийни аскер
тенги. — Ачыкъ кёк хауа сермешледе керекди. Бизни иши-
биз а бир кесек башхаракъды.

Буйрукъ берилгенлей, уллу аэродром къалкъып тур-
гъан эмеген уянганча болду. Ауур бомбардировщикле,
штурмовикле да, бир бири ызларындан булутла тенглигине
чыгъып, аскер сатырларын къурашдырдыла. Истребительле
да, аланы къоруулар борчларын толтурур ючюн, бирем-
бирем ызларындан къууудула.

Самолёту тенгизге жетгенде, Георгийни эсине ол айт-
хылы лётчикни сыфаты, авиаполкну командирини сёзлери
да келдиле. «Алим а къайда эсе да узакъ болмай сермеше
болур. Эки да кавказлы, эки да балтийчи, — деди Георгий
кеси кесине. — Аны бла бир тюбешсем эди. Туугъан жери-
бизни, акъбаш таулары эсгерир эдик. Аскер сынаундан
юйренир эдим. Алай, — деди Кузнецов, — аны бла тюбе-
шрден алгъа Алимге бир кесекчик окъуна ушаргъа керек-
ди. Бир азчыкъ окъуна. Башхача айтханда, кесими ишле-
рими юсюнден да айтырча».

Алайына Георгий шлемфонда авиаполкну командири-
ни буйругъун эшитди. Курсну бир кесек тюрлендирирге
керекди. Хауа разведка билдиргенге кёре, душман кеме-
ле Кронштадтдан бир-эки жюз чакълы милядадыла. Само-
лётла жангы курсну алдыла.

Душман кемеле, уллу топларын жерлеп, жаяу аскерчи-
лерин да хазырлап, алгъа таукел келедиле. Чакъбырылма-
гъан къонакълагъа чамлана, булгъанады, чулгъанады Бал-
тий тенгизни толкъунлары. Урадыла ала кёкюреклерин
жорлу кемелени темир къабыргъаларына.

Къара жорлу байрагъы тенгиз желинде чайкъала, жю-
тю жуху сууукъ толкъунланы жара, душман адмиралны
флагманы келеди. Ёшюнюнде темир жорлары жылтырай,
фашист адмирал, палубагъа чыгъып, алгъа къарайды. Аны
кёлю жарыкъды. Иши хорлам бла бошалырына бир тюрлю
ишеги жокъду. Кеме топла зениткала да сермешге хазыр-
дыла, душман тенгизчиле къарыуларына-кючлерине да бек
ёшанадыла.

Фашист адмиралны, аны таматарлары, ким биледи, Гит-
лер кеси окъуна, къалай саугъаларыкълары кёзюне кёрю-
неди. Адмирал Ленинградда Нева сууну боюнунда айла-
ныргъа, «Астория» ресторанда хорлау аякъ кётюрюрге,
тенглери бла тюбешип, лахор этерге ашыгъады. Бек жа-

рыкъды кёлю фашист адмиралны. Ол хар нени да чотха алгъанды, хар нени да тергенди...

Алай бир затны уа унутханды. Ол совет халкъ аны къонакъ этип чакъырмагъанын, чакъырылмагъан къонакъгъа уа хурмет этилмеучюсюн унутханды. Юйюбюзге сауут алып чапханны бет жарыкълы болмазын ол билирге суймегенди.

Да ма ол алай сюелип тургъанлай, булутла ичинден къызыл жулдузду самолётла чыкъдыла. Чыкъдыла да, чабыуулну арсарсыз башладыла... Душман кемелени башларындан дертни оту жауады. Фашист кемелени зенитка топлары ит жыйыныча юредиле. Алай алашадан учуп чапхан самолётлагъа хазна хата эталмайдыла. Айгъа айланып юрген итлей, ыспассыз болуп къаладыла.

Георгий Кузнецов, душман кемелени аллында баргъан флагманны сайлап, аны башы бла къурукъларына жетежетмей учады. Иги тынгылы марап атаргъа умут этеди. Ма ол, жангыдан бурулуп келе, бомбаларын ол уллу кемени тюз да ортасына къуяды. Кюеди, жанады душман кеме. Ол, аккул болуп, Балтиканы сууукъ суууна батылып башлайды. Аны ызындан Георгийни къаууму десант кемени ызындан болады...

Фашист адмирал а, уллу муратлары юзюлюп, ала бла бирге тенгизни теренине батады. Ол энди Ленинградны Нева суууну боюнунда айланырыкъ тюйюлдю. Ол энди «Астория» ресторанда да олтурлукъ тюйюлдю. Таматаларыны къолундан аскер саугъала да алмаз. Ол кеси чабакъла юлюшю болгъанды. Эркинлик бла тюзлюк ючюн кюрешген халкъны отунда бирси кемеле да кюедиле, жанадыла.

Георгий Кузнецовну аскер тенглери, батыр лётчикле жууаплы жумушларын айыпсыз толтурадыла. Балтий тенгизни къайнагъан толкъунлары уа ууучлаучулары бирем-бирем тартадыла, жутадыла. Чакъырылмагъан къонакъла, башхача айтханда уа, совет халкъланы къанлы душманлары, тийишли саугъаларын аладыла. Ол саугъаланы ишлегенле уа Георгий Кузнецов бла аны къушкъанат тенглеридиле.

Кёп бармагъан, болсада бек къаты сермеш хорлау бла бошалгъанда, совет лётчикле кеслерини базаларына къайтадыла.

Солуйдула батыр илячинле, солуйдула, хапар айтадыла, жангы сермешлеге хазырланадыла.

Георгий Кузнецов да хазырланады. Аны жангы, махтаулу ишле сакълайдыла. Ол алыкъын дагъыда кёп душман самолётну абындырып, кёп душман кемени суу туюбуне ашырып.

Совет Союзу Жигити Хорлауну сыйлы кюнүне аскер аэродромда тубер. Артда уа генерал Кузнецовну битеу да север флотну авиациясына тамата этерле. Тауушдан да терк учхан кызыл жулдузлу реактив самолётла — истребительле, ракетносецле, сынаулу генерал Кузнецовну буйругун толтура, кекню бийигине учуп, жууаплы борчларын тамамлай кыйтырла.

Шендю уа ол, жангы жигитликге хазырлана, суйген Ата журту Къабарты-Малкъарны эсгере тура эди.

1973

АСЛАНЖЮРЕК МУХАЖИР

Мухажирни фронтха ашырыргъа битеу да Уммайлары бла бирге бу жашны бирси ахлулары, тенглери, шуёхлары да бири къалмай чыкъдыла. Мухажирге дери да Малкъардан фронтха аз жаш кетмеген эди. Алай бу жашха жан ауруулу къарагъанла кеп эдиле. Ол да некден дегенде, Мухажир аскерчиге арталда ушамай эди.

Аны айтханлагъа уа Мухажирни жууабы бир эди: «Анасындан солдат болуп киши да туумайды».

Мухажир бла киши да даулашмай эди. Алай бу кызы кирик ийменчек жашны къазауатха ашыргъанла уа башлары ахтынып булгъай эдиле.

— Шо быллай сабий жашлагъа ушкок алдыргъан душманла окъ юлюшю болсунла, — деди бир къарт къатын, Мухажирге жарсыулу къарай.

— Алай болур ючюн а, — деди Мухажир, — аланы, ол душманланы, биз ушкок бла марап атаргъа керекбиз.

Мухажир кертиси бла да солдатха аз ушай эди.

Алай малкъарлы жашны кекюрегинде арслан жүреги ургъанын, сыйлы жерибизге кирген душманнга къаны къалай кыйнагъанын а ким биле эди.

Урушну ёмюрча узун жолларында солдат, ызы бла уа офицер Уммайланы Мухажир кеп километр кыдырады. Ол артха кетиуню жарсыуун сынайды, ызы бла уа душманны кыуууп башлайды. Солугъан кезиулеринде жаш офицер солдатларына айтхылы аскер башчы Александр Невскийни сёзлерин айтады:

«Бизге кылыч бла келген, ажалын кылычдан табар».

Солдатла жаш офицерге суйюп тынгылайдыла. Нек дегенде, ол сермеш отуна, хар заманда да биринчи болуп, арсарсыз киреди. Ёз юлгюсю бла жашланы кел этдиреди,

хорлауну болмай к'валмазлыкъ сыйлы кюнюне тенглерин ийнандырады.

Совет аскер душманны к'буууп барады. Чамланган халкъ фашистлеге тюзлюк дертин жетдиреди.

Алай душман да алай бошуна к'вачып бармайды. Ол, ууучлагъан шахарларын артха бермез ючюн, дыгалас эте-ди, жаралы жаныуарча, ахыр кючюн жыйып, мыллыгын алг'а атады.

Совет аскерле жигит шахар Одессаг'а жууук'лашханда, Мухажирни к'баууму бек биринчиледен болду.

Фашистле уа отну-ок'ну да аямайдыла, Одессадан кетерге унамайдыла. Уллу аскер кючлерин жыйышдыра тебирейдиле.

Малк'ардан келген жаш офицерни аллына орус аскер башчы Александр Невскийни с'фаты келеди. Аны жети да ёмюр мындан алда айтхан сёзлери жашха к'барыу-кюч к'шоадыла.

«Бизге к'былыч бла келген ажалын к'былычдан табар».

Мухажир жигит жашланы ёшюн урушха хазырлайды. Ол биледи: Одессаны душмандан тазалар ючюн, аны к'баууму башламчы болург'а керекди. Таулу жаш жууаплы борчун ангылайды. Аны намыслы толтурург'а хазырланады.

Сермеш аллы минутлада ол узакъ Малк'арын эсгереди. Деменгили тауланы танг аласында кёз к'амата жылтырагъанлары, тау черекни, гыйы ташланы жалай, кёмюк эте, к'айнай сарк'г'аны, жашил сыртланы биринчи кырдыгын жибитип ётген жаз башы хычыуун жауунчук'ну с'фатлары Мухажирни кёз аллында ётедиле.

Былайда уа айтхылы шахар: «Мени к'анлы душмандан теркирек эркин этигиз, мермер юйлерими, жашил орамларымы фашист ууундан тазалаг'ыз»,—деп, саг'айып сак'лайды. К'бара тенгиз да, уллу сермешни ал кезиюун кёрюрге ашык'г'анча, тынгысыз толк'унларын Одессаны тик жаг'аларына урады.

Танг белги бере, Мухажирни жигит к'баууму, аланы ызлары бла уа бирси аскерчиле да душман ууучлап тургъан шахарг'а самум желича киредиле. Айтхылыкъ Одессаны орамларында к'анлы к'базауат барады. Кёкюреклеринде тюзлюк дерти к'айнагъан жашла душманны к'быстау тиедиле, ог'урсуз сог'адыла. Алай фашистле да алай арсарсыз хорлатып к'оюрг'а уа суймейдиле, отну-ок'ну да аямайдыла, ахыр кючлерин жыйып, мыллыкларын алг'а атадыла.

Офицер Уммаевни ротасы душманланы орта мисиринде сермешеди. Уруш а к'ызадан-к'ыза барады. Бу к'ыйын,

огъурсуз сермешледен бириди. Жашла, хар орам, хар юй ючюн кюрешедиле. Алагъа житликни юлгюсюн кёргюзтген а малкъарлы жаш офицер Уммаев Мухажирди. Ёшюн урушну къызгъан отунда уммаевчыла жараларын санамай сермешедиле.

Ахырында душман солдатла, совет аскерчилени алгъа барыуларын арталда тыялмазлыкъларын ангылап, артха кетип башлайдыла. Къалгъаны къачады.

Ол кюнню ингириде сермешни къыйматын тергеген офицерледен бири аскер донесениясында былай жазгъан эди: «Офицер Уммаевни ротасы Одессаны азатлау сермешге биринчи болуп киргенди эм уллу жигитликни кёргюзтгенди. Командир ёшюн урушда кеси онсегиз фашистни, ротасы уа душманны эки жүзден аслам солдатын бла офицерин жокъ этгендиле. Ызындан келген аскер бёлюмлени алгъа таукел барыуларын бу жигит къауум махтаулу жалчытханды».

Кёп да заман озгъунчу, аскер бёлюмлени тизип, орденле бла майдалла бере башлайдыла.

Алаша бойлу, назик санлы жаш офицер аллына келгенде, генерал, сейирсине, башын булгъай ышарды.

— Чынтты жигитликни бла уллу аскер усталыкъны юлгюсюн кёргюзтгенди, — деди аны жанында сюелген полковник.

— Орденинг бла алгъышлайма, командир! — деди генерал. Сора, ол ордендеги суратны кёргюзтюп: — Муну таниймыса? — деп сорду.

— Ол бизге къылыч бла келген — ажалын къылычдан табар деген айтхылы аскер башчы бу эсе — танийма, — деди Мухажир.

— Аперим, офицер Уммаев! Сен Александр Невскийни ордине тийишлесе.

...Къара тенгиз къаласы жигит шахар Одессаны орта орамы бла аскер къауум кюнбатыш таба бара эди. Къууанчлы бетлерин уруш жели къаралтхан солдатланы алларында баргъан а туугъан жерини жигит уланы гвардияны тамата лейтенанты Уммаев Мухажир эди.

1973

НАЗИРНИ КЪУШ КЪАДАРЫ

Жерни титиретген уруш ахыр чегине жууукълаша барады. Ол энди фашистлени ара шахарларындан узакъ туююдю. Ма аны ючюн огъурсуздула гитлерчиле, ма аны

ючюн кыйл чайнайдыла, отдан кёлек киедиле. Алай, суй-селе-суймеселе да урушну ахыр белгиси мында, Берлинде салынныгы уа баямды. Былайдан башланган уруш бери ызына кыйтып келди.

Душманни кёгюнде уа кызыл жулдузлу самолётла учадыла. Ала къарайдыла, тергейдиле — фашистлени къалай кючлери къалайда жыйылгъанын эсепге аладыла.

Битеу да авиадивизиягъа белгили жигит лётчик Назир Кануков да ахыр сермешлеге хазырланады. Аны кенг ёшюнюнде орденле бла майдалла жылтырайдыла, кёкюрегинде уа душманлагъа жүрек къаны кыйнайды.

Кёпню кёрген, кёп душман солдатны жокъ этген сынаулу лётчик ахыр сермешлеге хазырланады...

Берлин узакъ туююдю. Алай совет солдатла ары кёп да тыйгычланы, къуршоуланы, окопланы, индеклени, сууланы да юсю бла ётерге керекдиле.

Уллу сермешледен бири жууукълаша келеди. Солдатла, офицерле да аскер буйрукъну сакълайдыла. Уллу сууну эки да жанында уа аллай шошлукъ, аллай сабырлыкъ барды, дуния башында не уруш, не ёлюм болмагъанча кёрюнеди. Жаланда шош сууну толкъунларыны тауушларындан башха зат эшитилмейди.

Аллай сабырлыкъ суудан кюнчыгыш жанында орналгъан аулакъ аэродромда да эсленеди. Ариу тизилип, кызыл жулдузлары жаз башы кюнде жылтырай, аскер самёлётла да солуйдула...

Быллай кезиуледе лётчикле, самолётлагъа къарагъан механиккле да, дуния шошлугъун хайырлана, узакъда, туугъан журтларында къалгъан аналарын, суйгенлерин, сабийлерин эсгере олтурадыла. Фронтну башха жерлеринде къуулукъ этген тенглерины сыфатлары да ол кезиуледе аланы кёз туураларына келедиле.

Назир Кануков а, энди чыгъа келген кырдыкга жатып, булутсуз кёкке къарай, Лячин-Къая деген элини сыфатын эсгереди. Тау къушла уяларын салычу къаяны да эсине тюшюреди.

Андан бери кёп жыл озса да, башына чал ура башлагъан лётчик, айтхылы къаяны, айхайда, унутмагъанды. Бийкликни сюерге Назирчикни олму юйретген болур эди? Лётчик болургъа муратыны биринчи урлугъу аны ёхтем жүрегине андамы тюшген болур эди? Ким биледи. Алай Назир а, кеси кесин таныгъанлы бери, кёк бийигине суймеклиги кюнден-кюннге ёсе баргъанын биледи. Аны бла бирге анга къанат берген туугъан журтуна да суймеклиги.

Кёк бийигинде деменгили къанатларын кенгнге жайып

учхан кѳушну, акѳ булутлагѳа чѳргелип тургѳан бийик тауну окѳача жылтырагѳан тѳппесин ол аз кѳрмегенди. Алай Назир кѳкле бийигин сайлагѳанды, ѳз кѳадарын да толусунлай ол бийик муратына атагѳанды.

Назир, озгѳан жылланы артха кѳайтара, татлы эсгерну-лерине кетипди. Ол кезиуде уа маршалла бла генералла, жабыула кибик уллу карталарын да столлагѳа жайып, бол-лукѳ сермешни планын жарашдырадыла, душманны тау-кел хорлар ючюн, тийишли амалланы излейдиле. Тергей-диле, санайдыла кѳпню кѳрген генералла. Хар энчи аскер бѳлѳмню энчи борчун белгилейдиле.

Лѳтчик Кануков, биринчи кѳкге чыкѳгѳанын, инструк-торну биринчи ыразылыгѳын эсгере, кеси кесине ышарды. Биринчи сермеш, артдарагѳа кѳыйын сермешде жандыр-гѳан биринчи душман самолѳту... Бу нечик эртте болгѳан ишледиле. Бу нечик узун уруш ѳди. Алай «ѳди» деген алы-кѳын эртеди. Уруш алыкѳын бошалмагѳанды. Уллу сер-меш энди боллукѳду.

Лѳтчиклени сагѳышларын аскер буйрукѳ бѳлѳю. Чал-баш генерал, эскадрильяланы командирлерин жыйып, кар-тасын столгѳа жайды. Уруш аллы жыллада север айрыкам-лагѳа кѳп кере учхан, самолѳтун бузгѳа кѳондура да бил-ген чалбаш генерал, аскер планын жашлагѳа, ашыкѳмай. сабыр айта ангылатады.

Ахырында генерал Назирге — эски тенгине — жууукѳ-лашып, лѳтчикни бетине тюрслеп кѳарады:

— Кануков, бек жууаплы жумуш сени кѳушларынга буюрулады. Аскер техника бла жаяу аскерчиле суудан ѳте туруп, аланы башы бла душман самолѳт учмазча этерге керекди. Ангыладынгмы?

— Ангыладым, жолдаш генерал. Самолѳт угѳай, чибин окѳуна ѳтѳюрмезбиз.

— Кѳрюрбюз, кѳрюрбюз, — деди генерал, ышара.

Кѳп болмай шошлукѳ бийлеп тургѳан сууну эки да жа-гѳасында кѳзауат башланды. Сууну сабыр баргѳан тол-кѳунлары уа, исси топ окѳладан кѳайнагѳанча, булгѳана-чулгѳана, кѳмюк этип, тик жагѳалагѳа сыйынмай тебиреди-ле. Бомбардировщикле сууну кюнбатыш жагѳасын тѳеди-ле, ууатадыла, узакѳгѳа атхан топла душманны кѳоруула-ныу ызларын отха алдырадыла. Ызы бла айтхылы «кѳтю-шаланы» кезиюу жетеди. Фашистле жанадыла, кѳедиле, алай, болгѳан аскер кючлерин аямай, бизни аскерлерибиз-ни суу бла ѳтѳюрмезге кюрешедиле. Ишлери болмаздан кѳалгѳанда уа, болушлукѳгѳа самолѳтларын чакѳырадыла.

Бизни жаяу аскерибиз суудан ѳтѳюп башларгѳа кѳкню кюнбатыш жанындан жорлу самолѳтла кѳрѳндюле. Кѳы-

зыл жулдузлу кѳушла да аланы алларына чыкѳдыла, душман ызланы башы бла ѳтѳп, хауа сермешни отуна киришедиле. Биринчи звеноланы санында кѳабыргѳасында жѳйырмадан артыкѳ жулдузчукѳ тизилип салынган самолѳт барады. Ол Назирни, лѳчинкѳаячы жашны илѳчиниди. Фашист лѳтчикле, совет асны эслеп, бири бирин сакѳлыкѳгѳа чакѳырадыла. Айтхылы лѳтчик, жаш тенглерине шарт буйрукѳ бергени бла кѳалмай, аланы ѳз юлгѳюсу бла да кѳллендиреди. Ма бир фашист самолѳт эки да жанындан кѳоруулаучу тенглери бла кесин Назирни самолѳту таба атады. Келишине кѳре, жорлу самолѳтну жюрютген лѳтчик сынаулуду, таукелди, кѳоркѳакѳ болмагѳаны да билинеди. Назир, аны жууугѳуракѳ келме кѳоѳп, самолѳтун тѳз да аны жухуна бурады. Аралары аздан-аз бола, эки да самолѳт бири бирине чанчѳлыргѳа кѳорешгенчадыла. Ахырында душман лѳтчик, тѳзалмай, самолѳтун тик ѳрге бурду, алай хауада тогѳай этип бурулгѳан Назирни пулемѳт окѳлары аны жетип агѳыздыла. Фашист самолѳт, тѳшѳп барып, ѳз аскерлерини башында чачылды.

Канукоев ызы бла хауа сермешге кѳарайды, асыры бек кѳызып, душманны теренине кирген жаш лѳтчиклерин сакѳлыкѳгѳа чакѳырады, бири бирин кѳорууларларын илѳлейди. Сора кеси да кѳыйын халгѳа тѳшген тенглерине болушургѳа кѳуулады.

Назир дагѳыда бир душманны кѳабындырады.

Ол сермешге жерден кѳарагѳан генералла бла полковникле Назирни кѳауумуну ишине ырадыдыла.

— Аперим, тау жигит, — дейди акѳбаш генерал.

— Ариу хаты барды, — дейди жанында сѳелген полковник.

— Бир шарайыпсыз ишлейди, — деп, кѳпню кѳрген генерал шыбырдап кѳошду. — Аперим, кѳарындашчыгѳым, лѳтчик усталыкѳны бийигине жетгенсе. Аперим!

Лѳтчик кѳауум жууаплы жумушун айыпсыз тамамлады, суу бла ѳтген танкистле, артиллеристле, махтаулу жаяу аскер да кѳыйын борчларын намыслы толтурадыла. Сынаулу маршалла бла генералла бу уллу аскер операцияны тынгылы хазырлагѳанлары, совет солдат а жетишимли бардыргѳаны керти иште кѳрѳндю.

Аны бла бирча танкистле, артиллеристле, жаяу аскерчиле да кѳушкѳанат лѳтчиклерибизге жѳрекден ыспас ѳтедиле, махтау айтадыла.

Уллу сермешден кѳайтхан жулдузкѳанат илѳчинле солуйдула. Болгѳан хауа урушну энчи кезиулерин сѳзедиле. Жетишимлени белгилейдиле, шарайыпланы тинтедиле.

Айтхылы лётчик Назир Канукоев антлы тенглеринден бири бла ушакъ этеди:

— Мен уруш бошала баргъан къадар, юйюме, элиме бекден-бек тансыкъ бола барама. Хар кече тюшюмде анамы бетин кёреме.

— Ол игиди, Назир, — деди лётчик жаш. — Ма энди, кёп барса, бир-эки ыйыкъ барлыкъ болур да уруш...

— Биз юлерибизден айырылгъанлы нечик кёп заман озгъанды. Мен ол затны эндиге дери уллу сезмеучю эдим. Энди уа... Жюрекде да бир тынгысызлыкъ барды.

— Мен да тюз кесингчама. Узакъ Сибирьде бир жашил элчик барды да, тюз уруш бошалгъанлай, ары барабыз. Мен сени лыжала бла жюрюрге юйретеме, уугъа барабыз.

— Угъай, — деди Назир, бети жарый, — бек алгъа Лячин-къаягъа барайыкъ. Чабакъ тутайыкъ, анам этген илибижеден да тойгъунчу ашайыкъ да, сора элинге алай барырбыз.

— Охо, алай окъуна болсун, — деди Назирни лётчик тенги.

Артада уа Назир ахыр сермешин, Берлин ючюн болгъан хауа урушун бардырды. Бзы бла хорлауну насыплы кюнюне да тюбеди.

Махтаулу лётчикни ёшюнюн орденле бла майдалла жасайдыла. Алай бек уллу аскер саугъасы уа Назир Канукоевни бек кёп изледи. Жыйырма жыл излерге тюшдю. Ахырында, чачында къарадан эсе агъы кёп болгъан жигитни орденлери бла майдалларыны башында алтын жулдуз кесини тийишли жерин алды.

Лячин-Къая элде кёп тюрлю таурухла, халкъ жырла жюрюйдюле. Аланы акъсакъал къартла ныгъышларында айтадыла, жашла бла къызла уа жарыкъ байрамларында жырлайдыла. Ол жырланы кёбюсю халкъ жигитлени юсюнденди. Аладан бири уа махтаулу лётчик Совет Союзну Жигити Назир Канукоевни юсюнденди.

Ол жыр, аууздан-ауузгъа ёте, халкъ жырча айланады, ёмюрлюк таурух болады. Ол Назирни къуш къадарыны юсюнден жангыдан-жангы тёлюлеге айтады. Лячин-Къаяны хар эрттен сайын жангы кюнню жарыгъы жылытхан къадарда, ол жыргъа ёлюм жокъду.

КЪАЯ ЖАШЫ — КЪАЯЧЫ

Жол, зыгъырлы тѣшден ѳтѳп, тюзюнлей ауушха ѳрлеп башлагъан жерде габу басхан къая жухну ауанасында салынган тѳртгюл сын таш къаяны мурдорундан ѳсюп келгенча кѳрѳнеди. Ёрге баргъан жолдан бир жаныракъда болгъанына да къарамай, сын ташха бурулгъан жолчукъ тазады, ташы, хансы да ариуланыпды. Юсюнде уа аулакъ гюлле салыныпдыла.

Былайда асыралгъан жашны аты, тукъум аты да белгилиди. Алай ауушха былайтын ѳтѳючюле сын ташха «Къаячыны ташы» деп атагъандыла.

Ол кертиси бла да сейирлик къаячы эди.

Сууукъ ташлагъа къысылып, чынгыл къая жухлада орналып, ол кѳп кечесин ѳтдюрген эди. Бери, Кавказ таулагъа, биринчи келген жолоучулагъа башчы болуп, къарлы таш таракълагъа аз ѳрлемеген эди. Таулада туугъан жаш тауланы табийгъатын, бу жерледе кюнню халын алапат билиучю эди.

Ол къая жашы Къаячы эди.

Уруш башланганда, Къаячы тенглери бла бирге фронтха кетди. Алай, жарым жыл да озгъунчу, артха къайтып келди. Ол кеси аллына къайтып келмеген эди. Аскер буйрукъ бла келген эди. Болсада анга ол кезиуде элде къыйыкъ къарагъанла, ызындан тапсыз сѳзле айтханла да болдула. Къолу-буту сау, урушну къызгъан кезиуонде бери нек къайтыучу болду? Ол сууукъ къарамла аны, айхайда, мудах эте эдиле. Жюрегин къыйнай эдиле.

Алай алагъа аскер буйрукъну къалай айтхын?! Ол къачхынчы болмагъанын алагъа къалай бла ангылатхын?

Болсада кюнлени биринде Къаячы аскер кийимлери бла бир жаш къауумну аууш таба элтип баргъанын элли къартладан бири кѳрдю. Ол акъыллы къарт эди. Элде намысы, сыйы да жюрюген къарт. «Жашха чамланганла жангылгъан этедиле, анга сууукъ къарагъанла гюнях аладыла. Ол аман адам тѳйюлдю, къачхынчы да тѳйюлдю. Ол Къаячыды», — деди ол ичинден.

Аны айтхан элде намысы, сыйы жюрюген акъыллы къарт эди. Ол айтханнга ийнандыла. Андан ары соруу чыкъмады.

Бир кесекден а хал арталда белгили болду.

Къаячы инструктор эди. Ол жашланы тауда урушха юйрете эди.

Къаячы кеси да айтхылы мараучу эди.

...Урушну къара толкъуну Кавказ тауларына да жетди. Фашист ууучлаучулары аскер къауумлары ауушха

баргъан тау жолну ызлай тебиредиле. Ала бек ашыгъадыла. Аллай аскер буйрукълары барды.

Душман аскерни аллында келгенле уа немис къаячыладыла. Ала «Эдельвейс» деген дивизияны аскерчилеридиле. Ала да, не айтырса, таула бла шагъырейдиле. Грекли айрыкам Критни къарап-къарагъынчы алгъандыла. Югославияны тауларында болгъандыла, Норвегияны фьордлары да таныйдыла. Ала кёпню кёрген, кёпню билген аскерчиледиле. Ала алыкъын билмеген — хорланууду. Ала ны алларында уа тауланы къоруулагъан совет аскерчиледиле, эдельвейсчилени алларында Кавказ таулары сюеледиле.

Сынаулу къаячы Ханс Дёрингни бу бери биринчи келгени туйюлдю. Аны кёлю жарыкъды, ол энди бери къонакъгъа угъай, ата журтунача келеди, хар неге да ие кёз бла къарайды. Бу жерде, бу сууну боюнунда, уллу юй ишлеп, орналып къалыргъа ол нечик бек сюеди. Алай уруш алыкъын бошалмагъанды. Ханс Дёринг а аны терк бошалырына ийнаныпды. Урушну хорлау бла бошаргъа ашыгъады.

Ингир ала совет аскерчилени къаууму, ауушха чыгъып, анда бегинирге буйрукъ алды. Душман ауушдан ётмезге керекди. Душманны оту-огъу не кючлю болса да, аны ауушну аллында тыяргъа керекди.

Ол аскер буйрукъ эди.

Эдельвейсчиле уа былайгъа бек терк жетерге боллукъдула.

«Мен аланы былайда тыярма», — деди Къаячы. Аскерчи къауумну таматасы кенгеш къурады. Хау, жашла ауушда бегингинчи, душманны былайда тыяргъа керекди.

Жашла кетдиле.

Къаячы уа къалды. Ол бек тап орналгъанды. Жолну иги кесегин илишаннга алгъанды. Къая жарылгъанны жанында эки состар таш марап атарча онг бередила, ахшы къорууларча орналыпдыла.

Кюз арты кече шошду. Бу заманда болуучу желле да, Къаячыны тынгысыз этмейик дегенча, сабырдыла. Тау сууну тауушу уа бёлюнүп-бёлюнүп эшитиледи. Къаячы таула табийгъатыны шошлугъуна тынгымайды, ай жарыгъы сыртлагъа саргъылдым гюлмендича жайылыпды. Къайдан эсе да төбен жанындан а санлы бирде бёрю улугъаннга ушагъан таууш эшитиледи. Жанындагъы гранатла нек эсе да эсине кюлде бишген картофланы тюшюрдюле. Къаячы, артмагъына узалып, ол ахыр тюбешиулеринде анасы берген туйюмчекни чыгъарды, анда бишлакъдан сындырып къапды.

Алайына ол уюп тургъан шошлукъну мотоцикл тауушла бёлдюле. Къаячы алгъа сагъайып къарайды. Ол ачы чыкъырдагъан тауушха машина гюрюлдегени да къошулуп, жуукъдан-жуукъ келедиле. Душман къауумну аллында келген биринчи мотоциклни гулласында олтургъан офицерни Къаячы илишан этди. Ушкок атылгъан тауушну къаяла къатлап-къатлап зынгырдатдыла. Душман офицер а эки къолу бла башындан тутуп ауду. Болгъан къатыш болду. Аны юсюне уа башындан ташла къуюлуп башладыла. Бу жерни Къаячы бош сайламагъан эди. Ташла башындан энишге бири бирин тепдире, бири бирсин от чакъдыра, душман къауумну башына къуюлдула. Фашист командир ёлгенлей, оноуну белгили къаячы Ханс Дёринг алды. Ол таш артындан оноу эте къычырды. Къарамы бла уа ол ушкок атылгъан жерни излейди. Аны оноуу бла душман автоматчы, жолну бирси жанына ётер мурат бла, жеринден къопду. Алай Къаячыны огъу аны биринчи атламында окъуна абындырды. Болсада бу жол Ханс Дёринг мараучуну уясын эследи. Эследи да, болмагъанча чамланды. Бу жолгъа дери аны жолун киши кесалмагъанды, бу жолгъа дери сынаулу къаячы Ханс Дёрингни къая ташха киши къысалмагъан эди. Не Крит айрыкамда, неда Норвегияны фьордларында. «Эдельвейс» дивизияны белгили къаячысы Ханс Дёринг да аны ючюн чамлана эди.

Ол, солдатларына къысха буйрукъ берип, къолуна женгил автоматны алды. Къарап-къарагъынчы, секирип, сары къая жухну артына ташайды. Сора ёрлеп башлады. Мараучу энди аны атып уралмайды. Душман къаячы уа, аны башындан атып тюшюрюр ючюн, ёрлеп барады.

Къаячы уа сакълайды.

Душман солдатла нек шошайгъанларын билалмайды. Алай къая жухну бирси жанында ташчыкъ, тёнгереп барып, жолгъа тюшгенде, Къаячы ушкогун, шош алып, таш тюшген жанына бурду.

Биягъы шошлукъ, жаланда тау сууну бир тюрсгю сабыр макъамы бу жанына бёлюнуп-бёлюнуп жетеди.

Къаячы ёз жюрегини хыны тепгенин эшитеди. Ушкокну биргъысы уа сары къаяны башына бурулупду.

Алайына къаяны башында ууакъ чырпычыкъъланы ичинде бир зат жылтырап ётдю. Къаячы ушкогун ары бурду. «Эдельвейсни» ысхарла бёркюндеги къанжал гюлчюк дагъыда жылтырагъанда уа, ушкок атылды. Аны тауушу бла душман къаячыны ачы къычырыгъы къошулуп, бирге зынгырдадыла. Ханс Дёрингни мыллыгы, тёнгерей барып, тюбюнде, аны ёрлеуюне сейир этип, сукъланып къарагъан солдатланы алларына тюшдю.

Крит айрыкамны, Норвегияны фьордларын да алгъан фашист Кавказ тауларында мурдор салыргъа мурат эте эди да, кесини къаячы жолун аууш аллында тауусду.

Къаячы жолгъа сабыр къарайды. Душман солдатла уа жигит Къаячыны хорлар ючюн, айтхылы мараучуну ёлтюркюр ючюн, миномётну тохташдыра башладыла.

...Ауушда уа ол кезиуде совет солдатла душманны аллында бузулмаз къая болуп сюелир ючюн хазырлана эдиле, фашист аскерлени тау артына ётдюрмез ючюн бегине эдиле.

* * *

Жол, зыгъырлы тешден ётюп, тюзюнлей ауушха ёрлеп башлагъан жерде габу басхан къая жухну ауанасында төртгюл сын таш турады. Бери бурулгъан жолчукъ тазады. «Къаячыны ташына» аулакъ гюлле салынышдыла.

1974

БАГРАТИОННУ ТУУДУГЪУ

Жаш лейтенант, батареясына къарап, жербаш юйчюкге келди да, шинелин тешип, агъач тапчаннга таянды. Юйюне къагъыт жаза тургъан тенги Васильев, аны терен сагъышха кетип тургъанын эслеп, келип, жанында олтурду.

— Нек мудахса, генацвали, огъесе къаракъаш къызынгамы тансыкъ болгъанса? Ма мен письмо жаздым, сен да жаз. Ансы сенича къушбурунла Грузияда аз болмазла!

— Меничала жокъдула, — деди лейтенант, арталда ышармай.

— Алаймы сунуп тураса? — деди Васильев.

— Хау. Кеси айтханды.

— Ким?

— Къызым.

— Э, шуёхум, къызын сёзюне алай бек ийнанып да къалма. Бюгюн алай айтыр, тамбла уа... — алай, Пирмишавилини огъурсуз къарамын эслеп, Васильев андан ары жукъ айтмады.

— Мени къайгъы этдирген башхады, — деди эбизели жаш. — Душман кючюн жыйышдыра башлагъанды. Штабда айтханларына кёре, бизни батареябыз бек къызыу жерге тюшерикди.

— Ол а алайды. Разведчикле да алай билдиргендиле.

— Болсада бир кёрейик. Мени бир планчыгъым барды.

— Ангылайма. Наполеон айтханлай: «Топланы — алгъа!»

— Угъай, биз Багратионча этербиз. Ма оылай, билмей тургъанлай...

— Ангъмадым. Жашла санга Багратионну туудугъу деп бош айтмайдыла.

Хау, ол жашха ким эсе да алай атагъан эди. Кертиси бла да бу къушбурун, къаракъаш офицер кесини таукеллиги бла ол айтхылы аскер башчыгъа ушап эди. Бютюнда бег'а Ата журтха чексиз суймеклиги бла.

Бир жол а артиллериячы къауумну таматасы лейтенант Пирмисашвили кертиси бла да айтхылы аскер башчыгъа ушагъанына ийнандырды.

Къыркъ экинчи къыйын жылны кюнлерини биринде лейтенант Пирмисашвилини артиллеристлерине жууаплы буйрукъ берилди. Жютю акъыллы офицер тасхачылары билдириулерини юсюнден энтта иги сагъыш — оюм этди. Ахырында уа бир сейирлик акъылгъа келишти. Оюмун таматарына айтды. Буйрукъну толтурургъа эркинлик алды, жашланы жыйды.

Ол кезиуде уа жыйырма ючюнчю немис танк дивизияны командири генерал фон Макк бла дивизияны штабны начальниги граф Гаген жангы сермешни планын эте тура эдиле. Ала кенгешге полковник Миллерни, мотополкнун командири Унгерни дагъыда юч офицерни чакъырдыла.

Ала картагъа къарайдыла. Урван сууну боюнунда белгиле саладыла, кенгешедиле, тергейдиле. Акъыллары уа бирди: совет аскерчилени къуршаларгъа, мамырлы халкъны жерин, халал ырысхысын да ууучларгъа, кесин а жесир этерге.

Душман офицерле терен сагъышдадыла. Ала къара умутларыны планын жик-жиги бла сюзедиле, эрттенликде боллукъ сермешге ненча танк, ненча пулемёт, ненча офицер, солдат къатышырыгъын окъуна тергеп саладыла. Хар сагъатны, минутну чотха аладыла, не заманда къалайгъа жетериклерин белгилейдиле. Сынаулу офицерле, не айтырса, санай-тергей да биледиле. Уллу картада хар жолчукъ, суучукъ, кёпюрчюк, дуппурчукъ белги этилгендиле.

Фашист офицерле хар нени да тергедиле. Алай ала тергеялмагъан, ала санаялмагъан, ала чотха алалмагъан бир зат къалды. Ол да неди дегенде — совет солдатны жигитлиги, совет офицерни жютю акъылы, совет адамлары Ата журтха терен суймекликлери. Ол затлары тергеген, санагъан, чотха алгъан, айхайда, къыйын иш эди. Ол угъай эсенг, немислидени къолларындан келмезлик зат, аланы эшиклерин жаба тургъан зат да ол эди.

Генерал, кёзлюк этген мияласын да салып, бирси офицерлеге махтанып къарады. «Къарачыгъыз, мен нечик фахмулума, нечик жигитме, нечик терен акъыллыма, къаллай ётгюр аскер башчыма!» — дейди фон Макк ичинден. Ол, сабыр ышарып, кюмюш портсигарын чыгъарды, офицерлерине узатды. Ала да генералларыны кёолундан сигаретлени къууанып алдыла. Энди тютюнчюк тартыргъа да боллукъду. Хар не да тергелгенди, саналгъанды, чотха алыннганды...

Алай ууучлаучу офицерле сигаретлерин къабындыралмадыла. Олсагъат къарангы кечени кюн жарытханча болду. Кёк кюкюреди, жер титиреди, душман генералла, фашист офицерле, жыйылып, оноу эте тургъан юйчюк чач-тук болду, къара жер бла къатышып кюйдю, урходукга айланды.

Совет аскерле жигит артиллеристлени ишлери бла хайырланып, алагъа барыуну башладыла. Барадыла къызыл жулдузлу танкла, битеу Европаны да эркин этиуге къатышырыкъ махтаулу совет жаяу аскер да кесини ишин айыпсыз тамамлайды. Намыслы дертни оту махтанчакъ фашистлени башларына къоргъашин жауун болуп жауады.

Немислилени танк дивизияларыны командири генерал фон Макк тап санаялмады, дивизияны штабыны начальниги граф Гаген тюз тергеялмады, полковник Миллер къаты жангылды, мотополкнун командири Унгер бла бирси офицерлени да насыплары тутмады. Барысы да ууалдыла-сындыла, кюйдюле-бишдиде.

Жангылмай-жеризтырмай атхан а лейтенант Пирмисашвилини артиллеристлери болдула. Къаракъаш, къушбурун командирлери уа санай да, тергей да, чот эте да билген совет офицер эди. Бек башы уа — Ата журтун, туугъан жерин айтхылы генерал Вагратионча суйгени эди.

Аскер гиртчилиги, терен акъылы ючюн, къанлы къазауатда къанын-жанын да аямай, жыртыч жаныуаргъа, фашист аскерге къажан таукел сермешгени ючюн, лейтенант Пирмисашвилиге Совет Союзну Жигити деген ат бла бирге Алтын жулдуз берилди.

«Сен кертиси бла да Вагратионну туудугъумуса?» — деген соруугъа уа, ол ышара жууаплады: «Туугъан жерибизге, Ата журтубузгъа суймеклигибиз бла тергегенде, биз барыбыз да аны туудукъларыбыз».

Пирмисашвили алтын жулдузун ёшюнине такъгъанда, антлы тенги Васильев жашны энтта да бир алгъышлап айтды:

— Мен энди ангыладым къаракъашынга кёп письмо нек жазмагъанынгы.

— Неден? — деп кюдю Пирмисашвили.

— Къалай неден? Суратынгы жиберип къойсанг да тамамды! Хар нени да кеси ангылар. Сени бир кишиге алышмаз.

— Мен санга бир жашырынымы айтайым, — деди Пирмисашвили. Жокъду мени Грузияда суйген къызым. Ангылаймыса? Суйгеним биргемеди.

— Ол дегенинг? Кёргюзтчю!

— Кел, бусагъат кёргюзтейим.

Жашла экиси да тышына чыкъдыла да, ариу тизилип тургъан топлагъа жанладыла.

— Ма буду мени суйгеним, — деп, Пирмисашвили ариу сыйпалып, жангы сермешлеге казырланып тургъан топну кёргюзтдю. — Мен муну Берлинге жетдирирге ант этгенме. Ёлмей къалсам...

— Антынга табыл, муратынг толсун, жолдаш Багратион, — деди Васильев, жигит тенгини инбашына къагъа.

1975

«МЕН, КУЛЬЧАЛАНЫ МАХТИ...»

Къыралыбызны бек ариу шахарларыны бири — Минскни Уллу Ата журт урушну юсюнден хапарлагъан музейинде кёп сейирлик зат кёрюрге боллукъду. Уруш керекле, суратла, документле... Ала барысы да совет халкъны озгъан урушда этген айтхылы жигитлигини шагъатларыдыла.

Иги кесек жерни уа мында совет партизанланы махтаулу ишлерини юсюнден хапарлагъан экспонатла аладыла. Аланы ичинде уа душман тобуну жаркъасы тешген партбилет да барды.

Бир жол, ол партбилетге къарай, терен сагъышларына кетип тургъан бир кишини музейде айланганладан биреу эследи. Къатына арсар бола жанлады.

Ол партбилетге къарап тургъан адам, ёшюнюнде майдаллары, орденлери жылтырай, бирде башын булгъай, аз ышарады, бирде уа аны сагъышлы бетин мудахлыкъ алады.

Анга жууукълашхан ол чалбаш киши, кеси кесине айтханча, сабыр айтды:

— Комиссар...

Ол, эшта, асыры тынч айтхан болур эди: мияла тубюндеги партбилетге къарап тургъан адам аны сёзюн эшитмеди.

— Комиссар... Махти... Кавказлы... — деди ол адам.

Экиси да, бири бирине къарап, бир ауукъ заман турдула.

— Махти Кульчаев? — деди чалбаш. Эки къартайгъан адам, олсагъат аланы тегереклерине басынган адамлагъа да къарамай, къучакълашадыла, кёзлерин сыйпайдыла, бири бирини инбашына къагъа, чам этедиле, кюледиле... Сора эсгериулерини тенгизине кетедиле. «Эсингдемиди» деген сёз ол эсгериу ушакълада бирси сёзледен эсе кёп эшитиледи.

— Эсингдемиди, ол темир жол станцияны атдырып, къайтып келе тургъаныбызлай...

— Ол жол, кёпюр чачылгъанда, жанып тебиреген паровоз бизни жаныбызгъа деменгили кесеу болуп тёнгерегени.

— Агъач юйчюкню душманла кършалагъанда...

— Ол карательле бла сермеш а?..

Хау, Туугъан журтуну махтаулу жашы — Белорусияда Кутузов атлы партизан отрядны комиссары — Кульчаев Махтини хар зат да эсиндеди. Ала ёмюрде да унутулмазлыкъ затладыла.

Фашист аскерле, Белорусияны жерине киргенде, ол кезиуде бирда болмагъанча, къууанган эдиле. Ала бу жерни ариу табийгъатын жаратхан эдиле, бир-бирлери уа бу къууатлы жерге «нойес фатерлянд» — «жангы Ата журтубуз» деп окъуна атагъан эдиле. Ала бери, кеслерин ёмюрден-ахыргъа ие болуп келген суна эдиле. Тап жерлени, къолайлы журтланы арсарсыз ууучлап, орналып башлагъан эдиле.

Алай ууучлаучула къаты жангылгъан эдиле. Ол жангылычлары уа къысха заманны ичинде башларына чамланган халкъны дертли къылычы болуп тие башлады.

Белорус халкъ битеу совет халкъла бла бирге ууучлаучулагъа къажау къанлы къазауатха киришди, къолуна сауут алып, базгъынч душманланы тюе башлады.

Ол жолгъа дери адам улуну историясында болмагъан деменгили партизан урушну ёртени Белорусияны кёгюн къызарта тебиреди.

Ол къаты чамланган халкъны дертини ёртени эди.

Душман аскерле, алгъа кетип, харам умутларына жетер ююн, битеу кючлерин аямай уруш этедиле. Муратларына уа жеталмайдыла.

Уруш ала суйгенча бармагъанына къанлары къызады. Западдан а алагъа, кече-кюн демей, жангы аскерле келедиле.

Болсада ол аскерлени иги кесеги фронтха жеталмай къалады, ууучлаучуланы кёбюсю Белорусияны жеринде

ахыр жолларын тауусадыла, бу жерни топурагъы аланы ёмюрден-ахыргъа жутады. Сауут-сабадан ауур жюкленип келген поездлени да жоллары ала фронтха жетгинчи кесиледи.

Партизан уруш а, кюнден-кюннге жангы кюч ала, ууучлаучуланы аскерлерине уллу заран тюшюреди. Уллу Белорусияны агъачларында, тюзлеринде, шахарларында окъуна партизан отрядла душманнга къажау къаты сермешедиле.

Аллай отрядладан бири кезиулю борчун тамамлап къайтханында, отрядны таматасы партизанланы алларында сёлешди. «Энди биз уллу кючбюз, — деди ол, — кюйсюз душманны сыйлы жерибизден къыстар ючюн, къаныбызны, жаныбызны аямай кюрешебиз. Отряд кесини махтаулу ишлери бла битеу да Белорусиягъа белгили болгъанды. Алай быллай отрядла кёпдюле, ол себепден бизни ёз атыбыз болургъа керекди».

Жашла отрядха ат излеп башладыла: даулашадыла, кенгешедиле, ахырында отрядха айтхылы орус аскер башчы Михаил Кутузовну атын берирге келишедиле. Алайда окъуна комиссарны да айырыргъа дегенлеринде уа, партизанланы кёбюсю къара шинли субай жаш таба къарадыла.

— «Кавказлы» тийишлиди ол къуллукъгъа, — деди биреу!

— Тюз айтады! Махти жигитлиги, билими бла да ол ишге тийишлиди, — деди дагъыда биреу.

— Алай болсун! Жолдаш Кульчаев ахшы комиссар боллукъду.

Жаш а уялады, абызырайды. Душман сермешледе ол къанын-жанын аямайды. Не къыйын кезиуледе да ол абызырамагъанды, къоркъмагъанды. Бу жол а...

— Къоюгъуз, жашла, тюз оюм этигиз. Менден таматаракъла да бардыла. Аскер сынаулары, билимлери бла да. Алай жашла айтханларындан къайтмадыла.

Экинчи кюн а Кутузов атлы партизан отряд жангы борчун толтурургъа атланады.

Жолгъа чыгъарны аллында жаш комиссар партизанла бла сёлешеди, кёл этдиреди, жюреклеринде душманнга къажаулукъну отун бютюн бек жандырады, хорлау кюню ючюн къазауатха таукег элтеди.

Душман гарнизонга къажау сермеш къызадан-къыза барады. Жаш комиссар а, жаннган отну теренине кире, фашистлени марап атады, тийишли кезиу жетгенинде уа, жашланы ёшюн урушха да элтеди.

Жокъду фашист аскерлеге тынчлыкъ, ырахатлыкъ. Ала

эки да отну ортасында к'алгандыла. Кюнчыгыш жанындан совет аскерле, мындан, арт жанларындан а партизанла ууучлаучулары аман кюнлерин келтиредиле.

Партизанлары ууатырг'а, к'ырырг'а, жок' этерге деп Гитлерден буйрук'ла келдиле. Ол буйрук'ла бла бирге жангы аскерле да.

Душман, амалсызг'а к'ала башлаг'анын сезип, бир жол партизан отрядны к'уршаллап ууатырг'а битеу болг'ан кюн аямай жыйышдырады. Не болса да, ол башындан келген буйрук'ну толтурур мурат бла, карательле Кутузов атлы партизан отрядха к'ажау чык'дыла.

Вороничи деген элчик к'ызыу сермешни шаг'аты болду.

Карательле, сатырлары седирей барг'анына да к'арамай, партизанлары темир к'уршоуг'а алырг'а кюрешдиле. Партизан отрядда да к'оранч аз туюлду. Душманны топларына бла бронемашиналарына к'ажау сермеш бирда болмаг'анча к'ыйынды. Тышындан болушлук' сак'ларг'а да туюмейди.

Отжюрек комиссар а ёз юлгюсю бла жашлары таукелликге чак'ырады, душманны ахшы марап атарг'а тизеди. Алай ол онеки кюнню барг'ан к'анлы сермешни отлу сак'атларыны биринде душман топ ог'уну жарк'асы жигит комиссарны к'екюрегине тийди.

— Комиссар жаралы болг'анды! — деген хапар к'арап-к'араг'ынчы битеу да отрядха жайылды. Жашны к'оюн хуржунда партбилетин чыг'арг'анларында, аны топ ок' жарк'асы тепген бетлери жигитни к'анына боялып эдиле.

Партизан жашла бютюнда бек чамланадыла. Ала, жаралы комиссарны к'анын алыр ючюн, ёшюн урушха чыгып, иги кесек душман солдатны жык'г'ан эдиле.

Фронтдан а иги хапарла келдиле. Ол хапарла партизан жашлары бетлерин жарытадыла, жангы сермешлеге кёллендиредиле. Бак'дырып к'айтхан комиссар а отрядны аллында бери хауа бла келген газетлени ок'уйду, фронтчулары, жигит совет аскерчилени махтаулу ишлерине к'ууанады.

Бир жол а партизанлары к'еп болмай этген бир уллу ишлерини юсюнден Москвану радиосу битеу да к'ыралг'а билдирди. Анда жигит партизанла отуз төрт немис к'уулук'чуну жесир этгенлерини юсюнден айтыла эди. Ол хапарны жашла «Правда» газетде да ок'уг'ан эдиле.

«К'еремисиз,— деди комиссар,— Ата журтубуз хар этген ишибизни биледи, баг'алайды. Биз аллай намысха мындан арысында да тийишли болург'а керекбиз!»

Махти кесича батыр жашла бла бирге, кӊолуна сауут алып, жангы, кӊыйын, кӊоркӊуулу буйрукӊланы толтурургӊа барады. Фашистлени илишан этип атады, кӊпюрлени чачдырады, жолларын бузады, бизни командованиягӊа керекли хапарланы келтиреди.

Бир жол, ол минг тогӊуз жюз кӊыркӊ тӊртюнчю жылны жайы эди, уллу магӊанасы болгӊан буйрукӊ келди. Партизанла битеу да Белорусияда хазырланыу ишлени башладыла. Ол уллу «концертге» хазырланыу эди.

Иш а былай эди. Совет аскер башчыла, Москвада жыйылып, жангы аскер операцияны планын этдиле. «Бу иште,— дегенни айтды генерал Рокоссовский,— бизге белорус партизанла иги болушургӊа боллукӊдула». Айтхылы аскер башчы Жуков да генерал айтханнга кӊошулду. Сталин да ыразылыгӊын билдирди. Белоруслу партизанла тамамларыкӊ иште да «концерт» деп жашырын ат бердиле.

Совет аскерле душманны кӊаты уругӊа хазырланадыла. Сауут-сабаны тийишдиредиле, аскерлени хар бирини жууаплы борчларын белгилейдиле. Жангы танкла кечекюн демей келедиле, жангы самолӊтла жангы аэродромлагӊа кӊонадыла. Уллу хазырланыу барады.

Душманны тылында уа партизанла «концертге» хазырланадыла. Жигит тенглери бла бирге ол деменгили «концертге» таулу жаш Кульчаев Махти да хазырланады. Сауут-саба, атдырыучу керекле, жаныучу жипле, хар не да кереклиси чакӊлы хазыр этиледиле. Партизан командирле, жер юйчюкледде, жау чыракӊланы жарыгӊында карталагӊа кӊарайдыла, кимни кӊаууму кӊайры барлыгӊын, не этеригин белгилейдиле.

Башхача айтханда, деменгили оркестрни жигер музыкантлары жууаплы иште, уллу «концертге» хазырланадыла.

Узакӊ Кавказдан келген таулу жаш ӊз борчун иги биледи, тюз анылайды. Не этип да душманны онгун кӊуртургӊа керекди. Келе тургӊан аскерлерибизге фашистлени ууатыргӊа тынч болурча этерге керекди.

Алай бла, чууакӊ эрттенликлени биринде битеу да партизан кӊауумлагӊа белги берилди. Битеу да Белорусияны жеринде, немислиле ызларына кӊачалмаз ючюн, темир жол кӊпюрле чачдырыладыла, кӊурч рельсала юзюледиле, темир жол станцияла атдырыладыла.

Аны бла бирге немислилени сауут-саба складлары от юлюшю боладыла. Партизан гранатла бла окӊла аланы чач-тюк этедиле.

Иги тамамлайды аскер борчун комиссар Кульчаев. Аны кӊолу жаздырмай атады, аны огӊу кӊп фашистни жы-

гъады. Башхача айтханда, «концертни» мингле бла музыкантларыны ичинде Махтини ауазы да шарт эшитиледи, «концертге» жангы кюч береди.

Кюнбатышдан а совет самолётла, совет танкла, жаяу аскерле да келедиле. Ала белорус партизанлагъа ыразыдыла. «Аперим, музыкантла, — дейдиле. — Аперим, бу деменгили «концертни» кзурагъанлагъа да», — дейдиле.

Бёркюнде кызыл жұлдузу болгъан жашны кёргенде, кавказлы музыкантны кёлю толады. Ол бу кюнню кёп сакълагъан эди. Бирси тенглери бла бирге таулу жаш Кульчаев Махти кюнбатыш таба, жангы «концертлени» кзуаргъа барады. Жютюкёз жашны хар атламы хорлаугъа элтген атламладыла.

Уллу Ата журт уруш хорлау бла бошалады. Битеу да калкыбыз этген жигитлик бла бирге совет партизанланы махтаулу ишлери да историяда ёмюрлеге къалгъандыла. Къыралыбызны бек ариу шахарларындан бири Минскни музейиндеги партбилет а комиссар Махти Кульчаев бла аны партизан тенглерини махтаулу жигитликлерини юсюнден энтта да кёплеге сейирлик хапарла айтыр.

1975

САПЫН ТАУНУ ЖИГИТИ

Акъ-Суу элни эм ариу юйлеринден бири аны орта школуду. Ол элибизни эм айтхылы жашларындан бири Кючмезланы Абдулланы атын жюрютеди. Ол мени бешжыллыгъымда окзургъа юйретген эди. Биринчи устазым... Къоншубуз болгъаны бла къалмай, Абдулла жууугъубуз да бола эди. Атабыз бла ол эгеч бла къарындашдан туугъанла эдиле...

Кючмезланы Абдулла. Халкыбызны эм махтаулу жашларындан бири. Жигитни аты, юлгюлю ызы ёсюп келген сабийлени тийишли адамла болургъа, туугъан журтларын Абдуллача сюерге, керек болса уа, къоруулай да билирге юйретедиле.

Ариуду, къолайлыды республикабызны эм намыслы эллеринден бири — Акъ-Сууубуз. Суху тау сууну жагъа-сында орналгъан школу да элни эм ариу межамына саналады.

Мени эсеме уа устазымы къазауатха атланган кюнню тюшеди.

Урушка кете туруп, Абдулла, ахыр дерсин бере, манга

борч этген эди: «Хайт де, къарындашчыгъым. Мен къайтыргъа иги, терк да окъургъа юйренип тур. Атынгы жаргъа юйреннгенинг а игиди. Хар не да андан башланады. Алайчыгъын да унутма. Атангча жазычу болсанг а — бютюнда аламат...»

Урушка кетерден алгъа Абдулла манга жарагъан блокнот бла башланмагъан карандаш берген эди. Мен а аны, устазым келгинчи башларгъа кёзюм кыймай, ариу чулгъап, асырап тургъан эдим...

Абдулла урушда этген жигитликлени жаланда бирини юсюнден айтыргъа сюеме. Айтыргъа десем да... аны юсюнден генерал Гладковдан иги мен да айталмам. Алайды да, аскер башчыны эсгериуле китабындан жаланда бир кесекчигин окъуюкъ:

«Душман, битеу болгъан кючюн жыйып, гарнизонну онг жанына атханды. Анда уа бизни жаланда беш жигитибиз сермешедиле: тамата лейтенант Колбасов, лейтенант Кучмезов, телефонистле Кучеренко, Голдовин, старшина Покорный. Душман алагъа къажаяу эки рота чакълы жаяу аскер бла «Фердинанд» деген танкны жибергенди. Патронла тауусула башлагъандыла. Лейтенант Кучмезов эки автоматны бла ушкокну кезиу-кезиу алып атады. Аны жанында уа, сауутланы жерлеп, анга узата, Кучеренко олтурады. Ал кезиуде атханлары бла Кучмезов сегиз душманны, Колбасов да ючюсюн абындыргъандыла. Алгъа мыллык атып келген фашистлени сатырлары седирей башлагъанды. Беш да жигитни окъларындан гитлерчилени эки роталары артха кетедиле...»

Эндиге дери душман этген онеки чабыуулну эм кючлюсю бу эди. Гарнизонну жигитлерини кёбюсю жаралы, ёлгенле да бардыла. Душман а кысадан-кыса келеди. Алайлай, Кючмезланы Абдулла, жигит къауумну атакагъа къурай, кеси да алгъа чыгъады. Арып, эзилеп тургъан аскерчиле, жангыдан жан киргенча болуп, душманны аллын тыадыла.

«Ол сермешде лейтенант Кучмезов, — дейди аскер башчы эсгериулерини андан арысында, — гранат атып, душман пулемётчуланы пулемётлары бла бирге жокъ этип, жаралы болуп тургъан тенги Колбасовну санчастьха ашырып, сермеш отуна жангыдан киришген эди...»

Къара тенгизни шахарлары кёп аламат жигитликни шагъаты болгъандыла. «Отлу жерни» — Элтигенни къатында болгъан къанлы къазауатда малкъарлы жаш Кючмезланы Абдулла сыйлы жерибизни душмандан азатлау ишге кесини тамамлы юлюшюн кёшханды. Ол анда «Ата

журт урушну орденине», башха саугъалагъа да тийишли болгъан эди.

Биз хапарын айтхан сермеш Абдулланы кѣп аскер жигитликлеринден бири эди.

Керчьден Севастопольгъа ётѳуп, Сапын тауда — айтып-айтмазча къанлы сермеш болгъан жерде тауусхан эди Абдулла кесини махтаулукъ жолун.

...Уллу, ариу да школну кенг арбазында насыплы сабий ауазла эшитиледиле. Ала уруш отун сынамагъандыла, кѣчгюнчюлюкню ачы кюнлерини, жылларыны юслеринден да таматаланы хапарларындан биледиле.

Элибизни-жерибизни алаамат жашы Кючмезланы Абдулланы юсюнден да.

1982

ГЕНЕРАЛНЫ ЫРАЗЫЛЫГЪЫ

Кѣк бийигинден акъсыл кюн жылтырайды. Хауа, асыры къызгъандан, уюп тургъанча кѣрюнеди. Кѣкча уллу, тенгизча кенг ёзенде уа танк юйрениуле барадыла. Бу уюп тургъан хауаны топ атылгъан тауушла титиретедиле. Аскер техниканы гюрюлдегени уа бери бѣлюнюп эшитиледи.

Кѣп болмай къазылгъан индекле, саргъала башлагъан дуппурла, былайдан къарагъанда, къозгъала, чайкъала тебиреген тенгизни суратына ушайдыла.

Кѣпню кѣрген генерал а бирде аны къатында сюелген офицерле бла сѣлешеди, бирде уа, аллындагъы перископха жанлай, бу деменгили уруш оюннга къарайды. Халына кѣре, генерал юйрениулени барыууна ыразыды. Алай ол ыразылыгъын билдирмейди.

Генерал алда баргъан къауумда токъсан беш номери бла бир танкны эследи. Ол, халгъа кѣре, ротаны командирини танкыды. Темир пелиуанла, теркликлерин тохтатмай, сатырларын бара-бара тюрлендиредиле, колоннадан цепгге айланадыла. Биринчи баргъан танк темир къаласын бура тебиреди. Бусагъат тобу, пулемѣтлары да ишлерин башлайдыла. Жалгъан топ окъла бла пулемѣт окъла ол алдагъы дуппурчукъ таба учадыла. Танкланы ызларындан а жаяу аскерчиле чабыуулну башлайдыла. Дуппурну къоруулагъанланы ал тизгинлери седирей тебирейди. Алай бир кесекден ала, эс жыйып, бютюн ключю от ача тебирейдиле. Танклагъа къажан ракетала шууулдап башлай-

дыла. Ызы бла кьорууланганланы танклары чыгъадыла. Ма бир кесекден ол контратаканы ызындан бетден-бетге танк сермеш кьызарыкьды. Танк аскерлени генералы Хаким Деппиев бу деменгили от оюннга энди бютюн уллу эс буруп кьарайды.

Бирси танкланы ичинде токьсан бешинчи номери болгъан бютюн айырмалы кьрюнеди. Он бирде, мукьут этип, алгъа ётеди, бирде, терклигин азайтып, женгил бурулуп, жалгъан илишанланы атып жандырады. Бу ауур темир пелиуан, билимли кьоллагъа бойсунуп, аскер оюнну биийик искусствосун кьргюзтеди.

— Аперим, танкист, — деди генерал, кьарамын перископдан жанындагъылагъа бура.

— Тюз да ибилисча жюрютеди машинаны, — деди жанында сюелген полковник.

— Бек уста жюрютеди, — сора кьагъытына «Токьсан бешни», жазып, белги этеди.

Топла бла атыуну кючлерге деп буйрукъ берилгенлей, дуппурну жалгъан илишанлары чач-тук боладыла. Аны бла бирге танкла ачхан жол бла жаяу аскерчиле алгъа кьутуладыла. Аланы башлары бла уа женгил ракетала учадыла. Чабыуулну башлагъанла биягъы онглу бола тебирейдиле...

Генерал, жаш заманын эсгере, башын булгъай ышарады. Шёндюгю танкла дуниягъа аты айтымгъан «Отуз тёртюнчюден», айхайда, кючлюдоле, терк жюрюйдюле, кьурч кубелери уа кёп да кьолайлыдыла, кьолгъа да бек иги бойсунадыла. Алай генералны кьууандыргъан жаланда жангы, сейирлик техника туююдю. Аны кёлюн кётюрген бу алаамат, билимли, жигит жашладыла. Былагъа не кючлю техниканы да ышаныргъа боллукьду.

Аскер оюнла, танк юйрениуле ингир ала бошаладыла. Кюнню узуну солуу дегенни билмеген кьурч кубели танкла парадха тизилишедиле. Жаш командирле, бирем-бирем келип, генералгъа честь берип кетедиле. Алайына «Токьсан бешинчи» танкны командири жууукълаша башлагъанында, генералны бети сагъышлы болду: «Бу кёре эдим ол танкны ибилисча жюрютген». Полковникле бири бирине кёз кьысып ышардыла. Бирси офицерле да баш булгъайдыла, сёз а айтмайдыла.

Честь берген генерал Деппиевни жашыды. Ол жууукъ келгенде, генерал кьашларын туюдю. Таулу адетде бирсиле тургъанлай кеси жашын махтагъан дурус туююдю. Болсада былайда не амал этгин.

Полковникле тынгылайдыла. Бирси офицерле ышарадыла.

Субай санлы жаш офицер да, генералны аллында сир туруп, честь береди.

— Аперим, лейтенант Деппуев, — деди генерал бир башха ауаз бла.

Жашны ызындан къарай, ол озгъан отлу жылланы, Уллу Ата журт урушну аулакъларында болгъан деменгиле танк сермешлени эсгереди.

«...Ол Курскну къатында болгъан къазауатда мен мындан тамата туююл эдим. Айхайда, алай эди. Ол «Фердинанд» бла тюбешгенибизде уа, мындан эслирек болур эдим».

Алай генералны эсине ол биягъы Курскну къатында болгъан сермеш тюшеди.

Душман танкла ол бек уллу танк урушха хазырланган кезиуде немисле жангы сауутларын — «Фердинандны» юсюнден кёп махтау таурухла жайгъан эдиле. Ол таурухну эшитгенде, жаш танкист Хаким Деппуев тенг жашларыны къатында сагъышлы айтды:

— Бек сюе эдим аны бла бетден-бетге тюбеширге.

— Бирда ашыкъма, — деди тенглеринден бири. — Аны, — дейдиле, — мангылай кюбесин бизни танкларыбызны топ окълары тешалмайдыла.

— Эшта-эшта, — деди Хаким, — алай эсе, къабыргъа-сындан къатылыргъа уа жарамазмы?

— Жарайды, нек жарамайды. Желкесинден окъуна мара, — деди танкист жаш, инбашларын жыйыра.

Хаким бу жолгъа дери да немис танкла бла тюбеше тургъан эди. Жаш болса да, сынаулу танкист, ол бир эки танкны абындыргъан эди, кюйдюрген эди. Бу жол кыйыныракъ боллугъун а ол артдаракъда ангылагъан эди.

Кенг ёзенде, артда аскер историягъа «Бек уллу танк уруш» деп жазыллыкъ сермеш барады. Мынча темир къала бирге жыйылып алыкъын киши да кёрмегенди.

Танг аласы бла башланган сермеш къызадан-къыза барады. Жай кюнню кёзюн къара чарс жабынды. Ким онглу болгъаны уа алыкъын белгиле туююлдю. Къызыгу кюннге жанган темирни къызыулугъу да кшошулуп, ёзенни къаралдым урходук алынды. Хаким бла тенглери ахырында ол «Фердинанд» дегенлерин кёрдюле.

— Не эршиди, начас, — деди Хаким. — Сыфаты бла окъуна къоркъутурукъду.

— Ай сыфатындан а юркмез эдик, ол тобу асыры залым кёрюнеди ансы, — деди танкист жаш.

— Терк кымылдагъаннга уа ушамайды, — деди Хаким. — Алай эсе уа, биз онглуракъбыз.

Немислени бек ышанган уллу къара темир къалала-

ры «Фердинанд» тобун бери буруп бошагъынчы, «Отуз тёртюнчю», иги да жууукъ барып, бир жанына хыны кетди, ызы бла «Фердинандны» къабыргъасын эследи.

— Ыхы, маржа, — деди Хаким, — бу эрши бери айлангынчы, жаммызын бир къашыйыкъ.

«Отуз тёртюнчюню» топ огъу душман темир къаланы къабыргъасын тешди. Ызы бла уа «Фердинандны», кесинден да къара болуп, тютюню, чулгъана, булгъана тебиреди.

— Иш алайды, жашла, — деди Хаким, танкына жангы илишан излей.

...Андан бери кёп жыл озгъанды. Мамырлы къыралны ёзенлеринде будай сабанла чайкъаладыла. Туугъан журтну кёгю тазады. Сабийле школларына жорюйдюле, ата-аналары ишге барадыла, чууакъ кечеледе жаш тёлкюню жарыкъ жырлары эшитиледиле.

Кёпню кёрген генерал а, Туугъан журтуну мамырлы жашауун сакълай, къуллукъ этген жашыны, бирси жашланы да ызларындан жүрек ыразылыкъ бла къарайды. Мамыр жашауну ышангылы къалауурлары — кърч кубели танкла уа, ариу тизилип, аскер бёлмлерине барадыла.

1976

КЪАЯЧЫНЫ «АЛТЫН ЖУЛДУЗУ»

Залийханланы тукъумда бек сыйлы къартладан бири — хурметли Чокка, юч да жашыны туураларындан къарай, бирде кёлю кёк бла тенг бола эди, бирде уа... Биле эди ол, бек ахшы биле эди, туугъан баланга сүймеклигинги ачыкъдан сездирсенг — айтып-айтмазча айып алырса, эл кюлкюсю болурса. Уланлары не уллу жигитлик этселе да, ол затха ачыкъ къууанган атагъа ушамагъаны баямды. Тегенеклиде угъай, битеу Басхан тарында да биледиле Чокка аллай зат бла кесине айып алмазын, кишини кесине кюлдюрмезин. Адеп-намыс дегенни ол бек ахшы ангылайды, жюрюте да биледи.

Алай болгъанлыкъгъа, бу ортанчыны халына-жюрюшюне, муну эмен терекчик кибик къатычыкъ болуп ёсгенине къууана, хурметли тамата, чубур сакъалчыгъын сылай, сабыр ышарыр эди...

Къаты санлы добар жашчыкъ не тутушда-ёрелешде да кеси тенглилени бирине да хорлатмай эди. Нарат ийис къатыш тау хауасымы, къара гоппандан ичген айранымы,

Басхан суууну салкын сериуюнюмю болушду, ким билсин, жашны этине-чархына жарай, кюнден-кюннге кючкярыу кюша эдиле. Жетип келе эди Чокканы ортанчы жашы Миша.

Алай насыплы атаны жүрегин бир-бирде кяйгы да жокълаучу эди. Жаш асыры эришди, бир тутханын иерге суймеучюдо, кяжыр жеринде кяжымаучуду. «Адам сабыр, оюмлу, кечимли да болургъа керекди. Этер ишин этерден алгъа, тергеп, сюзюп, акъылында биширип хазырларгъа да керек туююмюдо?.. Бу уа асыры ашыкыган этеди...» Быллай сагышла да келе эдиле кёпню кёрген Чокканы сабыр акъылына.

Ма, кёп да бармай, Минги таугъа чыгъаргъа деп, битеу да республикадан кяаячыла келди. Альпиниада кюураргъа. Жашчык алагъа кюшулургъа умут этди, тамата кяарындашы Хусейден айырылмагъанлай айланды. Алай мураты толмады. «Ашыкыма, жашчык. Уллуракъ болсанг, келирсе», — дегенни айтып кюйдула.

Дуния — байрам, кызыл байракъла, жырла, кюбуз тауушла. Мишачыгъа мудах эди... Кяаячыла кетгенден сора уа уллу таугъа илячин кяарамчыгъын буруп айтды:

— Мен бийлерме сени, акъбаш геммеш. Ма кяарап тур... — деди ол, ариу кёпню бетинде аппакъ сырты кёз кяамата жылтырагъан таугъа кяарай. Тау да, аны кюзутхан этгенча, дуниягъа кюмюш нюрюн элпек жая, ёхтем жана эди.

Атасы жашны башчыгъын тыншчык сылады. Сора аз ышара айтды:

— Тау дегенинг кёлсюзле бла хыраланы суймеучюдо. Ол затка кесим да кёп тубей тургъанма.

Ата энди, кеси кеси бла ушакъ этгенча, сабыр сёзлерин кяарбаш тау таба кяарай айтады. Жашчыгъа сынамлы, кёпню да билген кяаячыгъа, аз сёзлю атасына эс салып тынгылайды. Да сейирми эди. Ата аны бла бу жол жетген киши блача селеше эди. Ол а, хар айтылган сёзню жүрегине туюрегенча, алай сагъайып тынгылай эди.

— Акъбаш тауну жомакълы ариулугъуна кесим да аз сейир эте кяарамагъанма. Сейир эте, суйконе да. Алай тауладан чыкыган, суукъ ташдан болган кёп палахланы да кёргенме. Тау дегенинг ариу да, деменгили да болганы бла кяалмай, огъурсуз, кюйсюз бола да биледи. Жашау жолунгда аны алайлыгына кёп кере ийнанырса, ол кюйсюзлюкню кёп кере кёрюрсе. Аллах хатадан керитсин ансы...

Кяабарты-Малкяр кырал университетни физика-математика факультети бошбеллени жери болмаганын ким

да биле эди. Бери окъургъа келген басханчы жаш, алгъадан окъуна, заманын бошуна оздурмай, билим хазнадан толу юлюшюн алып муратда, уллу ишге таукел киришди. Ленинчи стипендиат, комсомол ишлеге да жигер къатышхан жашны намысы тенглери арасында, уллу усталаны да алларында ёседен-ёсе бара эди. Бу жаш хар неге да, хар неден да былай жетишалгъанына сейир этгенле да болдула. Алай Залийханланы Михаил, жетишалгъаны бла къалмай, хар кимни да озаргъа итинген, алчы болургъа суйген жаш, билимин терекден алманы юзгенча алмай эди. Жукъусуз кечеле, дуня бла бир китап, журнал, кече-кюн демей ишлегени — жашны бу жетишимледе кишиден да жашырмагъан «жашырынлары» эдиле.

Залийханланы Михаил солуу кезиуде, жаз каникуллада да да кесине тынчлыкъ излемегенди. Минги тау этегинде ишлеген комплекс экспедицияда анга да жумуш табылып тургъанды. Бек сейири уа — бери айтхылыкъ алиMLE да келип башлагъан эдиле.

Да ма, кюнлени биринде профессор Сулаквелидзе бу тирнекли, жигер да жашны, кесине чакъыртып, атача къайгъыра айтды:

— Окъууну бошагъанлай, бизге келесе. Сенде, мен кёргенден, фахмудан, билимден сора да таукеллик, учуну барды. Алай эсе уа — жолунг илмугъады. Ол зауукълу, тынч да жолду деп айталмам, алай насыбынгы, адамлыкъ къыйматынгы табаргъа уа болушурбуз.

Университетни дагъыда эки факультетин, аланы да айырмалы бошагъан жашны дипломла жыйр мураты жокъ эди. Ол бу уллу дуняда кесини энчи жолун излей эди. Аны бла бирге инженер-къурулуш, эл мюлк факультетле жашха, аны билимден къанмагъан акъылына таза да илму шауданларыча болдула. Гляциологиядан кандидат диссертациясын хазырлап къоруулагъандан сора уа Михаил Залиханов, дей эдиле устазлары, ол кёп излеген энчи жашау ызын, къадар ызын тапханына тюшюндю. Аны бла бирге уа айтхылыкъ къаячыны, СССР-ни альпинизмден эки да кере чемпиону, спорт устасы Залийханланы Михаилни аты битеу да къыралыбызгъа белгили болду.

Жаш а, ол жетишимлени да илмугъа атап, ёр жолун таукел къората барады. Доктор диссертациясын да узакъ болжалгъа салмай, хазырлап, аны да жетишимли къоруулады.

Кюнлени биринде, Памирде таугъа чыгъып бара, Михаил табийгъатны бир деменгили ишин кёрдю. Тенгизча уллу элхуур, дуняны кюкюрете, аллына тюшгенни пар-чара эте, болгъанны булгъай-чулгъай бара эди. Бу сейир,

бу жомакъча тамаша сурат Михаилни эсинден кетмей кѣп турду. Анга ушагъан табийгъат «чамланыуун» ол Басхан ауузунда да кѣрген эди. Ол заманда ненча юй жокъ болуп къалгъан эди, ненча адам ажымлы ачыгъан эди...

Кѣп жыл андан алгъа атасы айтхан сѣзле жашны эсине жангъыдан тюшдюле: «Тау дегенинг ариу, деменгили болгъаны бла да къалмай, огъурсуз, кюйсюз, жазыкъсыныуусуз бола да биледи. Ол аны къудуретиди...»

Таула бирде къалкъып, уюп тургъан пелиуанлача, бирде уа жанууарлача да кѣроне, ёлюмсюз табийгъатны сакъ къалауурлары, жууукъ кюнню жууукъ, жылы да таякълары тёпелерин жылыта, шошайып турадыла. Бирде уа, жерни, кѣкню да къалтырата, титирете, кеслерин огъурсуз кючлери бла танытадыла...

Гляциология деген илму табийгъатны кѣп жашырынлары ача келеди. Къарны, бузну, куртну, элхууурну халлары биле, адамланы алаы хаталарындан сакъларгъа болуша, бу илму, айхайда, кѣп хайыр береди. Алай болгъанлыкъгъа, табийгъатны огъурсуз ишлеринден адам улугъа къаллай бир заран, хата да тюшеди! Алимле да ма аны ючюн, бирлешип, биригип, амал излей, эсеплей, гляциологияны байыкъдыра келедиле. Кѣп тюрлю хайырлы сынаула да этедиле...

Алимлени кезиулю конгресслери Америкада бара эди. Трибунагъа СССР-ни келечиси — орта бойлу, къаты санлы профессор жаш чыкъды. Ол сѣлешгенде, кѣпню кѣрген, айтылгъан алимле окъуна уллу эс буруп тынгылай эдиле. Нек дегенде, «мистер Залихановну» айтханы — жангы илму жетишим болгъаны баям эди. Аны къайматлы сынаулары бла терен оюмлу илму ниетлери, ызлары битеу да алимлени, эслерин бийлеп, сейирге къалдыргъан эдиле.

Ингилизде, Францияда, Канадада неда Скандинавияны къыралларында, ФРГ-да неда Японияда, Карпат таулада, Сибирьдеги БАМ-да болсун, белгили совет алим Залийханланы Михаил — суйген къыралыны махтаулу келечиси — билген ишин юлгюлю къурай, айыпсыз тамамлай, Туугъан журтун, миллетин къууандырады, халкъын ырызы этеди.

Нальчикдеги геофизика институт энди керти да битеу дуниягъа белгили илму арагъа айланганды. Ахшы къуралгъан коллектив да кесини директору — къыралны илмула академиясыны члени Залийханланы Михаилча — махтаугъа тийишлиди. Мында къырал саугъаланы лауреатлары, илмуланы докторлары, кандидатлары «алим» деген сыйлы атха тийишли болуп ишлейдиле.

Бир жол Залийханланы Михаил таматалыкъ этген

алим кѡауумгѡа уллу кѡырал магѡанасы болгѡан ишни буюрдула — уллу жол, кѡпюрле ишлер ючюн тюрлю-тюрлю кѡурулушланы ышандыла. Бу кѡаллай жууаплы, кѡыйын да иш болгѡанына бир тюрлю ишек жокѡ эди. Михаил аны бек иги ангылай эди...

Михаилни жашауунда аллай кезиуле дагѡыда бола тургѡандыла. Кѡабарты-Малкѡарны байрагѡын Север полюсну киндигинде орнатхан кезиую да аладан бири эди.

Нальчикдеги геофизика институтну илму-излем ишине аллай шартла бла багѡа бичип кѡойгѡан кѡыйынды. Ахча бла тергегенде, ол жыл сайын кѡыралны халкѡ мюлкюне кѡп миллион сом хайыр береди.

Залийханланы Чокканы жашы Михаилни ишчи кабинетинде арсарсыз табып кѡойгѡан да кѡыйынды. Бирде кѡыралны Илмула академиясыны жыйылыууна кетгенин, бирде Афганистанда алим шуѡхларына кѡарындашлыкѡ болушлукѡ этерге кетгенин эшитирсе. Кѡабарты-Малкѡарда уа азымыдыла аны сакѡлагѡан жууаплы ишле!

Таулагѡа уа Михаил ненча кере барса да, алагѡа биринчи тюбегенча, кѡууанып, озгѡан жылланы эсгере, энди келликлени сагѡышын да эте, алай тюбечюдю. Бу жыл а гляциологлагѡа кѡп, кѡыйын да иш чыгѡаргѡан эди: кѡп жерледе курт юзюлюп, кѡар басып... Алимле уа, ол палахланы хорлар ючюн, кѡыйынлыкѡгѡа тюшгенлеге болушур ючюн, чынтты жигитлеча кюерешгендиле.

...Быйыл, сексен жетинчи жылны май айында уа Залийханланы Михаилни кѡадарында, тюзюн айтханда уа — битеу да республикабызны жашауунда окѡуна унутулмазлыкѡ иш болгѡанды. Алим жаш кесини тенглерини, жолдашларыны алларында Сыйлы президиумда олтуруп эди. Битеу да жашау ызы уа, бир сейирлик ууахтыгѡа, аны кѡз аллында оза эди. Ол жол аны башын сылагѡан кѡарт ата-сыны гырхы кѡолу, туугѡан жеринде от жагѡа ташыны жылыуу, университет жылла... Илмула академияны жыйылыуула болуучу уллу залы, тюрлю-тюрлю кѡыралла, ол Север полюсда орнатхан байракѡ, академик Фѡдоровну, профессор Сулаквелидзени атача ышаргѡанлары...

Жыйылгѡанланы жарыкѡ кѡарслары алим жашны сагѡышларын, эсгериулерин бѡледиле. Залийханланы Чокканы жашы Михаил а, ѡшюнюнде Социалист Урунууну Жигитини Алтын Жулдузу жылтырай, битеу этилген ишле, тауусхан жоллары бир сейирлик киногѡа ушай, тенглерине, устазларына ыразылыкѡ сѡзюн айтыргѡа кюереше эди...

АНАЙ АЛЛАЙ АНАЙ ЭДИ...

Жылла кете барадыла. Ол огъурлу адамны, халал Анайыбызны кюнча сыфаты уа кёз аллымда турады...

Анайны, мен билип, беш да аты бар эди. Къыз заманында анга Аппакъ дегендиле. Жаболары Басхан ауузундан келген келинлерине Басханлы деучю эдиле. Биз — туугъан-туудукълары — анга Тапийку десек, ёз къызлары бла жашы уа Анай дер эдиле. Документ къагъытларында ыннабыз Кемилят эди.

Уллу анасын, сыйлы аммасын суймеген ким барды. Болмаз, баям, дуняда аллай адам. Анайыбызны жарыгъы дунябызны жарытханлай, кюнча жылытханлай туруучу эди. Ол бизни батмаз кюнубюз эди...

Болсада Анай жашау юлюшюн тауусду да кетди. Бизге уа жаланда эсгериулерибиз къалдыла. Аладан а бир заманда бу хапарчыкъла туудула...

Халыуа

Аламат халыуа эте билгенлени Акъ-Сууда эм усталары кимди деген соруугъа ол заманлада жууабы бир эди: Анай этген халыуагъа жетгени жокъду, болургъа амалы да жокъду. Аллай татлы, аллай хычыуун халыуа, баям, Беш да Тау элде да хазнамы табылгъа эди. Ма, аны сакъынганымлай, аууз суууму тыялмай тебиредим.

Байрамланы биринде ол татлы халыуадан ариу кесип, Анайыбыз тёртгюл юлюшчюкле этди. Сора сабийлени сыйларгъа оноу къылды. Быллай ишде уа болушлукъчула да керек боллугъу баям эди. Мен да, тенгим да ол «татлы» жумушха арсарсыз табылдыкъ. Хар небизни да къоюп, Анайны аллында «заданиягъа» барлыкъ солдатлача сюелдик. Сора, ол берген халыуа юлюшчюклени четенчикге салып, арбазгъа чыкъдыкъ.

Алай, биз сехлеге да жетгинчи, Анай жумушчуларын артха чыкъырды.

— Четени былай салыгъыз да, олтуругъуз, балачыкъла, — деди ол. — Бек алгъа кесигиз сыйлансагъыз иги болур дейме. Ансы ишигиз тап бармазгъа боллукъду.

Аны айтып, Анай аллыбызгъа табакъ бла бир халыуа салды. Ашадыкъ. Алай, четен толу халыуа жанынгда, табакъ бла бири да аллында сымарланып турсала, кепмю ашаяллыкъ эдинг! Бир эки узалгъанлай, жутлукъ кетди: къарын да, кёз да тойдула. Сабийлеге аталгъан юлюшлени уа тап, хыянатсыз юлешип къайтдыкъ.

Анай эм алгъа кесибизни нек сыйлагъанын артда ангылагъан эдик.

Жомакъ

Бир жол Анай бир сейирлик жомакъ айтды. Ол Тенгизчи Синдийбатны жолоучулукъларыны юслеринден эди. Батыр тенгизчини сыфаты кёз аллымдан кетмей турду. Алтын ай жарытхан акъ таула акъ желпекли кемелеге ушап башладыла. Къаралдым дуппурла уа суу иче тургъан деменгили желмауузланы сыртларыча кёрюндюле...

Къайнагъан-боркъулдагъан тенгиз жагъаларына сыйырмай гюрюлдейди, жигитлени абызыратыргъа кюрешеди, Синдийбатны кемесин ары бла бери атады. Алай батыр тенгизчини къоркъутур кюч не кёкде, не жерде жокъду. Сууда да.

Элибизни ёрге жаны — Суу-Ара башында къарангы кёкде уллу, ууакъ да жулдузла бир ёчюле, бир а жана да тургъанча кёрюнедиле. Анай а, ауазын тюрлендире, сейирлик жомагъын бардырады...

Ол кече мен да, тенглерим да бирге ушагъан алапат тюшле кёрген эдик. Айтхылыкъ жолоучу жигит Синдийбатны, аны антлы тенглерини юслеринден да.

Конфетле

Уруш башланганда, Анайны баш иеси Таулан, жангыз жашы Мухаммат да, киеулери да фронтха кетдиле. Мудах болду Анайыбыз. Алай ол мудахлыгъын бизден не этип да жашырыргъа кюреше эди. Кюнден-кюннге ишден арыгъан Анай бизге нарт таурухланы айтыр кюч табалмай башлады. Айтып башласа да, бизден эсе кеси алгъа къалкъып тебирей эди.

Уруш жылла, къыйын заман... Алай кюнлени биринде Анай бизни къууандырды, бек къууандырды.

— Сиз иги жашла болуп турсагъыз, мен сизни жарагъан конфетле бла сыйларгъа да болурма, — дегенни айтды Анай, аз ышара. — Алай бир кесекчик тёзерге керексиз. Тамблагъа дери. Охому?

— Охо! — дедик да кетдик. Алай тамблагъа дери сакълагъан къалай уллу азап боллугъун а не Анай, не кесибиз алгъадан билалмадыкъ. Узун кече да тауусулуп, экинчи кюн айтылгъан заманнга Анайлагъа бардыкъ. Ол бизни алдамады. Аны аллай къылыгъы арталда жокъ эди. Айтды — этди.

Бннабыз табакъ толу моргъулдум тугулчукъла келтир-

ди. Барыбызгъа да тенг юлешди. Ала къозлагъа да ушай эдиле. Ийислери да алай аламат — ашап да башлагъынчы, аууз сууларыбызны жута тебиредик. Къапханда уа... Мен иллай конфетлеге бу жолгъа дери тюбемеген эдим десем, ётюрюк болмаз эди.

— Къагъытлары уа къайда? — деди тенглеримден бири. — Быланы къабукъчукълары жокъму эдиле?

— Была, балачыкъ, тюкен конфетле туююлдюле, — деди Анай. — Мен быланы агъач кертмени къууутундан этгенме. Бал бла къатышдырып. Къууутчукъ бар эди, балны уа бал батманчыдан нартюх берип алгъан эдим. Алайды да, балачыкъла, Аллах айтса, тюкен конфетлеге да жетербиз. Шёндю уа была бла жубана туругъуз.

Мен а Анайны конфетлерин не тюкен конфетге да алышырыкъ туююл эдим. Бююн да.

Къара къуртла

Ол къыйын жыллада, дарман-дары да табылмагъан жыллада да Анай амал таба билиучю эди. Бир заманда да ибизырамаучу Анай бу иште да терен ангылауу болгъанын кёрюште эди. Халкъда ёмюрледен бери жюрюп келген «докторлукъ» амалны не тюрюсюн да ол ахшы биле эди.

Алай бир жол а Анай кеси да ауруду. Къаны кырытыкъгъа сыйынмай, башхача айтханда, къаны тамырларында къысылып, гипертониясы тутуп, къыйналып турду. Сора, къарындашым бла мени бир сейирлик жумушка ийди. Биз жергде ол юйретген бир кёлчюкден, мияла банкагъа жыйып, бир эрши къара къуртла келтирдик. Бир он-онбеш жыйгъан болур эдик...

Анай бу къужур «жаныуарланы» тобукъ тюбюне, къулакъ артына да салдырды. Ала уа, тюз да этге жабышханлай, ишлерин этип — аяусуз къанын эмип тебиредиле. Бу ишти кёрген къоркъгъан окъуна этер эди. Алай эрши эдиле, алай жийиргенчли эдиле бу къара къуртла. Болсада Анай дарманлыкъ этген «халал къуртланы» юслеринден сабыр аууз бла айтып, ангылатып турду. Биз да аз-аздан аланы сюе башладыкъ. Бизни Анайыбызгъа игилик этген «жаныуарланы» сюймей къалай жарар эди! Ала уа, эме кетип, бир уллула, тегерекле болуп тюше эдиле...

Жел дарман

Къоншубуз, жел аурууу тутуп, бир бек къыйнала эди. Жакъгъан дарманла, ичген дарманла да болушмай тохтагъанда, Анай арбазда уру къалдырды. От тиргиздиле.

Къайдан эсе да, Анайны буйругъу бла бир эски сюекле ташыдыла, аланы да отха атдыла. Сюекле иги да кюйюп бошай тебирегенде, уруну башын чалман формалы бир зат бла жапдыла. Юсюне саусузну жатдырдыла, къалын жууургъанла бла басдырдыла.

Кёпмю-азмы турду ол саусуз бу халда, эсимде туююлдо. Алай артда аны саулугъу игиге айланган эди, бек тиричик болуп, кирпилдеп жюркюй эди. Анга, баям, ол кюйген сюеклени тылпыулары себеп болгъан болур эдиле. Багъыугъа дери амалсызгъа къалып, оу-шауу къурумай тургъан къоншубуз, хар тюбегени сайын, ташада да къуруда Анайгъа ыспас этгенлей айлана эди. Бир Аллахдан сора мени ол дуниядан къайтаргъан Басханлыды дегенлей турду.

Элибизде ишлеп тургъан фельдшер окъуна, Анайгъа тюбесе, бир ариу саламлашыучу эди. Баям, «коллегасына» ол да хурмет этгенлиги болур эди.

Къуймакъ дарман

Немислиле Нальчикни алгъандыла деген хапарны эшитгенде, биз Огъары къабакъгъа ахлуларыбызгъа къачхан эдик. Фашистле ары жеталмазлыкъ суна болур эдик. Бир ачыкъ кюн, жылы кюн. Къарындашым Аслан бла мен, отоуда терезе аллында олтуруп, ушагъыбызны къыздыра эдик. Аталарыбыз — фронтда, иги умутларыбыз а — алда.

Алайлай, самолёт гууулдагъаны эшитилди. Ызы бла уа, ол атхан бомба, улуй-сызгъыра келип, бизни арбаздан узакъ болмай чачылды. Адамла ары-бери къачдыла, дуня — къычырыкъ-хахай. Хауа толкъуну ууатып, терезе миялаланы сыныкълары Асланны мангылайын къанатдыла. Аны кёрген тиширыула уллу гузабагъа къалдыла. Бомба жаркъасы тийген суннган болур эдиле. Самолёт дагъыда атарыкъ сунуп, ким ундурукъ, ким стол тюбюне буштукъ болдула. Аслан кеси да, къоркъгъандан бети агъарып, амалсызгъа къалгъан эди.

Абызырамагъан, жунчумагъан жаланда Анай эди. Ол, исси плитада жалгъауучха жумуртхала бузуп, къарапкъарагъынчы къуймакъ этди. Сора аны агъы бла Асланны жараларын жабып байлады. Кёп да турмай, бишген жумуртханы агъы, жараланы къанагъанларын да тохтатып, ууакъ мияла сыныкъланы да кесинө тарта, ол халда ишни табына айландыргъан эди, Аслан да ышара башлагъан эди. Ол байлауу уа аны жаралы партизаннга ушата эди. Аны айтханымда, ол бютюнда ёхтем болду. Нек дегенде,

душман бомбасындан ачып махтанган жашла элибизде хазна да болмаз эдиле...

Анайны докторлукъ закийлигини юсюнден дагъыда айтырты боллукъ эди. Алай, къайда юйреннгенин, кимден юйреннгенин соргъанымда уа, хар не да ангылашынды. Аппакъчыкъ сабий заманында, къыз жылларында да эфенди атасындан, аны китапларындан кѣп затха юйренген эди. Окъугъан заты уа арсарсыз эсине тюйрелип къала эди. Алай бла эсли «басхандычыкъ» бир талай жылны ичинде жазылгъан китапларын биз да кѣре туруучу эдик. Ол санда Синдийбатны китапларын да.

Дух сапынла

— Къатынла, уллу очура болуп, тюкенде бир къужур зат ала турадыла! — деп, талакъ солуу эте келди Махмут шуюхум. — Балгъа ушагъан бир затны кастрюлге къуюп бередиле.

— Керти да бал иш а болурму? Алай эсе, мамагъа теркирек билдирирге керекди, — деп, мен да тирилдим.

— Билмейме, бир моргъулдум худур.

Бек алгъа кесибиз бардыкъ. Къарадыкъ. Кертиси бла да балгъа, бегирег'а арба жаугъа ушагъан бир къара-моргъулдум къалын худур. Ийиси да дунияны кюкюрете.

— Бу неди? — дедим «бал» алып чыгып келген къатыннга.

— Сапынды, балачыкъ, сапынды, — деди ол къатын, нуур кастрюлюн кашолкасына тийишдире. — Муну бла лбери жуугъан да азап къыйынды. Алай не этериксе, башха амалынг болмаса. «Къурудан къуйрукъ ахшы» дегенлей...

Хапарны эшитгенлей, анабыз да тюкеннге къууулду. Ол сапынсыз жашагъанлы бир талай заман болгъанын биз, сабийле, эслеген да этмеген эдик. Артда ана, ууучу бла бир къара сапынны быстыр журунчукъгъа салып, къысып, туюномчек этди да, быстыр жуууп башлады.

«Худур сапын» хазна кѣмюк да этмей эди. Ол аман ийиси уа сайнаны, юйно да бир терк толтуруп къоя эди.

Ол къужур сапынны Анайгъа баргъаныбызда да кѣрдюк. Бу къаралдым сюленнге бурунун жыйырып къарай, ол терек сагъышда эди.

— Угъай, бу ишден туююлдо, — деди Анай, бизни кѣргенде. — Бир амал этерге керекди. Бу эрши зат бла дунияны ийисге алдырып тургъандан эсе, къолгъа жараш-

хан, тап ийиси да болгъан сапын биширейик. Сиз а, бала-ла, манга бир кесекчик болушурсуз. Охому?

— Охо! — дегенни айтдыкъ, не бла болушургъа боллугъубузну да билгинчи. Нек дегенде, Анайны буйругъу бизни барыбызгъа да, закон болгъандан сора, уллу къууанч эди. Аны ыразы этер ючюн, ол арба жаугъа ушагъан сапынны бал орунуна ашаргъа да хазыр эдик.

Ол «биширген» дегенни уа биз ангыламадыкъ. Боза биширген, эт биширген, ётмек биширген деген — башха, сапын бишириб' а бирда эшитмеген эдик. Кёрген да этмеген эдик. Алай Анай бла даулаша ким турлукъ эди. Биле болур эди не айтханын.

Да ма, биз аны буйругъу бла, ол юйретгенча, картоф башла жыйып кюйдюрдюк, кюлюн жыйдыкъ, бир кесек желим топуракъ да келтирдик, ич жаудан, туурап-туурап, гитче тугулчукъла этдик. Сора Анай берген бир ариу ийисли хансны (дугъумамы болур эди, башха хансмы — эсимде тюйюлдю) къургъакъ чапыракъчыкъларын, жыртып, туюе кетдик да, ун этдик. Быланы дагъыда бир къауум зат бла бирге къатышдыра кетип, Анай бу «кашаны» ийисгеп кёрдю да, гитче къазанчыкъгъа атды. Худур этип, аны аз-аз булгъай тебиреди. Худур бир заманда, къалындан-къалын бола, тую бастагъа ушап къалды. «Сапынлыкъ» бишгенден сора Анай аны сууутургъа салды. Аны сапынлыгъын биз алыкъа кёрмеген эдик, алай хауагъа жайылгъан тылпыу а бир хычыуун эди.

Кеч бола, Махмут бла мен юйлерибизге кетдик.

Экинчи кюн кёргенибиз а бизни бютюнда сейирге къалдырды. Печь башында бир сай табакъгъа къол аяз тентгли сапынларыбыз ариу тизилип тура эдиле. Ийислери да бир татлы. Аны бла къоймай, Анай аланы хар бирине накъыш оюула да салгъан эди.

— Алчы, балачыкъ, сапынны. Мен суу къуайым, сен а къол-бет жуууп бир кёрчю, — деди Анай, узунбоюн къумгъанны ала.

Башха болмай, конфет ийисли сапынла бир эки ышыгъанлай окъуна чыммакъ-акъ кёмюк этдиле. Аны бла бирге ол ариу ийис да отоугъа жайымды.

Ма аллай дух сапынла атгъе эди бизни алтын къоллу Анайыбыз.

«Ля иляха илляллах...»

Сюргюн къадарыбызда бизни кёчгюнчюлюкге элтип баргъан бушуулу поездибиз, кече-кюн тохтамай бара кетип, айтылгъан Волга суугъа жетди. Эшелон, уллу темир

кёпюрге жуукълашханда, барышын бир кесек селейтди. Тохтаб'а къалмады. Кёпюрге арсар бола киргенча, алай сюркелин бара тебиреди. Чарх тауушу да бир башхаракъ болду, къоркъуулу тюрленди. Къыйыры-учасы болмагъан, бир уллу тенгиз киби эркин, кенг да сууну ёмюрлеринде биринчи кёрген таулула гузабагъа къалдыла. Ким эсе да: «Уо бизни бусагъат суугъа тегерикдиле!» — дегенни къычырып, жаннган отха фатеген къуйгъанлай этди. Вагонну ичи — къычырыкъ-хахай. Уллуланы гузбаларын кёрген сабийле уа бютюнда бек макъырыша тебиредиле.

Тохтагъыз! — дегенни айтды Анай зынгырдауукъ къаты ауаз бла. — Аллахны чамландырмагъыз. Андан эсе тилек этейик. Сабийле уа «Ля иляха илляллах» айтсынла. Уллу Аллах сабий ауазын теркирек эшитирикди! Уллу Аллахха барыбыз да тилек этейик!

Дауур бир кесек сорушду, шошайды. Адамла адыргылы къарамларын Анайгъа бурдула. Ол алгъаракъда аны жомакъларына тынгылап олтургъан сабийлени, тизип, юйретип къурады. Сабийлени назик ауазчыкълары кёпню керген, кенню да эшите келген Волганы сабыр толкъунларына башларында жайылды...

Гузаба, хахай да селейдиле. Бир кесекден а сабийлени назик ауазчыкъларын биягъы тауусула билмеген чархла тауушу алышындырды.

Кёпюр да, тенгиз киби суу да артда къалдыла. Бушуулу поездни тартып баргъан бугъа уа, жолну къоркъуулу кесегинден къутулгъанына къууаннганча, узундан тартып ёкюрдю, эки жанына да эки деменгили тютюн «мыйыгъын» ийип, тауусула билмеген жолун къысхарта тебиреди. Алда уа бир сейирлик сай ёзен жайылып эди.

Анай белги бергенлей, сабийле да, Аллах тилеклерин эшитгенине къууана, жерлерине тийишдиле. Бёлюннген жомакъ, аланы бир тауушлукъ, бир къайгъысыз, татлы дуннигъа элтип тургъан жомакълары сакълай эди.

Къуу ёзенни, къум ёзенни ажашхан желлери, шууулдан келип, кеслерин бара тургъан поездге уруп, кери кете эдиле. Жомакъда уа айтхылыкъ батырла, элни-журтну тогъуз баплы желмауздан азатлагъанлары бла къалмай, суусурат къызланы да азапдан къутхарып, уллу жигитликле эте эдиле. Темир чархланы тауушлары, бугъаны бир-бирде къаты ёкюргени да ол жомакъны бузалмай эдиле, аны зауукълугъун кем эталмай эдиле.

Анай жомакъ айта эди...

Анай тикген тончукъла

Орта Азиягъа жетгенибизде, биз къонушхан жер алай сууукъ да туююк эди. Болсада Анай Аслан бла манга бир амалат тончукъла тикди. Къочхар терини ийлеп, ишлеп, бояп хазырлагъан кишиле иши болгъанлыкъгъа, аланы барын да Анай кеси этди. Ахырында уа, ариу юлгюле ызлап, кесип-келишдирип, туудукъларына тончукъла тиге башлады. Тамам этип бошагъандан сора, кёрпе, сахтиян журунланы да хайырлана, бу сейирлик тончукъланы жагъаларын, этеклерин, илгиклерин, женг алларын да бир ариу ишлеп чыкъды.

Алай тапчыкъла эдиле тончукъларыбыз, алай кычыгуунчукъла! Болсада бизни къууанчыбызны аз этген бир кемлик да бар эди. Ол да неди десегиз, аланы кийип, алагъа махтана, орамгъа чыгъар ючюн, къыш сууугъу керек эди. Аны уа иги кесек сакъларгъа тюшдю. Кеси да бу жерледе къарлы, желли, бурдумлу болур орунуна, бош, бир кюлюкюлю, жауунлу къыш болуп къала эди.

Да алай окъуна болса да, аз салкъын желле ургъанлай, Аслан да мен да тончукъларыбызны кийип чыкъдыкъ.

Биз таматаладан эшите тургъаннга кёре, туугъан жерибизде Анайны бу хунерини хапары Акъ-Суудан тышында да жюрюй эди. «Къыз тилей баргъан жаш, басханлыны тонун кийип барса, къурлай къайтмазы хакъды», — деучю эдиле.

1989

ХАКИМНИ МИЯЛА ГУЛЛАСЫ

Мындан алгъа газетлени биринде айтхылыкъ хирург Пироговну юсюнден окъугъанма. Анда бу закий хакимни ёлюгюн ол окъутхан жаш алимле къалай къатдыргъанларыны юсюнден айтылады. Кертиси бла да, жюзден аслам жылны ичинде аны мияла гуллада хазна тюрленмей, бузулмай сакъланнганы сейир туююлмюдю? Энди аллай ишле адам улуну тарыхында Пироговха дери да бола тургъандыла. Бальзам этиу иш фыргъауунланы заманларындан окъуна келген затды.

Мени эсиме уа Пирогов бла байламлы башха шартла да тюшгендиле. Кёп жыл мындан алгъа биз, Фрунзе шахардагъы медицина школну студентлери, женгил болушуучу хирургияны бёлюмюне практикагъа бардыкъ. Устазы-

быз а — битеу да шахаргъа аты айтылгъан хирург Галина Станиславовна Янович эди. Аны кертиси бла да алапат адам болгъанын а Хорлау Кюнню байрамында билдик. Доктор Янович байрамгъа аскер кийимлерин кийип чыкыгъан эди. Ешюнюнде — орденлери бла майдаллары, инбашларында — медицина къуллукъдан майор чынлары.

Устазыбызны кезиулю операциясына башха отоуну кенг мияла терезесинден къарап турдукъ. Артда уа, бир кесекчик солугъандан сора, доктор Янович студентлери бла «неотложканы» бахчасында тюбешди. Халатчыкъларыбызны «балетка» чемоданчыкъларыбызгъа салып, шинтикленни бирге тийишдирдик да, Галина Станиславовнаны лекциясына тынгыларгъа хазырландыкъ.

Кёп болмай этген операциясын сюзгенден сора, устаз аскер хирургиядан хапарын башлады. Айта келе, операциялада эфир наркозну биринчи хайырланган закий Пироговну да эсгерди. Кёп сейир зат биле эди доктор Янович ол айтхылыкъ хирургну юсюнден. Айтханда да, былай, тынгылагъанланы сейир этдирирча, болгъан ишлени кёз алларына келтирип къойгъанча айта эди.

Жюз бла жарым жыл мындан алгъа Къырым урушда сыналгъан биринчи эфир наркоз Пироговну атын битеу да дунягъа белгили этгенин, аны аскер батырлыгъыны, къураучу хунерини юсюнден да Галина Станиславовна тынгылы хапарлай эди.

Азиядан къайтхан жылларыбызны биринде мен Севастопольгъа баргъан эдим да, аны дунягъа белгили эсгергемелерини санында «Севастопольну къоруулау» деген панорама суратын да кёрдюм. Художник Рубону бу сейирлик чыгъармасында Нахимовну, Корниловну суратлары бла Пироговну да жаралылагъа къарай тургъан сураты барды.

Уллу хахимни жашаууну бу кезиую документ жазмалада, эсгериуледе, суратлада да тийишли жерин алгъанды. Алай аны, жылла озуп, Кавказ урушда да болгъаныны, анда хахимлик ишини юсюнден а бек аз билебиз. Кертиди, Бештауну, Махачкъаланы, Винницаны музейлеринде Пироговну юсюнден кёп сейир затла бла шагъырейленирге боллукъду. Алай музей музейди. Ары халкъны мингден бири барады. Ара газетле бла журналлада уа Пироговну Кавказ урушда да болгъаныны юсюнден окъур зат тапхан къыйынды.

Биз билгенден, Николай Иванович ол ог кючлени биринде Шамил иймам бла окъуна тюбешгенди. Энди ол закий къазауатчыны кёрюр ючюн ётмеген эди аскер чекден. Кавказлы жаралылагъа, алагъа къарагъан хахимлеге да болушур ючюн баргъан эди Пирогов, тик жолланы, ташлы

жолланы кьората. Ишин тамам этип, биргесине элтген хирург инструментлерин да жангы «коллегаларына» берип кьайтып бара уа, аны Шамил бла тубешдирдиле. Тюсюн айтханда, «орус хахимни» юсюнден иймам ол жолгъа дери да эшите тургъан эди. Алай Пирогов аны мюридлеринден бирине кьарагъанын, ёлюмден кьутхаргъанын эшитгенде, ташжюрек кьазауатчы орус докторну иги саугъагъа тийишлиге санады. Жарагъан кьара ажирни омакъ иери бла хазырлап, Пироговну аллына келтирдиле. Иймамны атындан бу багъалы саугъаны алырын суйгенлерин айтдыла. Алай «орус хахим» бу ариу атны кьалын жалкьа-сын сылады, айтхымыкъ устала ишлеген иерге да тамаша-лап кьарады. Саугъаны уа алмады.

— Манга, жашауу келген адамгъа, кесими атчыгъым да тамамлыкъ этеди. Ишим ючюн а саугъа излемейме. Мен докторлукъ борчуму толтурургъа кюрешгенме. Алайды да, сыйымы кёргенигиз ючюн сау болугъуз. Тауларыгъызгъа тынчлыкъ-ырахатлыкъ теркирек келсин. Мен а кете барайым, — дегенни айтып, орус хахим, кьонакъбайларына баш ийип, атына минди.

Иймамны адамлары Пироговну аскер чекге дери эм сыйлы кьонакъларынча ашырдыла.

Аскер хирургну ишин Кавказ линияны генераллары жаратмадыла. Тырман этдиле, айып салыргъа кюрешдиле. Алай Пирогов аланы кеси айыплы этип кьойду. «Окьюулу, билимли, культурадан юлюшлю жюйюсханланы «Гипократны атындан» хапарлары болургъа керек эди. Кесин докторгъа санагъан а саусулагъа, жаралылагъа, ол христианды, бу муслийманды деп кьарамай, болушургъа борчлуду. Алайды да, тырманьгъызны истемейме», — дегенни айтды Николай Иванович аскер башчылагъа.

Ол жыллада Пироговну сыйы бек бийик эди. Аты Европаны илму араларында айтылып келген академикни генералла, не кьыл чайнаса да, бюгаллыкъ, кьоркьуталлыкъ да туююл эдиле. Аны кьолу ёлюмден кьутхаргъан аскерчилени, аны жаланда атын эшитгенлени окьуна араларында закий хирургну даражасы-сыйы кьалай бийикде жюрюгенин Пирогов, баям, кеси да биле болур эди..

Махтаулу алимни бальзам этилген санлары, бет сыфаты да, отлу заманны барыуунда мутхуз болмагъандыла. Андан бери кьаллай жылла озгъандыла!

Герман аскерле Винница шахаргъа жууукълашханда, Пироговну гулласы тургъан килисачыкъны кьатында бомба атылды. Аны кючлю толкьуну, терезелени ууатханы бла кьалмай, мияла гулланы да сындырды. Аскер киргенде уа, ууучлаучула окьуна базынмадыла сыйлы саркофагны бу-

заргъа. Ол угъай эсе, аны сакъларгъа буйрукъ берилген эди дейдиле. Немисле кыысталгъандан сора уа Москваны эм уллу усталары, мияла гулланы, ичиндегин да тийишли химия препаратла бла жуууп, тиежегине къайтаргъан эдиле, эски жерине орнатхан эдиле.

Сабыр шууулдайдыла Подольени каштанлары. Винницаны тал тереклери да жашил эшмелерин ёзен сууда жууадыла. Айтхылыкъ хахим, бу къаугъалы дуняны ишлеринден бир кесек солуюм дегенча, мияла гулласында, сыйлы саркофагында жукълап тургъанчады.

Аны туугъан-туудукълары, огъурлу сыфатын кёрюрге келгенле уа, закий хахимни сейирлик жашау ызына хурмет эте, мияла гуллагъа гюлле сала кетедиле.

1998

ТЕНГИЗ КИВИК УЛЛУ «МАНАС»

Мындан алгъаракъда Къыргъызда бир уллу байрам болгъанды. Ол къууанчха битеу да дуниядан сыйлы къонакъла келгендиле. Ала тенгиз кибик уллу «Манасны» къууанчын — мингжыллыгъын белгилегендиле. Ол жер башында жазылгъан эпос поэмаланы эм уллусуду. «Нибелунгладан», «Роландны жырындан», «Калеваладан»... — барындан да. «Манас» кёп тилlege кёчюрюлгенди, аны суратлау даражасыны юсюнден да айтхылы алимле махтау сёзле жазгъандыла.

Адам улуну суратлау хазнасында ёмюрледе да эски болмаз, тнуусулмаз затла бардыла. Ала хар жангы ёсюп келген тёлоре, бийик кёкде жанган жулдузлача жашнап, озгъан ёмюрледен хапар бергенлей турадыла. Бюгюнню жашауубузну къууаргъа, аны тюз ангыларгъа, уллу жапгылычладан сакъланыргъа да болушханлай келедиле. Ала, ёмюрледе да таркъаймаз черекле кибик, хар тюбегенни суусабын къандырадыла, баргъан ызларында ёзенлеге жан сала, жерге къууат бере, уллу тенгизге сабыр бара кёошуладыла.

Ол суратлау чыгъармала, миллетни озгъан тарыхын шарт кёргозте, бир уллу сейирлик дунягъа чыгъара, кескери да бир уллу дуняча кёрюнюп жашайдыла. Къыргъызны айтхылыкъ алтын хазнасы, «Манас» поэмасы да аллай чексиз дуняды.

Биз, таулула, нарт таурухларыбызны сюйгенча, къыргъызлыла да «Манасларын» алай сюедиле. Бу чыгъармада

кыргызды халкыны жашауу-турмушу кеп тюрсюн бла ий-наныулу кергюзтюледи. Аны тышындан келген ууучлау-чулагга кыжау бардырган урушу, кесини жалынчакы-сызлыгы ючюн кеп кыаты сермешлеге кыатышканы, кы-ралла, халкыла аралы халла, энчи жигитлени кыадарла-ры... бары да аллында бир сейирлик, деменгили да сурат-ча керюнедиле.

Манас кеси уа айтып-айтмазча, аллай сейирлик жигит, аллай алаамат батыр болганды. Билек кючю бла, терен акылы бла да айтылган Манас ез халкыныны насыбы ючюн кыанлы сермешлени жанган отларында, кырал магъаналары болган уллу кенгешледе да, кергенле сейир-ге кыалырча, аллай адам болганды.

Поэманы баш сыфатын халкы ез кыарамына, ез сезим-лерине, ез муратларына кере ишлегенди.

Деменгили эпосда кыуру сермешле, кыанлы кыазауатла кергюзтюлюп да турмайдыла. Кыргызды халкыны, кыон-шу халкыланы да жашау ызлары, адет-кымылык халлары уллу суратлау кюч бла бериледиле. Поэманы окыуй бар-гыанын кыадар, ол заманны тарых суратын, илму, кыу-рулуш, аскер ишле дегенча затланы шарт кересе. Халкы-ны кыайгылы жашауу бла бирге, аны кыууанч кюнлери, тойлары-оюнлары да шатык сурат амалла бла кергюзтюле-диле.

Биз телю Кыргыздыда жашаган жылларыбызда «Ма-нас» бла, кеп-аз болса да, шагырей бола келгенбиз. Аны кыргызчасын, орусчасын да окыур амалыбыз болган-ды. Бишкектеги театрда «Манас» деген операга барган-ла да болурла. Мени уа эсиме дагыда бир зат тюшгенди.

Тянь-Шань областда, санэпидстанцияны иши бла барып, Чатыр кел тийресине медицина жумушларыбыз бла келдик. Эрттенден ингир кыарангысына дери уллу-гитчеге да прививкала эте айландык. Дарман сала, тий-ишли жазууларын эте, элден-элге атла бла жүрюдюк. Бир жол, иги да арыганыбызны керюп, кыонакыбайыбыз, жол башчыбыз да болган райком кыуллукчусу Османкыул кыргызды юйлени биринде бизни сууутулган кымыз бла сыйлады.

— Энди ингирге дери солуган этигиз,— деди ол.— Ингир бола уа манасчы келликди да, халкы жыйылыр, узакдан-жууукдан да келирле. Сизге да ишигизни та-мам этерге тап болур.

Уллу-гитче да, бу кеккез келден узак болмай, сай та-лада олтурушдула. Бир кесекден а арлакыдагы тегерек журтдан сыйлы кыонакы да чыкды. Андан иги да тамата-ла, акысакыалла, манасчыга хурмет эте, аны кийизле

бюкленип салынган төрге ётдюрдюле. Ол кѳобузун согѳуп да башлагъынчы, андан-мындан: «Саякѳбай! Саякѳбай!» — дегенни айтып кѳычырышдыла жашыракѳла. Халгѳа кѳре, баям, бу кѳонакѳны бери биринчи келгени тѳююл эди.

Жаш адам болса да, белгили манасчы Кѳаралаев Саякѳбай, кѳп багѳалы ётдире турмай, ишин башлады. Башлады десем да, эм алгѳа бир ангылашынмагѳан затла мурулдады. Кѳобузу бла «ушакѳ» ётгенча да кѳрюндю. Ол кезиуге дери тѳгерекни-тийрени дауургѳа алдырып тургѳан халкѳ а олсагѳат шум болуп сагѳайды.

Саякѳбай а, кѳобузуну кѳылларына да кѳатыла, бата баргѳан кюнню нюрю кѳызартхан Чатыр кѳлге кѳарамын буруп айта эди Манасны тамашалыкѳ жолоучулукѳларыны юслеринден бири биринден сейирлик хапарын... Бу жаш адам манасчылары барын да озгѳаныны, эсинде миллиондан аслам назму тизгин тутханыны юсюнден а мен кѳп жыл озуп эшитген эдим.

«Ёз халкѳынгы эм уллу адамларындан кимни билесе деп сорсала, биринчиге манасчы Саякѳбай Кѳаралаевни айтыр эдим», — дегенди Чингиз Айтматов.

«Манасны», манасчыны юслеринден айтханда да, кѳп затха сейир ётерчады. Биз билгенден, минг жыл мындан алгѳа жаратылгѳан бу эпос поэма кѳагѳытха сегиз ёмюр озуп тюшгенди, китап болгѳанды. Аллай бир заманны халкѳ аны кѳлден айтып, уллудан гитчеге ётдюре сакѳлагѳанды. Минг аперим аллай халкѳгѳа! Тенгиз кибик уллу «Манасны» кѳаугѳалы ёмюрлени отундан сакѳлаалгѳан акѳылманлагѳа ыразылыгѳын адам улу минг кере айтады.

Тѳбенирекде сиз окѳурукѳ назму тизгинле «Манасны» бир кесекчигидиле. Алай поэмада болгѳан суратлау байлыкѳны бу назмуда окѳуна эслерге боллукѳду.

«Манасны Алмамбетни хурметине айтхан сѳзюн» малкѳар тилге фахмулу поёт Табакѳсойланы Мухтар кѳчюргенди.

Алф батырла миндиле атларына, —
Вазырмагѳан баралмаз кѳатларына,
Уой бары да — кѳаракѳашла, бир кибик,
Ышарсала, — уой акѳтишле, бир кибик.
Ойнай-кюле келедиле, тизилип,
Харх ётселе — кѳая ташла юзюлюп.
Вашчылары бу жигит уланланы
Джесудюле, танытайым аланы:
Бири Манас кесиди — асланжюрек,
Минниген аты — кѳуш кѳанаты — бир жюйрюк.

Экинчиси Алмамбетди — нөгери, —
Къжаулукъну ташлагъандыла кери!
Бирде — бирге ёзенгилери тие
Келедиле, бирде — женглери тие.
Ал сатырда Къыргъыл-акъсакъал да бар,
Ал сатырда Бакъай-акъсакъал да бар.
Манас айтды, ала таба бурулуп:
— Тёрт жигитни къурагъыз да, къууулуп
Барсынла да, Жакъышха билдирсинле,
Анама да къайгъы этме десинле:
Энди Манас муратына жетгенди,
Алмамбетни антлы шуёх этгенди,
Ол къууанчха аталгъан тойгъа сизни
Чакъырады, — десинле, — экигизни!
Тёрт жигит да жол узуну: «Сюйюнчю!
Ой, сүйюнчю! — деп барсынла. — Сүйюнчю!»
Мында болгъан игиликни айтсынла,
Жер-жерлеге бу хапарны жайсынла.
Хар эшитген бирден бирге билдирсин:
«Энди Манас къоркъур душман жокъ!» — десин.
Энди манга нөгерлик этерик бар!
Энди манга билеклик этерик бар!
Аны кючю-къарыуу да уллуду,
Башхаладан ол иги да онглуду.
Къарындашлыкъ этерикбиз бир бирге,
Антыбызны сакъларыкъбыз ёмюрге!
Экибизден ёлюп кетсе бирибиз —
Анга хурмет этерикди жерибиз.
Жангыз атдан эки ат а ахшыды,
Бир кылычдан эки кылыч ахшыды,
Хорламланы бек уллусу ахшыды,
Бир асландан эки аслан ахшыды,
Алмамбетди халкъыбызны хорламы, —
Бююн аны биргебизге болгъаны —
Уллу Аллахны оноууду, буйругъу, —
Батырлагъа, жигитлеге жоругъу!
Аллах бизге кёз да берди — кёрюрча,
Аллах бизге эс да берди — билирча,
Аллах бизге сёз да берди — айтырча, —
Къыркъ тайпалы къыргъыз халкъны насыбын
Излер, табар жерибизни асымы!

1995

АЗАТ ЭРТТЕНИ

Заман дегенинг сейир затды. Бара баргъаны къадар, татлыны, ачыны да, керекни, керексизни да эсинге туйреп, туйюмчек этип кетер. Артда уа, бир жангылычын тюзетгенча, жангыдан къарар, хар нени да, элек бла элегенча, айырыр, сюзер, тиежегине жетдирир...

Биз а, кѣп жыл озгъандан сора да, сабыр ушакъны, эсгериуле минчагъын «ма бюгюнча эсимдеди...» дегенден санап, тизип башлайбыз. Болгъан затла, къайтмаздан кетген затла, бир сейирлик кинодача, къуралып, тизилип, кѣз аллынга жаппа-жангыдан келирле.

Мени да, бюгюнча, эсимдеди...

Жыйырма жылы кѣп болмай толгъан таулу жаш, мен ол тангым атханында, туугъан жеримден угъай эсе, ъз халкъымдан окъуна узакъда эдим. Тянь-Шань таулада, Къытай чегинде, Торугъарт деген ауушда тюбеген эдим ол тангыма, азат тангыма. Ол мени жашаууму арталда тюрлендирген эди. Билмей тургъанлай, эсде да болмай тургъанлай.

Биз, область санэпидстанцияны ишчилери, медицина жумушларыбызны эте, Къытайдан туугъан журтларына къайтып келген кѣчгюнчюлеге къарай эдик. Ала бизге тышпандан жукъгъан ауруула ътдюрмесинле деген хайсап бла профилактика ишле эте эдик.

Алайлай чекчи къонакъбайларыбызны бирини юйюнден Виктор Ткаченко деген шуѣхум чабып келди да:

— Мен бир жукъ ангылай эсем, радио бла къарачай-макъар жырлаи айта турадыла. Барчы, кесинг бир тынгыла, — деди.

Жумушуму Викторгъа буюруп, къошубузгъа бардым. Гетирей приемник, Фрунзе шахардан келген радиоконцертни эки да къыралгъа эшитдирирге кюрешгенча, дунияны музыкагъа алдырып эди. Дезинфекторла таматасы къыр-гъалды къартчыкъ да жаныма чѣкдю. Озгъан ъмюрледен, узакъда къалгъан ташлы журтларыбыздан эшитилген эски жырлаи хар сѣзю да ангылашына эди. Алай ол мен юйренген, мен эшитип туруучу, кесим да айта туруучу къыр-гъалды жырлагъа уа ушамай эди.

Сабийликде эшитген сейирлик жомагъым, кѣп жылла оаун, излеп, табып, мени жангыдан жокълагъанча болдум. Теренде къалып тургъан, аз-аз унутула баргъан сезимле, бары бир болуп, бу тауушлукъ жыр бла бирге дунияны тегиретгенча кѣрюндю. Алай айтханлыкъгъа, ол кезиуде санагъанымы, сезгеними, баям, не татлы тенглериме да айтталлыкъ болмаз эдим...

— Ариу жыр. Бир-бир сёзлерин мен да ангылайма, — деди кыргызлы киши. Сора, манга бурулуп, халымы кёрдю да, жанлап, инбашыма кыакды. — О, досум, жыр сакланды эсе, бары жакшы болот. Капказынгы да кёрюсюн...

Тюзюн айтханда, биз жаш кыауум, башда сагынганымча, жангы жерге, ол киши жери болса да, терк юйорсюннген эдик. Кавказга, таматаларыбыз бегирек да термилип жашаган Кавказга, биз алай бек да термиле болмаз эдик. Сегизжыллык жашчыккыны эсинде Ата журту, эл орамы, кyonшу арбазла, сора ол бушуулу «жолоучулук» туман чарсындача кыалган эдиле.

Ата-анала айта туруучу хапарла эсгериу сезимлерибизни бир кесек жангыртсала да, заман, тохтаусуз барган заман кесини хар кюнню ишин тынгылы эте бара эди...

Да сора бу жер этегинде, кёк бийиклени кyonшусу Торугарт ауушта эшитген жырым мени, бар тынчлыгымы алып, уюп турган ырахатлыгымы уятып, тохташкан ызымдан нек тайдырды? Аны да эки сёз бла айтып ангылатхан, баям, кыйын болур эди...

Биз, ишибизни тамам этип, Нарын сахарыбызга кыайтдык. Анда жашаган таулула да кыуанч хапарны, бизге баш эркилик келтирген кыушкыанат хапарны менден да алгырак эшитип тура эдиле. Таулула дегенде да, ол сахарда биз алай кёп да туююл эдик. Область свяжны таматасы болуп ишлеген Уяналаны Чомай, устазла институтунда окыган кыарындашла Таумырзаланы Кямал бла Малик... Чомайны халал бийчеси Нинаны кыолундан ашаган исси хычинлерими татыуун да унутмаганма. Артда битеу да кыралыбызны ауур атлетикадан чемпиону болдук жашчыклары Владимир а ол заманда школда окуй эди. Кыргызлары уа — гитчечик. Сахарда кыарачайлыла бла чеченлиле да бар эдиле.

Кюнлени биринде санэпидстанциябызны баш врачы Юрий Петрович Попов мени телефоннга чакырды.

— Атагыз селешгенди. Мен ангылагандан, ол сени юйге жыяр умут этеди. Ызы бла уа узак жолоучулукга атландырырга дейди. Кавказга. Ачыкдан айтханда, бу хапар мени алай бек да кыуандырмады. Ахшы тенгингден айырылган, баям, хычыуун зат болмаз...

— Жетгенлей, кыагыт жазарма. Амалынг болса уа, тьян-шань бешбармагын да эсгере, кавказ шишликле бла жубанырбыз.

Айтхан алай этгенликге, жолга экили бола атландым. Кертиси бла да, татлы тенглеримден, мени жашлык дуниямы жарытхан Тьян-Шаньдан былай арсарсыз кетип

къалыу мудахлыкъ сезимле да туудура эди. Алай аны бла бирге уа, сабийликде эшитилген жомакъчыкъча, унутула баргъан Кавказыма, лермонтовлу, жомакълы кавказыма атланганым, тынчлыгъымы ахыры бла да къурутхан эди.

Кавказны айтханда, дагъыда бир шарт эсиме тюшдю. Школда окъуучу жылларымда атабыз ол мен сагъынган Лермонтовну китапчыгъын берди. Ол айтхылыкъ поэтни «Кавказ поэмалары» эди. «Мцъри», «Демон», «Ауул Бас-тунджи», башкалары да. Окъуй баргъаным къадар, уллу орус поэтни назму тизгинлери манга бир сейирлик, къайда эсе да узакъда болгъан жомакълы дуняны суратларын ача эдиле. Ол кюнден башлап, Ата журтуму тауушлукъ сураты эсиме тюрелгенлей къалды...

Жашау къадарымда энчи ыз къойгъан дагъыда бир китап болду. Ол Фрунзе шахарда чыкъгъан «Жашауубузну байрагъы» деген назму китап эди. Кавказым бла тюбеширден алгъа аны окъуп чыкъдым.

Сау къал, къыйын кезиуюбюзде жылы къолунг бла башымы сылагъан Къыргъызстан! Сени халаллыгъынгы, таркъаймаз огъурлулугъунгу мен, не кёп жол къоратсам да, унутмам...

...Биягъы къазакъ ёзенле, кёзкёрмезге атылып баргъан поездибиз. Алай бу жол бизни туугъан журтубузгъа, сыйлы Кавказыбызгъа элтип баргъан поездни купелери жарыкъдыла, тазадыла. Сюдюмлю кондукторубуз а хар эрттен сайын, ариу саламлашып, татлы чай бла сыйлайды. Сау къалгъанланы жоллары туугъан журтларынады. Къазакъны сай ёзенлеринде, къыргъыз тау этеклеринде да ахыр ышыкъларын тапханла, ары бара, жол жанларында асыралгъанла, жерлерине термиле жоюлгъанла уа бу бир къуралмагъан, тохташмагъан къужур дуняны жесирлери болгъанлай къалдыла. Аланы къабыр тёбелерин деменгили азия ёзени кесине тарта, жыя, жута бара эди...

Насып тангы сау къалгъанлагъа атды.

Биягъы къуу тюзле, къызгъыл топуракълы сабанла, поездибизни ёхтем къарамлары бла ашыргъан, хар неге да сабыр кёзден къарагъан тюеле... Поезд а, бизден да бек ашыкъгъанча, терклигин селейтмей, ёзен жели бла эришип барады.

Бизни юйюр биринчи къайтханланы санында болду. Жолубуз а тюзюнлей угъай, Москваны юсю бла эди. Айтхылыкъ шахаргъа, сабийликден кёрюрге мурат этген шахарыбызгъа, бизни сюрюннге ашыргъан шахаргъа, энди уа чууакъ эрттенлиги бла, ариу музыкасы бла тюбеген Москвабызгъа танг ата жетдик. Миллетибизни кюйсюз

оноуу мында этилгенликге, Москва, кеч-эртте болса да мен эркин орамларында айланырыкъ, китапларым чыгъарыкъ, суйген шахарым, жулдузлу Москвам эди.

Жолоучу тенгим Тёппеланы Магомет бла мен суратлада, кинолада кёрген Москвабызны, энди кёз аллыбызда суюлип тохтагъан шахарны орамларын кыдырып чыгъаргъа умут этдик. Бизни ара шахардан Нальчикге элтирик поезд, айтханларына кёре, ингирде кеч кетерик эди да, айланыргъа заманыбыз бар эди.

Муратыбызны айтханыбызда, таматаларыбыз бир кесек тынгысыз да болдула, алай ийдиле. Жетген жашла, ёз Москвабызда ажашсала да, тасмы боллукъдула деп къойдула ахырында.

Дуниягъа айтылгъан Метродан тансыгъыбызны алып, жолну тюзюндөй Къызыл майданга салдыкъ. Кремль бла Мавзолейни жууукъдан къарап кёрсек, Москваны кёргенбиз деп, артда махтанып айланыргъа амал чыкъды. Эки да бачаманы атлары жазылып тургъан мермер обагъа бир уллу къара жилинча созулуп келген очередьни кёрдюк. Ол узун эди, алай, тохтамай баргъанына кёре, биз, арсар бола турмай, очураны къуйругъунда жерибизге тийишдик. Жюзле, мингле бла адамла тынч атлай, милицала да низамгъа къарай, Магомет бла мен къара ташлада акъ ызлыкъдан таймай барабыз.

Обаны ичине киргенде, нек эсе да Сталиннге бегирек эс буруп къарадыкъ. Солуубуз тыйылып, кёзлерибиз чартларгъа жетип, бу жугъурбет, кыызгъылмыйыкъ мыллыкга алай къарай ётдюк. Андан бери иги кесек заман озгъанды. Ол кезиучюкде бизни, онюч жылны киши жеринде туруп, энди уа туугъан ташыбызгъа жол тарта келген эки таулу жашны, жүреклерибизде не сезимле болур эдиле? Миллетибизни бардан жокъ этерге буйрукъ берген, хатасыз адамланы мингле, миллионла бла жойгъан, башыбызгъа жалгъан дауну ачыуун сынатхан «халкъла атасы» энди, кеси бардан жокъ болуп, аты да аманнга айтылып, энчи топуракъ юлюшюн да алалмай жата эди. Журтларындан бир тюрлю хаталары болмай кыысталгъан эки таулу жаш а сыйлы жерлерине жол тарта бара эдиле.

«Дуния кезиудю», — дегенди акъылман таулу. «Кимни — арты, кимни — аллы», «Дуния былай турмаз», «Тёзген төш ашар», — дегенди ол атсыз философ. Жашау дегенни татлысын, ачысын да кёре келген таулу, туугъан жеринден кенгде къалып, ичер сууун излегенде да, иги къууумун тас этмегенди. Кеч-эртте болса да, тюзлюк хорламай къалмазына, Аллахыны бирлигине ийнанганлай ийнанганды. Тюнгюлмегенди, бюгюлмегенди, къажыма-

гъанды. Темир, таш ашалгъанда да, аны мураты юзюлмегенди, таркъаймагъанды...

Таматаларыбыз Нальчикге атланган поездде мен эшитмеген тилде сёлешген, алай бет къанлары уа тауулагъа ушатхан адамла бла танышдыла. Кёп да бармай, ол танышыу оюннга-къууанчха бурулду. «Къабартылыладыла», — деди таматабыз.

— Сени шахарынга жетдик, — деди бир заманда анабыз. — Туугъан шахарынга. Артдаракъда уа, бузулмайт тура эсе, Къабарты орамда биринчи фатарынгы да кёрюрсө.

Алай биз эм алгъа Акъ-Суугъа бардыкъ. Бушуулу жоучулугъубуз къыркъ төртюнчюде, ол къаргъышлыкъ жылда, андан башланган эди да, бошалгъан да анда этди.

Таматала сейирдиле. Тюз да элге киргенлей, хапчулары да машинадан тюшюркюнчю, тозурап тургъан юлге, жарты оюлгъан хуналагъа мыллыклары атдыла, габу басхан ташланы къучакълап башладыла. Бир жууукъ адамлары къучакълагъанча. Тёгерекге-башха къарай, биз кетгенли мында не зат тюрленгенди дегенча айлана эдиле акъсуучула мурса басхан арбазларында. Жаболаны Къумукъ, айтхылыкъ Жаммени, киши жеринде асыралгъан таматабызны жашы, кёп суйюне турмай, балта, сюрме да алып, ата журтун жангыдан къурай башлады. Бир кесекден а башха журтлада да быхчы, чёгюч тауушла эшитиле тебиредиле.

Кёпню кёрген, кёкню суйген тау таракъла, жашил сыртла, кёксюл дуппурла, минг жылны къоратып келген табийгъатыбыз. Акъ сууубузну ёмюрлю ызы да тюрленмей тура эдиле. Алай арт онюч жылны аны жагъаларында малкъар жыр эшитилмей, жаш тёлю ийнарла айтылмай турдула. Энди уа хар не да ызына къайта башлагъан эди. Акъ сууну ёз макъамы да аны ючюн бютюн жарыкъ, бютюн къууанчлы эшитиле болур эди...

Мен туугъан ташымы ариулугъуна, къууатына суйюне кёп заман оздурмадым. Ашау-жашау къайгъыда иш излей жайылдым. Къолумда — дипломум. Тянь-Шань санэпидстанциядан махтау къагъытларым. Кёп излерге да тюшмез деген акъылда жолгъа чыкъдым. Тюзюнлей министерствогъа бардым. Алай анда мени къууандырмдыла. Суу къуйгъанлай этип къойдула. «Къайтдыгъыз же, энди не?... Автономиягъыз алыкъа закон болуп жанылмагъанды...» — дегенни айтды бир сазбет, жашауу, къууллугъу да тюгендирип тургъан бир кишичик. «Мен иш излей келгенме. Ма къагъытларым да...» Алай ол адам-

чыкъ, къолларын жайып, айтханына уа сёз къошмай, эшикни кёргюзтүп къойду.

Туугъан журтум, мен бери, баям, асыры ашыгъыпмы келген болур эдим? Закон, жорукъ, низам жюриген дуняда асыры бекми ашыкъдым сени жылы къучагъында жылыныргъа?

Шахарда болмай эсе, элдедамы табылмаз мен жарарыкъ жумуш деген мурат бла, Советский деген элге бардым. Бек сейир этдиле, сордула, жарсыдыла, иш а бермедиле. «Бизге тебенден оноу келгинчи, тийишли буйрукъ болгунчу...»

Нальчикни автостанциясында бир кёккёз жашчыкъ бла танышдыкъ. Сёз сёзню айтдыра, ишни-халны да сагъындыкъ. Ол Анатолий деген жангы танышым, сагъыш эте келип, инбашыма къакъды.

— Кел, Нижнийге кетдик!

— Ол дегенинг? Не Нижнийди? — дедим.

— Аламат шахарчыкъ. Анга Тырныаууз да дейдиле, Нижний Басхан да дейдиле. Магъаданчыла шахарында санга иш да, ышыкъ да тыбылыр. Медсанчастьда болмаса да, комбинатда сени ишсиз къоймазла. Кел, жангылмазса!

Тау тарладан, тик къаяладан, къыланч жолладан да хапарсыз туюл эдим. Тянь-Шаньда жашагъан жылларымда барын да кёре турдум. Алай бу Басхан тары уа арталда башха эди. Жолу тар болгъаны бла къалмай, суу ызы да былай бир сейирлик иничке кёрюндю. Сууу да анга кёре, музейледе болуучу макетге ушаш. Хар не къысылып, бир гитче болуп къалгъанча кёрюне эди. Басхан тарыны Тянь-Шаньдан бек уллу башхалыгъы уа — бу мени Ата журтум эди, миллетими кёп ёмюрлени жашап келген татлы жери.

Ол Тырныаууз деген шахарчыкъ аллыбызгъа билмей тургъанлай чыгъып къалды. Сууну бир жаны — жашау мекямла, бирси жаны уа — комбинат дегенлери.

Анатолий мени эм алгъа шахтачыланы столоваларына элтип сыйлады. Сора бир бёкем къонакъ юйде орун алдырды.

— Энди кечди. Солугъан да эт, тынчай. Тамбла уа, медсанчастьха ётерсе да, ишинги къуралгъанына кёре, общежитге кёчюрюле.

Медсанчастьны начальниги Богдан Жабраилович Абдуев, заявляениямы окъуй, кёзлюклерини башы бла манга бир эки кере соруулу къарады. Сора, билмей тургъанлай, тауча селешип башлады. Тюзюн айтханда, ол кеси аварлы болса да, къумукъча селеше эди.

— Огъурлу кюнде кел, жигит, туугъан жеригизге! Къайтып башлагъаныгъызны эшитгенимде, бек къууан-

нганма. Энди хар не да кѳуралыр, таи болур... Документлеринг да игидиле, тийишли жер да табарбыз, малкѳарлычыкѳ, — дегенни айтды бу жарыкѳ кѳллю халал киши.

Жангы танышларым кѳабартылы инженер жашла Жадов Таукѳан, Кяров Мурадин мени болжал бла келген ишчилени общежитинден кѳытайлы практикантла жашагѳан сыйлы мекамгѳа кѳчюртдюле. Жангы танышларым Берхамов Миша, Жемухов Мир да мени туугѳан кѳарындашларынча кѳрдюле. Таулу болуп, бери менден алгѳаракѳ келген Теммоланы Юсюп да, кѳысха жууугѳум, бек жарыкѳ болду, кѳонакѳ этди.

Бир талай замандан а малкѳарлы тау инженерле да Търныаузгѳа тийише башладыла. Кѳарындашларым Бѳзюланы Аслан, Жаболаны Махмут, аламат жашла — Мызыланы Далхат, Жуболаны Салих, кѳарындашла — Афащокланы Керим бла Идрис... малкѳар техника интеллигенция магѳаданчыла шахарында кесини тийишли юлюшон ала тебиреген жылла эдиле. Ишлери кѳыйын болгѳанына да кѳарамай, бу жашла, кѳп жылланы жер тюбюнде ишлеп, артда башха, оноучу кѳуллукѳлада да атларын иги бла айтдырып келдиле. Комбинатны ол заманда баш инженер болуп тургѳан Кобахидзе, директору Кулик, артдаракѳда келген башха таматала да, таулу жашланы ишлерине уллу багѳа бичген бла кѳалмай, алагѳа дайым да эс тапдырып, болушуп тургѳан эдиле.

Эсиме тюррелип кѳалгѳан дагѳыда бир зат. Ал кюнледе жангы тенглерим бла бирге Минги тау этегине баргѳаныбызда, Кѳабарты бла Гюржюню «чеклеринден» да ѳтерге тюршдю. Алай Эльбрус элни тийресинде салыннган ол шлагбаумну ким эсе да, ууатып, бир жанына сызып тура эди. Малкѳарлыла туугѳан журтларына келип башлагѳандыла деген хапар жайылгѳанда, дейдиле, ол «чекни» кѳырал оноу да болгѳунчу, анда жашагѳан жашла кеслери бузгѳан эдиле. Терскѳолда эбизе жашла бла бирге шишлик ашай олтургѳаныбызда уа, бири ачыкѳдан айтып кѳойгѳан эди: «Чеклени оноучула салгѳанлыкѳгѳа, малкѳарлыла бла эбизелени араларында бу тийреледе бир тюрлю тыйгѳыч болмагѳанды. Анам Этезланы кѳызы болуучу эди да, ахлуларыма барыр ючюн, бичен ишлерге болушур ючюн, мен кимден да не эркинлик тилерге керек эдим?»

Бири уа бютюнда сейирге кѳалдырды. «Мен а, — деди, — Отаровма. Таулума. Тау артына кѳалай кѳчгенибиз а узун хапарды...» Басхан сууну боюнунда кѳабартылы, таулу, эбизе жашла, хапарлаша, лахор ѳте, жугѳутур шишлик ашай, тангны алай атдыргѳан эдик. Тилибиз башха болса да, ниетибиз, жашаугѳа кѳз кѳарамыбыз, тенгликни-

шуёхлукъну сыйлагъаныбыз бла барыбыз да къарындашла эдик. Аны юсюне уа, таматала аны игирек биле болур эдиле, бу юч миллетни адамларында жууукълукъ байламлыкълар бар эдиле. Чекле, ол залимле салгъан кимилди чекле да кетип, акъбаш Минги тауубуз а: «Сау кел, сыйлы халкъым, малкъар халкъым!» — дегенни айтып, жангыдан жангыргъан республикабызгъа жыйылгъан эдик.

Ма бу затла да къалгъандыла эсимде ол сейирлик тангдан, ол азат тангындан.

1980

ЖЫРЫБЫЗНЫ САКЪЛАДЫКЪ

«Халкъ дегенинг ёлюмсюздю...»

Н. Тихонов

Халкъда биринчи жырны ким айтханын, къачан айтханын да хазнамы киши билсин. Халкъ бар къадарда, баям, аны жыры да болгъанды. Къууанчы жарыкъ жырында айтылгъанды, бушуу кюнлеринде уа жыры да мудах макъамлы болгъанды. Халкъ жашай баргъан къадарда, аны жыры да юзюлмей, таркъаймай келгенди.

Алай бир жол а халкъны жырын сыйырыргъа умут этгендиле. Жырын ёлтюрюрге, бууаргъа кюрешгендиле. Алай жыр гъа ёлюм жокъду. Ол затны ангыламагъанла уа бар эдиле...

1949-чу жыл. Чюгюндюр бахчаны башында Орта Азияны зынгырдауукъ исси хауасы уюп тургъаннга ушайды. Къызла, беллерин тюзетип, къарт къарагъач терекни салкъынына жыйылдыла. Бири жыр айтып башлады. Ол мудах жыр эди. Ёлюп кетген анасыны юсюнден, урушда жоюлгъан суйген жашыны, кенге къалгъан туугъан ташыны юслеринден эди ол жыр... Къызла да аз-аз ол жыр гъа къошулдула...

— Бусагъатдан тохтатыгъыз! Сиз жырлар гъа эркин туюлсюз! Бусагъат тохтатыгъыз! — деди огъурсуз ауаз, эриусюз ауаз.

Къызла ичлеринден мурулдай тауусдула жырларын... Андан иги да алгъа уа бир жарыкъ танг атды. Сёдегей тийген кюн таягъы, ундурукъ къулакъ гъа жетип, аны төгерек топалчыгъын жылтыратды. Мен а жылы тешегимден чыгъар гъа суймейме. Март айны биринчи кюнлери жаз гъа саналгъанлыкъ гъа, алыкъа сууукъду. Тюш бола

уа орам тенглери бири уллу жолоучулуккуну юсюнден сейирлик хапар айтды. Ол затха мен бирда болмагъанча къууандым. Кюн тюшден озгъанлай а, бир жаппа-жангы «студебеккерле», къызылжагъа солдатла да бизни кечюрюрге келдиле.

Манга, сегизжыллыкъ жашчыкыгъа бу, айжайда, сейирлик жолоучулукъ эди. Къартла бла тиширыула мудах эдиле ансы. Башларына билмей тургъанлай келип кългъан палах аланы жарыкъ бетлерин кюнню кезюн къара булутла жапханча этип къойду. Туугъан ташыбызгъа терк къайтмазыбызны, ызыбызгъа келтирген жолубуз ол тауусула билмеген онюч жылгъа созуллугъун да киши билмей эди...

Жылыгусуз кюн Нарт уя башы бла аууп, тау таракъланы къызарта тебирегенинде, машиналарыбыз Тёбен ёрден гюрюлдей чыкъдыла. Бир кесекден а аланы ол огъурсуз гюрюлдеулери сауулмай кългъан ийнеклени ёкюргенлерин, иесиз кългъан итлени юргенлерин да тунчукъдурду. Ызы бла уа бир мудах, эриулю жауун башланды. Аны ким есе да кёкню «жилягъанына» ушатхан эди.

Машинала Нальчикге жетгенлеринде, кёчгюнчюле къара «бугъагъа» — паровозгъа тагъылып тургъан узун поездни кёрдюле. Аны башындан, тюбонден да кючлю прожекторла жарытып тура эдиле... Ол «кёк жилягъаны» уа бирда тохтамай эди.

Хар нени да кыйматын ангылай билген Бийасланн башын къара къайгъы бийлепди. Къарты, жашы да адыргылы къарамларын анга буруп турадыла. Бийаслан а алагъа жапсарыр сёз табалмайды. Бу халгъа ол ёмюрюнде биринчи кере тюшгени эди. Дербентде, Бахчасарайда да окъугъан Бийаслан, жашауну не къыланчларын да ангылай билген хурметли эфенди, адамланы алларында бир уллу терслиги болгъанча, баштёбен эди.

Немисле келгенде, барыны да эслеринде болур, ол, бушуу-бушман басхан къартлагъа, тиширыулагъа кёл этдире, айтыр сёзюн арсарсыз тапхан эди. «Сиз, — деген эди эфенди, — эртте-кечден бюгюлюп кълмагъыз. Немисни бласты узакъгъа барлыкъгъа ушамайды. Азат кюнню кезю бизни арбазларыбызны да жарытыр. Дуния — кезиудю. Алайды да, иги къууум этип туругъуз. Мен билмей айтмайма...»

Бу жол а Бийасланнга не болгъанды? Хар ишни тамырына къарай билиучю акъыллы эфендибизге?

Къабыргъа къоншубуз Кючмезланы Шакъман да мудах эди. Ол, онбешжыллыкъ жаш: «Бир жары да барлыкъ туйюлме!» — деп тохтагъанында, солдат аны, автомат

къалагъы бла да уруп, арбазындан хор бла чыгъаргъан эди. Аны кѣп болмай отпусагъа келип кетген къарындашы Абдулла уа ол сагъатда, десантчы тенглерини башчылары болуп, Къырым ючюн сермешлеге киришген эди. Эки ай бла эки кюн озуп, Абдулла Сапын тауну къазауатында жолгъанында уа, аны эм жигитлени санында кѣргюзтген эдиле. Алай, туугъан халкъы къара чѣнге тюшюп, бардан жокъгъа саналып къалгъаны ючюн, Ата журт ючюн жанын берген Жигитни ол сыйлы атха тийишли кѣрмедиле. Талай жыл озгъандан сора генерал Гладков «Десант на Эльтиген» деген китабында Абдулланы юсюнден бек тынгылы жазгъан эди...

Бирси Жигитлерибизни да насыплары тутмагъан эди. Одессагъа биринчи болуп кирген, душман бла ёшюн урушда эки жюзден аслам фашистни жыкыгъан махтаулу ротаны таматасы Уммайланы Мухажир да «Совет Союзу Жигити» деген атха тийишли болгъан эди. Алай... алмагъан эди. Аны туугъан ташында эсгертмеси ачылыргъа, тюзлюк хорлап, Жигитни Алтын Жулдузу Малкъаргъа келирге уа кѣп жыл озгъан эди. Жигит кеси уа киши жерини ёзенинде тапхан эди ахыр ышыгъын.

Брест къаланы отлу гарнизонунда къуллукъ этген, урушну эм ал кюнлеринде кюйген жашланы атлары да артда, мермер ташда Ш. Хубиев, У. Моллаев, Т. Байзуллаев, Т. Жаппуев деп къысха жазылып къалгъан эди. Туугъан журтларына келген палахны билмей, кѣрмей ёлген эдиле ала. Къыркъ ючюнчю жылны башында айтхылыкъ лѣтчик Байсолтанланы Алим, андан да алгъа уа 115-чи Къабарты-Малкъар атлы аскер дивизияны комиссары Селяйланы Махти душман бла ачы къазауатда жан берген эдиле.

Уруш а бара эди. Дунияны къан ырхыгъа алдыргъан, миллионла бла сабийлени ёксюз этген уруш...

Аскер къуллугъунда генерал даражагъа дери ёсерик Деппуланы Хаким, СССР-ни самолётла сынаудан сыйлы лѣтчиги боллукъ Чабдарланы Ибрахим, Кутузов атлы махтаулу партизан отрядны комиссары Кульчаланы Махти... къазауат аулаклада къыралыбызны азатлай сермеше эдиле. Немис жесирликден къачхан Османланы Магомед — Темирбаш а югославлы партизанланы санында, ол жаш заманындача, душманны къаты ура эди...

Билмей эдиле ала, халкъларына жалгъан дау келип, ата-аналары, эгеч-къарындашлары огъурсуз, белгисиз, бушуулу да жолгъа атланганларын...

Адамланы малла ташычу вагонлагъа жюкледиле. Аман жолоучулукъ, азап жолоучулугъу башланды.

Вагонда бир къарт киши бар эди. Ол, бирсилеча, кеси керегине жабыу бла бёлюннген мюйюшге барыргъа унамады. Кечегиде поездни тохтарын сакълап турду. Бир жол а поездден къалды. Къазакъ тюзлеринде. Сууукъ желле да гуулдай, ёзен бёрюсю да улуй. Къарт киши башха вагоннга миннген сунуп, адамла иги умутларын юзмей турдула. Артда да билгенлерича излеп кёрдюле ол жарлы къартны. Ол бардан жокъ болуп къалгъанына адамла ийнаныргъа соймей эдиле...

Киши жеринде, Орта Азияны исси хауасы жарашмай, къыйын ауруула тийип, ачдан-ачыудан да эзиллип тургъан халкъ, кёз кёре эрип, тауусулуп бара эди.

Уруш бошалгъанлай а жангы умутла туудула, бетле жарый тебиредиле. Ёлмей къалгъанла фронтдан келе башладыла. Тынчлыкъ болгъан жерде уа насып да къанат къагъады дейдиле.

«Ма энди уруш да бошалды, къарамыйыкъ да бизге келген ишни сюзер, тюзню-терсни ачыкълар, халкъла ызларына, туугъан журтларына къайтырла. Бачаманы кючю уллуду. Акъылы да анга кёре болур...» — дей эдиле жарлы таулула.

Ол «къарамыйыкъны» оноуу бла кёп зорлукъ этилгенин, мингле бла хатасыз адамла жоюлгъанларын, жалгъан дау бла эзилгенлерин ол нечик билмей эди? Огъесе ол акъыллы адам кесин аманлагъамы алдатып тура болур эди?..

Иги умутла, иги къууум... Аламы болур эдиле ол кезиуде бизни таянчакъларыбыз, насып жулдузларыбыз? Жашаргъа кюреше эдик. Башха халкъланы, башха миллетлени тарыхлары бла шагъырей бола, башхаланы жашау ызларын сюзе, ёз къадарыбызны уа унутама бара болур эдик?

Таулула чюгюндюр, мамукъ ёсдюрюрге да юйрендиле, чилле къуртланы жайып да кюрешдиле. Жашар амал эте, мудах эсгериулеринде уа узакъда къалгъан татлы жерлерине, тапшы жерлерине термиле, мудах жырларын айта, кечине турдула. Айла, жылла уа, бири бирин сюре бара эдиле...

Кёчгюнчюлюк ачыуу бек кюйдюргенле уа хорлаулу урушдан къайтхан аскерчиле болдула. Бек къыйын эди алагъа насыпсызлыкъ тизмелеге сыйыннган, амалсызлыкъ жорукълагъа бойсуннган. Махтау-ыспас алыр орунуна къара чёпге тюшюп къалгъан адам айтып-айтмазча учузлукъ сынай эди.

Ата къарындашыбыз Атох, уруш бошалгъандан сора эки жылны Вена шахарда къуллукъ этип, алай къайтды...

Орта Азиягъа. Ёшюню орден-майдалладан толу, кёкюреги — ёхтемлик кюбюрю, ахлуларына-жууукъларына нечик жарыкъ тюбеген эди! Юй бийчесин, къызчыгъын да немислиле ёлтюргенлерин, кичи къарындашы Якуб Москва сермешде жоюлгъанын эшитгенинде уа, отдан-окъдан да ётюп, энди уа бир жашау этейик деген солдатны жүрегин кетмез бушуу бийлеген эди. Кёп да заман озмай а, хорламлы къазауатчыны комендатурагъа чакъырдыла, къара чотха салдыла... Кёчгюнчюле чотуна...

— Да ма алайды, жигит, ишчикле, — деди Атох, жарсыулу ышара. — Сен, дегенни айтхандыла, энди солдат туюлсе. Сен кёчгюнчюсе. Биз айткан жорукълагъа сыйынмасаңг а, къайтмаз жерлеге ашырыргъа боллукъбуз. Алайчыгъын унутмай тур, «солдат».

Мудах солдат, ингирде ишинден кеч келсе, къарамын бир жерден алмай, солдат жырчыгъын да мурулдай туруп эди... Алай жууукълары аны юйдегили этдиле, халал, сьфатлы да тиширыу бла тюбетдиле. Солдатны жүрек жарсыулары аз-аздан селее башладыла.

Дуния башында чынтты эр киши шуёхлукъдан, тенгликден сыйлы не болур! Мен ол затны Къулийланы Къайсынны къадарында кёргенме. Фахмулу поэт, жаралы офицер халкъыны, кесини да кюйсюз къадарларына кюе-бише, жүреги жер бла тенг болуп, этер амал а тапмай, бек кыйналгъан кюнлери болгъан эди. Жазгъанын чыгъарыргъа эркинлик тапмай, тузакъгъа тюшген къушха ушап къалгъан эди. Эсимдеди, Къулийланы Хажимусаны жашы Радес, мени антлы тенгим, кесини «дядясы» бла шагъырей этди. Мени эсимде башха затдан эсе поэтни ол арыгъан, мудах да къарамы къалгъан эди. Аллаи мудах, аллай жарсыулу къарам... Артда, кёп жыл озгъандан сора, ол къарам жангыдан эсеме тюшген эди. Айтхылыкъ поэтни юбилей къууанчында. Аны огъурлулугъу, халаллыгъы тегерекге нюрча жайыла эди. Ол кеси да халкъыны къууанчына къууана эди. Жаз кибик жарыкъ къууанчына.

Къыргызлы жазычула Аалы Токомбаев, Тюгелбай Сыдыкбеков, Ясыр Шиваза, Скойунбай Эралиев, башхала да Къайсынны туугъан къарындашларындан кем кёрмендиле. Поэтни ол кыйын кюнлеринде, аны юсюнден башха статьяда да жазгъанма, Николай Тихонов, Константин Симонов, Александр Твардовский... къолларындан келгенича болушуп тургъандыла. Иш бла, сёз бла да. Антлы тенгин къабартылы жазычу Алим Кешоков да унутмагъанды. Борис Пастернакны ол жыллада Къайсыннга жазгъан письмолары уа керти да тенгликни, жигитликни да белгиси болгъандыла. Къаллай бла дегенде, журтун-

дан кысталгъан поэтге, миллети жокъгъа саналгъан поэтге жашырмай жарсыгъаннга ол заманлада ариу айт-мазлыкълары баям эди.

Болсада, адамны кыйын кюнюнде болушуу, анга билеклик этиу, эс тапдыруу, кёл этдириу дегенча затла бар къадарда, иги къууум, ахшы умут юзюлмегенлерине мен ол жыллада, ол кюнледе толу ийнанганма. Анданмы болур, ол ниет, ол ыз закий поэтибизни чыгъармаларында аслам жерни алгъаны, тамамлы суратланнганы да.

Жашау дегенинг кериуан жолгъа ушайды. Жолоучулары башларындан къуруда хычыуун кюн жылтырап да турмайды. Кюйдюрген желле, исси самум да болады. Алай кериуан тутхан жолундан къайтмайды, ызын тюрлендирмейди. Нек дегенде, аны умуту барды, мураты толмай къалмазына ийнанмакълыгъы барды. Биз ол ёмюр кибик узун онюч жылны ичинде тюзлюк хорларына, къыш не сууукъ болса да, жаз келмей къалмазына ийнанганлай тургъанбыз.

Москвадан радио бла берилген трауур митингни биз, студент жашла, Фрунзе шахарны Советле майданында эшитген эдик. Сталинни ёлгени дунияны суу къуйгъанча этгени эсимдеди. Ачыкъдан жиялгъанла да бар эдиле. Биз да бирсиледен кем мудах туююл эдик. Молотовну ауазы, трауур музыка... Миллетибизге аман кюн келтирген, мингле бла хатасыз адамланы жойгъан, жалгъан дау бла аман атлы этип, аскер башчылары, алимлени, кулыгура къууллукъчулары, халкъны ахшыларын тюрмеледе чиритген, лагерьледе итлеге талатхан, сибирьледе тюгендирген «акъылман бачаманы» харамлыкъ ишлерине партияны жыйырманчы съезди тийишли багъа берген эди. Бизге келген палах къуру Берияны иши болуп къалмагъаны энди баям эди.

Кюнлени биринде халкъыбызгъа азатлыкъ келген халпары тауушлукъ жырча жайылды. Анда къалырыбызны суйгенле да бар эдиле. Бизни хурметли къонакъбайларыбыз, туз-гыржынларын кызгъанмай, къыйын кюнюбюзде эс тапдыргъан къыргъызлы, къазакълы шуёхларыбыз, баям, бу ишни суйген, ишлей да билген, тенгликни да багъалай келген «досларындан» айырылыргъа суймей эдиле. «Автономия да къурагъыз, хар не бла да жалчытайыкъ. Биз кесибиз да кюнчыгъыш тауладан жыйыла келгенбиз бу жерлеге. Къонушугъуз, къол къыйыныгъызгъа къууанып жашагъыз. Бек тансыкъ болсагъыз а, Капказыгъызгъа да бара турурсуз...»

Кертиси бла да, ал жыллада бек апчыгъанлыкъгъа, артдан-артха юйрене, юйюрсюне да башлагъан болур эдик.

Ишлегенде уа, таулу халкъым атын жаланда иги бла айтдырып тургъан эди. Сёз ючюн, Социалист Урунууну Жигити деген сыйлы атха тогъузоулан тийишли болгъан эдиле. Аланы тёртюсю ол атны артдаракълада Орта Азия бла Къазакъстанда алгъан эдиле. Чюгюндюр ёсдюрючю Келеметланы Шохайып, ийнек сауучу Ёзденланы Мариям, мюлк оноучу Жангоразланы Ибрахим, партия къуллукъчу Тетууланы Шамсудин, махтаулу ишлери бла халкъларына да махтау келтирген, аллай адамла эдиле.

Тюзлюк хорлап, туугъан жерибизге къайтхан эдик. Халкъыбызны саны аз болса да, биз энди жарлыбыз деп айталлыкъ туююлбюз. Нек дегенде, туугъан ташыбызда жашайбыз, жырыбызны сакълагъанбыз, намысыбыз бирси миллетледен кем жюрюмейди. Жетишмеген жерибиз бар эсе, ол кёбюсюнде кесибизден къалады.

Мен алай сунама...

1988

БАШ МУРАТ — ЖАШАУ КЕРТИЛИК

Шёндю, барыбыз да билгенликден, халкъларыбыз, битеу да къыралыбыз жууаплы, къыйын да сынамлагъа жетип тургъан кезиудю. Бир жанындан алып айтханда, ишни жангыча къурауну хайырындан келген демократия, ачыктылыкъ, кёп жылланы бир оноугъа табынып, бир ыздан тайдырмагъан низамда жашагъан адамланы кёзлерин ачхандыла, чынтты тюзлюкге, кемсиз тенгликге жол ызлагъандыла. Керти да революциялы тюрлениулени заманында жашайбыз. Аны бегирек да сезгенле уа, баям, суратлау чыгъармачылыкъда ишлегенледиле.

Этген оюмунгу ачыкъдан айтыргъа-жазаргъа онгунг болмаса, сени акъылынга, ишинге да биреу оноу этип турса, айтханынг, жазгъанынг да бош, жалгъан сёзле болуп къаллыкъдыла.

Биз энди миллет тарыхыбызда алгъын жазылмай къалгъан неда терс жазылгъан бетлеге кесибиз жангыдан багъа бичебиз, кертисин табаргъа кюрешебиз, халкъыбызгъа айтылгъан жалгъан дауланы кери атабыз. Энди бизни акъгъа акъ, къарагъа къара дерге толу эркинлигибиз барды дегеннге ийнана тебирегенбиз.

Миллет сезимибиз бусагъатда, эндиге дери бир заманда да болмагъанча, алай ёсенди. Къарыусуз халкъла, зулумлукъну кюйсюз тузагъында — кёчгюнчюлюк азабын

да сынагъан халкъла энди ёз насыплары ючюн, адамлыкъ намыслары ючюн бардыргъан къыйын кюрешлеринде жетишимли бола келедиле.

Аны бла бирге, къыралыбызны, жерибизни бийлеп тургъан къытлыкъ, эртте заманладан жыйылып келген жашырын, ачыкъ да чойреликле миллетле аралы чойрелик-леге айлангандыла. Миллет миллетге сауут алып, кёз къарангы этип чабады, бир бирни жерлерине дау этип, бир бирге душман кёзден къарап, ма аллай халлагъа жетгендиле адамла. Бу бизни къаугъалы тарыхыбызны бююн-ню кюнюдю. Суратлау чыгъармачылыкъда уа ол кесини ызын тартмай къоймайды, жашау салгъан соруулагъа толу жууап излейди. Татлысы, ачысы да бар дунияда, къууанчы, бушууу да кёп дунияда жазыучуну талпындыргъан, жарсытхан ишлени да кёребиз. Аны уа хар ким Аллах берген фахмусуна кёре, жюреги айтханыча, билгенича, ангылагъаныча суратларгъа кюрешеди.

Биз, тау миллет, кёп къыйынлыкъдан ётгенбиз, сынамаз жерибизде кёп учузлукъ да сынагъанбыз, кёрмез жерибизде кёп кемлик да кёргенбиз. Алай не ачы кюнлерибизде да, ахшы умутубузну юзмей, иги къууумубузну ташламай келгенбиз. Бизни туугъан ташыбыздан къыстагъанлары бла къалмай, бардан жокъгъа санап, адам улуну тарыхындан да къыстаргъа кюрешгендиле. Ёз жырыбызны сыйырып, миллет атыбызны бырнак этип, басынчакълардан аямагъандыла. Алай мингле бла таулула ахыр ууахтыларын Орта Азияны, Къазакъстанны тюзлеринде тауусхан эселе да, миллет тас болуп, исси юзmezледе жутулуп къалмагъанды. Ата журтуна жыйылгъанды, кеси къадарына кеси оноу этерге кюрешеди.

Барды дунияда тюзлюк, ёлюп къалмагъанды тюзлюк. Кеч-эртте болса да, ол хорламай къалмайды. Уллу поэтибиз Къайсын урушдан къайтхан жылында киши жеринде, Фрунзе шахарда, жюреги ачыудан толуп, ишлерге иши, жашаргъа ышыгъы болмай айланган эсе, бююнлюкде уа ол шахарны эм ариу орамларындан бири аны атын, Малкъарны эм махтаулу жашыны атын жюрютеди. Аны туугъан журтундан, халкъындан да айырып, жокъ этерге кюрешгенле, халкъла налатын алгъандыла, уллу поэтни назму сёзюн а битеу да дуния эшитеди, сыйлы аты да халкъыбызны тарыхында алтын бла жазылгъанды. Демократияны, ачыкълыкъны хайырындан, биз ол зулмулукъда эзилген заманыбызны, ол мудах кюнлерибизни ачыкъдан айтып эсгеребиз. Ол кюнлерибизни назму сёзюбюзде, халпарларыбызда да жашырмай айтабыз. Биз кёрген къыйынлыкъланы, биз ётген сынамланы суратлау сёз бла жаз-

гъан китапларыбызда келир төлөуге кыргызга кыргыз-шебиз.

Литературабызда озгъан беш жылны ичинде окъуучуну эсинде кыргызча, окъуучуну ыразы этерча кыргызматлы затла да жазылгъан болурла. Миллет культурабыз ёсюу ызындан таймай келеди. Алай ол жылла... эм сыйлы поэтибиз — Кыргызсыз ётген жылларыбыз болгъандыла. Миллет культурабызны жарык жулдузу ёчулгенли беш жылдан атлагъанды. Болсада ол жулдузубузну жарыгы уа кеп ёмюрлени ёчулмей турур... Озгъан жыллада ёлюм бизни литературабыздан уллу жасакъ алгъанды. Арабыздан Геттуланы Магомет, Кыргызданы Маштай, Ахматланы Ахия, Гулаланы Башир кетгендиле. Хурметли кыалам кырындашларыбызны жатхан жерлери жумушакъ болсун, кенг болсун.

Озгъан беш жыл китаплы жылла да болгъандыла. Кыргызимни «Сайламаларыны» эжитомлугу чыккыгъаны миллет культурабызда эм кыргызматлы ишледен бириди. Аны ючюн биз Илму излем институтну, Кыргызчуланы союзуна, «Эльбрус» китап басманы да кыулукчуларына ыспас этерге керекбиз. Кыргызсыныбызны чыгъармачылыкъ ишине кыралыбыз уллу багъа берип, аны Ленинчи саугагъа тийишли кыргени уа битеу да халкыбызны бетин жарытхан, келюн кек бла тенг ётген иш болгъанды. Кыргызчуланы, жамауатны да башламчылыкъ бла Кыргызимни бла Кыргызимни атлары шахарыбызны орамларына аталгъандыла. Кыргызимни эгертмеси болукъ жер белгили этилгенди, музейи ачылгъанды. Москвада Литераторланы ара юйюнде Кыргызим туугъанлы жетмишжыллыкъына аталгъан кыуанчлы ингир кепге эде кыргызча бардырылгъан эди.

Чыгъармачылыкъ иши республикабыздан тышында да белгили, Россияни кырал саугасыны лауреаты Зумакууланы Танзиляны бла Республиканы кырал саугасыны лауреаты Макытланы Сафарны «Сайламалары» да литературабызны эм жетишимли ишлериндендиле. Суратлау прозада Гуртуланы Бертни, Залийханланы Жанакъайытны, Шауланы Миналданны романлары да литература хазнабызга тийишли кышумлукъ болгъандыла.

Маммеланы Ибрахим бла Боташланы Исса, жангы драмаларын да жаза тургъанлай, жангы назму китаплары бла кыуандыргъандыла. Сабийлени да унутмагъандыла, «Нюрню» сыйлы кыонаклары бола тургъандыла.

Алай мен энчирек айтыргъа кыюген — кеп болмай, эли жылларына жетип неда ол даражагъа энди жете тургъан кыргызчуларыбызны чыгъармачылыкъ ишлериди.

Вашхаланы кёллерине тиймесин, алай шёндогю малкъар литератураны ауурлугъуну асламы алагъа тиеди дегге боллукъду. Ёз хатлары, фахму даражалары, кёрюм-сезим энчиликлери бла да ала теппе-тенгдиле деп киши айталмаз. Алай болгъанлыкъгъа, жазгъан китапларында халкъларыны суратлау тарыхын кёп тюрсюнлю, тамамлы этер ючюн, минг да тюрлю окъуучуну жүрегине жол табар ючюн, хар бири кеси билген амал бла ишлейди.

Тёппеланы Алимни «Жарыкълыкъ китабында», повестьле жыйымдыгъында да, анда бегирек эсленген шарт — суратлау ишинде дайым да жангылыкъгъа итинмеклиги, жангы форманы, жангы амалны кенг хайырланнганы, литература жигитини ич дуниясын, ниет энчиликлерин кёп тюрсюн бла кёргюзте билгениди. Жазыучу халкъыбызны кёлден айтылгъан суратлау сёзюн да чыгъармаларында кыйматлы хайырланады. Тарыхха аталгъан повестьлеринде, илму-излем хунерин да суратлау амалына къоша, озгъан заманланы окъуучуну аллына келтиредиди.

Толгъурланы Зейтунну «Кёк гелеу» ариу, шатык да тили, уста ишленген табийгъат суратлары бла, миллет сезимли жигитлери бла эсингде къалады. Зейтунну хар жангы повести суратлау прозабызгъа ариу чакъгъан жемиш терекча, алай келедиле.

Шауаланы Хасанны «Ыйыкъны ахыр кюню» деген повестьле жыйымдыгъы, Гадийланы Ибрахимни «Эсимдеди» деген китабы халкъыбызны эм кыйын кезиуюн — кёчгюнчюлюк жылланы кёргюзтедиле. Бу китаплада суратланнган эм эзилгенле, эм инжилгенле сабийледиле. Туугъан журтларындан айырылгъан, аны бла бирге уа ёксюзлюк ачысын да сынагъан сабийле. Авторла кеслери кёргенни, кеслери сынагъанны суратлагъанларын китапланы бетлеринден сезип тураса. Повестьле окъугъанны ийнандырырча жазылгъанлары баямды. Нек дегенде, ала жашау ачылыгъындан ишленген суратладыла.

Арабыздан замансыз кетген Гулаланы Баширни повестьлеринде, бютюнда аны эм кыйматлы чыгъармасы «Къачхынчы» деген повестинде халкъ къадары энчи жигитлени къадарларында ийнаныулу, сезимли да кёргюзтюле эди. Бу чыгъарманы къуралыу ызына, сюжетине таяна, Башир кёп суратлы роман жазаргъа деп тура эди. Ол аны къолундан келмезлик зат болмагъанына мен толу ийнана эдим...

Эллишер жылны «кемирип» бошагъанланы санында Бабаланы Ибрахимни айта, аны «Ара боран» деген китабы поэтни жангы чыгъармачылыкъ жетишимиди десек, азлыкъ этер эди. Нек дегенде, бу назму китап, къысхадан

айтханда окъуна — терен философия оюмланы, лирика сезимлени уста бирикдирген, туугъан журтну, халкъны да къадарларын бир жангы амал бла суратлагъан, назму тилде болгъан онгну тамамлы ачыкълап хайырланган китапды. Озгъан беш жылны ичинде малкъар поэзияны эм ахшы чыгъармаларындан бири бу китапдады дерге боллукъду. Жангы суратлау амалны излеу жолунда Ибрахим эски адетге да кертичилей къалгъанды. Нени юсюнден жазса да, анга дери тюбемеген, анга дери киши хайырланмагъан бояуланы, тенгleshдирилени, ушашдырыуланы уста хайырлана биледи.

Миллет намысын бийикде журютген таулу халкъны, таулу адамны толу сыфатын Мокъаланы Магомет назмуларында, поэмаларында да, кез аллынга келтирип къойгъанча, алай тынгылы суратлай биледи. Бу поэтни энчиликлеринден бири — ана тилине кез гинжисинеча сакъ болгъаныды. «Назму сёзю кепге урулуп чыкыгъанча» деген бегирек да Магометге келиширик болур эди. Ол поэтика сёзю къыйматын, аны суратлау жюгюн кепледен эсе иги сезе билгенинден да болур. Андан ариуду, байды аны назму тили, шарт ангылашынады уллугъа, гитчеге да.

Поэзия бахчабызны бай тирликли, татлы жемишли тереклери Гуртуланы Салих бла Созайланы Ахмат да Москвада, Нальчикде да чыкыгъан назму китапларында таулу адамны суратын аны къыйын къадары бла байламлыкъда, къаты кюрешде кёргюзтедиле. Аны бла бирге Салихде эпика тамамлыкъ, Ахматда уа лирика жарыкълыкъ бегирек да эсленедиле дерге боллукъду. Байзуллаланы Алийни кеп болмай чыкыгъан назмула сайламасында автор, киши жолуна алданмай, кеси салгъан, ёз къыйыны бла ишлеген чыгъармачылыкъ жолуна кертичилей къалады. Назму китабы — ёз сезимлери, оюмлары, аны кеси къурагъан дунясыдыла.

Жашыракъ къауумда Бегийланы Абдуллахны, Ёлмезланы Мурадинни, Беппайланы Муталифни, Додуланы Аскерни атлары кёбюрек айтылады. Быланы чыгъармачылыкъ ишлери да энчи илму статьялагъа тийишлидиле. Жашланы поэзияларын тынгылы сюзюп, литература юйюбюзге не бла келгенлерини юсюнден тынгылы айтыргъа заман болгъанды. Айтылгъан да этиллик болур. Муталифни назму дунясыны юсюнден тамата къалам къарындашы Ибрахим кеп болмай жазгъан статьяны ишленген формасы бла илму статьяладан башхаракъ болса да, анда жашны ишине тынгылы багъа берилгенди. Аллай статьяла назмуда, жамауат иште да къыйыны болгъан Абдуллахны юсюнден, телевиденияда суратлау сёзю ышангылы къа-

лаууру Аскерни, назмусу бла сабийлени, уллуланы да ыразы эте билген Мурадинни юслеринден энди жазыллыкь болура.

Фахмулу поэт, литературабызда эрттеден бери ишлеп келген Къобанланы Хамзат бир талай китапны авторуду. Миллет культурабызгъа аны хайыры аз тийгенди деп киши айталмаз. Уллулагъа, гитчелеге да жазылгъан назмулары окъуучуну эсине жол тапхандыла. Шендю аны къыйын кезиуюдю — ауруп турады. Жазыучула организациябыз, журналларыбыз да анга энчи эс буругъа, иш бла сёз бла да эс тапдыргъа керекдиле. Китабын чыгъарыргъа да болушуп, кесин да жокълай турургъа борчлубуз.

Бююнлюкде жазыучула Союзубузда жыйырма бла эки адам барды. Алай, бизни литературабызны къурагъанла жаланда аладыла деп къойсакъ, ётюрюкчю болур эдик. Бююн, бу казна тизмеде болмагъанлыкьгъа, назмула, хапарла, тюрюлю-тюрюлю критика статьяла жазгъанланы, башхача айтханда, литературабызгъа хайырлары тийип тургъанланы саны жыйырма бла оннга жетеди. Биз умут этгенге кёре, жууукъ заманда ол сандан бир беш адам Союзгъа кириле дейбиз. Белгили алим-критик Орусбийланы Фатимат, назму жыйымдыкълары болгъан Мусукаланы Сакинат, эрттеден жазып келген, назму китаплары да болгъан Уянланы Оюс, Геккиланы Магомет ишлерин жетишимли бардырадыла. Была керти да фахмулу, литературабызгъа хайыр келтирлик сёз усталарыдыла. Мен акъыл этгенден, эм жаш авторлада Табакъсойланы Мухтаргъа, Ахматланы Сафариятха, Байдаланы Муссагъа, Аттоланы Магометге, Гайыланы Махтиге болушургъа тийишлиди.

Прозабызда эрттеден ишлегенле: хапар жыйымдыкъларын басмалагъанла Гулийланы Мажит, Жулабланы Юзейир, Бабаланы Сулейман атларын энчи айтырча хушерли авторладыла. Мажитни поэтлени санында айтыргъа да боллукъ эди, алай аны «Акъ атлы» деген масхара повести прозачыланы жыйынларына тийишлирек этгенча да кёрюнеди. Текуланы Жамал, Бабаланы Сулейман да китап къоллу авторладандыла. Кучиналаны Магометни прозасын «Минги тауда» окъуй тургъанбыз. Аны «Уллу Малкъар» деген тарых романы бла уа окъуучула энди шагъырей болгъандыла. Роман дегенинг аллай затды — аны юсюнден тюрюлю-тюрюлю оюмла жүрюючюдюле. Алай мен айтырыкь — бу чыгъарманы суююп окъурукъдула, бу бизни литературабызда эсленмей къалмазлыкь, кесини тийишли жерин аллыкь китапды. Не заманлада да, шендю уа — бегирек да, адамла ёз халкъларыны тарыхына эс бургъанлай келедиле. Кучиналаны Магомет озгъан ёмюрде Мал-

къарда болгъан ишлени, документ шартланы да кенг хайырлана, суратлау амал бла кёргюзтгенди, кёп сейирлик ишни юсюнден айтханды, жамауатны тюрлю-тюрлю келечилерини суратларын бералгъанды.

Биз хар жыйылыуубузда сабий литератураны азлыгъын айтханлай туруучу эдик. Жазылгъан затланы суратлау даражаларына да уллу тырман этип. Энди биз ол кемликден арталлыда керибиз дерге бюгюн жарамаз. Алай, озгъан беш жылны ичинде Москвада бла Нальчикде чыкыгъан китапланы санын, аланы суратлау даражаларын да айтсакъ, иги кесек иш этилгени баям боллукъду.

Эм алгъа Къайсынны «Жорт, гылыуум, жорт» деген жарыкъ повестин айтыргъа сюеме. Ол «Юность» бла бизни «Нюрюбюзде» толу басмаланганды. «Эльбрус» китап басмагъа аны Бегийланы Абдуллах хазырлагъанды, ана тилибизге кечюрюп. Быйыл а Москвада «Детгиз» китап басмасында Къайсынны «Къарылгъач келди» деген ариу суратлары бла китапчыгъы чыкыгъанды. Сабий литературабызда магъанасы, ариулугъу бла да ол бек айырма китапды дерге боллукъду. Тиражы да жюз минг экземплярды.

Елмезланы Мурадинни бла Байзуллаланы Алийни, Гадийланы Ибрахимни бла Жанкишиланы Жагъаны сабийлеге жазгъан китаплары да литературабызны хазнасына иги къошумчулукъдула. Сабийлени Мокъаланы Магомет да къууандыргъанды. Кесим да бу огъурлу иште кенгде къалмазгъа кюрешгенме. Озгъан беш жылда Нальчикде эки китап, «Детгиз» бла «Малыш» деген басмалада да бирер китап чыгъаргъанма.

Миллет драматургиябызны юсюнден айтханда, эм алгъа Боташланы Иссаны жангы пьесаларын белгилерге керекди. Аны «Энди тубербизми?» «Саугъагъа берилген къыз» деген чыгъармалары битеу да къыралгъа белгили драматургубузну жангы жетишимлеридиле. Тёппеланы Алимни «Азап жолу» деген драмасына мингле бла тауула къарагъандыла. Аны суратлау даражасы бла бирге публицистика магъанасы да уллуду, къыйматлыды. Халкъыбызгъа кечгюнчюлюк сынатхан къыйынлыкъланы театр сахнаны амалы бла Алим ийнаныулу кёргюзталгъанды.

Театргъа барыучула Маммеланы Ибрахимни «Айлыкъ турмаларына», Гуртуланы Салихни «Къыйын иш» деген пьесасыны спектаклине, Жантууланы Иссаны «Осуятына» суююп къарагъандыла.

Драматургияда болдурулгъан жетишимлерибиз бла

къарындаш халкъла да шагърей бола тургъандыла. Къарачайлыла, къумукълула малкъар театрны хар жангы ишине уллу ыразылыкъ бла тубеучюдюле.

Бизни миллет литературабызда суратлау кечюрмеле да иги кесек жерни аладыла. Арт кезиуде уа бу магъаналы ишде иги да уллу жетишимле болгъандыла. Бу къыйын ишди, аны ким да биледи, алай, мен ангылагъандан, кеп, аз болса да, кечюрме дегенинг бир халкъны суратлау хазнасындан башха халкъны тилине ете туруп, суратлау къыйматын тас этмей, ол жангы тилде да жарыкълыгъын сакълагъанлай, алай кечюрюлюрге керекди. Бу къыйын ишде биз махтапырча ахшы юлгюле бардыла дерге боллукъду. Пушкинни «Гитче трагедияларын» Бабаланы Ибрахим алай тамамлы кечюргенди, орусну уллу поэти аланы малкъар тилде жазгъанча кюрюнеди. Гуртуланы Салихни ёз чыгъармачылыкъ ишинде Шота Руставелини «Къаплан тери кийген батыр» деген айтхылыкъ поэмасын ана тилибизге кечюргени литература хазнабызгъа сыйлы къошум болгъаны баямды. Мокъаланы Магометни хайырындан, Къабартыны эм айтылгъан поэти Шогенцуков Алини поэзиясы, миллет литературабызны сыйлы къонагъы болгъаны бла къалмай, малкъар поэзиягъа келип, кесини орунун тапханды. Пушкинни жомакъларын Бегийланы Абдуллах тауча да окъурча этгенди. Ала бир кесекден, дейдиле, китап болуп чыгъарыкъдыла. Чингиз Айтматовну повестьлери да мындан алгъа малкъар тилде басмалангандыла.

Жазма литературабызны жашауунда «Минги тау» журналны магъанасын айтып тауусхан къыйынды. Хар мажал зат, назму сёз бла, проза бла болсун, аны бетлеринде басмаланады, китап болуп чыгъардан алгъа журналны элегинден етеди. «Минги тау» къуллукъчу къаууму, редакция коллегиясы да сынамлы жашладыла, ишлерин билген жыйындыла. Хар номерин бишимли, басымлы иш чыгъарыргъа кюрешедиле. «Минги тау» кертиси бла да литературабызны жылы от жагъасы болуп, уллуну, гитчени да ыразы ете, барыбызны да ахшы тенгибизди, жолдышыбызды. Литературабыз айный баргъан къадарда, жылдан жалаанда тёрт кере чыкъгъан журнал бизге тамамлыкъ эталмай башлагъан эди да, анга дагъыда эки номер къошулгъаны барыбызны да къууандыргъанды.

«Минги тау» озгъан жыллада кесини сыйлы да, къыйын да борчун къалай тамамлагъаныны юсюнден кеп айттиргъа боллукъ эди. Алай мени анда ишлегенледен бек тилеригим — журнал жаш къауумгъа кез-къулакъ болурга керекди. Алагъа, жаш фахмулагъа, журнал бегирек да жараргъа боллукъду, эс тапдырлыкъды, уллу литерату-

рагъа жол къуарарыкъды. Жаш тёлню энчи журналы жокъду, айтыр заты уа барды. Назму бла, проза бла да. Китап басма, иги заманладача, хар жыл сайын жаш фахмуланы барын да ыразы эталмаса да, бир басымлы жыйымдыкъ чыгъарса уа, хата болмаз эди дейме. «Минги тау» кесинде, жаш авторлагъа деп, бир энчи бёлюню «тамырландырса» да жарар эди.

«Нюр» журналны шёндогю халын биз, редакцияны ишчилери, тамамлыгъа санамайбыз. Борчубуз бирди: сабийле суйюп окъурча затла чыгъарып турургъа керекбиз. Бизге келген къагъытлагъа кёре, журнал школчалагъа бираз жарай эсе да, бек гитчечиклени къууандырырча затла уа алай кёп да чыкъмайдыла. Былайда биз аллай авторларыбыз аздыла деп сылтау излерге да болурбуз. Алай сабийлеге сылтау угъай, алагъа иги ангылашынган, зауукълукъ да берген, кюлдюрген да этген, билимлерин да ёсдюрюрге себеп болгъан чыгъармала керекдиле. Маммеланы Ибрахимни, Боташланы Иссаны, Ёлмезланы Мураднини бек гитчечиклеге аталгъан назмуларын суйюп басмалайбыз. Алай ол бизге тамамлыкъ этмейди. Ай сайын чыкгъан журналгъа авторла керекдиле. Кёчюрмеле да берирге боллукъду. Алай малкъар журналны авторларыны асламы кесибизни поэтлерибиз бла прозачыларыбыз болса суюе эдик. Уллулагъа жазуучула гитчелени да терк-терк жокълай турсала иги болур дейме. Мокъаланы Магомет, Тёппеланы Алим, Созайланы Ахмат... сабий журналны къууандыра туруучудула. Алай ала да биз суйгенча терк-терк келмейдиле. Алимлерибиз Журтубайланы Махти, Биттирланы Тамара да журналны сыйлы къонакълары бола туруучудула. Бир-бирледе...

Алайды да, тамблагъы окъуучуларыбызны бюгюн хазырламасакъ, миллет литературабызны ызына бюгюн бурмасакъ, тамбла чыгъарыкъ поэмала бла повестьлени окъургъа адам алай кёп табылмазгъа боллукъду.

Литература критикабызны юсюнден бир эки сёз. Бу сагъатда, ачыкълыкъ, бир-бирде уа асырыдамы ачыкълыкъ басманы бийлеп келгенде, неге да тюбейсе, алай литература критика уа таркъайгъанны орунундады. Бу озгъан жыллада китапланы саны эки кере чакълыгъа ёсюп келгенде, аланы асламы сюзюлмей къалгъанды, аланы юслеринден не акъ бла, не къара бла киши сагъынмагъанды. Кертиди, китапла сюзерге бла сёгерге, не махтаргъа деп жазылмайдыла. Ала окъургъа деп жазылгъанлары баямды. Алай литература критикабыз а къалай эсе да уюп тургъаннга ушайды. Энди ол арталда жокъду деп къояргъа да жарамаз. Орусбийланы Фатиматны, Биттирланы

Тамараны, Кючмезланы Раисаны статьялары газетледе, журналлада чыгъа турадыла. Илму статьяла да басмалападыла. Алай, башда айтханыбызча, критика кытлыккыны ала жабалмайдыла. Дагъыда бир сейир зат. Эм уллу кишилик керек болгъан иште, кишиле орунуна гиширыула «сермешедиле». Ол айтылгъан жыр эсибизге келип къалады. «Къатынла бла уа къызла этелле къазауат...» дегенге ушамаймыды литература критикабыз?

Хар менме деген, иги айныгъан литература кесине жангыдан-жангы окъуучулары излейди, китаплары туугъан ташындан тышында да белгили болурларын сюеди. Ол затда бизге Москваны китап басмалары болуша тургъандыла. Малкъар поэзия бла проза, китапла болуп, «Суратлау литература» деген басмада, «Совет жазыучуда», «Совет Россияда», «Современникде», «Жаш гвардияда», «Детгизде», «Малышда» чыккыгъандыла. Алай, кеп миллионлу окъуучугъа жетер ючюн, кеп тыйгъычдан, кеп чырмаудан ётерге тюшеди. Жаш жазыучулагъа уа ол бютюнда кыйыи ишти. Жазыучулары союзларыны болушлугъу болмай, тийишли таянчакъ болмай къалса, ала ара шахаргъа арсарсыз ётип къалалмайдыла. Жангы Правлениебыз, баям, аны эсге алып, анга кёре тамамлы иш да бардырып деп умутлума. Къол жазманы жыйылып, сююп, анга тийишли къагъыт хазырлап, ызындан да къарай турургъа керек болады. Не тюрлю китап басмада да ызындап жокълай тургъан жазманга бегирек эс бурулады. Не эгериксе, аллай «бюрократиясыз» алыкъын иш этилмегенин кесиби кёрюп турабыз.

Къыралда тюрлю-тюрлю сахарлада, асламында уа Москвада жыйылыула, тюбешиуле, семинарлары дейсе, аллай хайырлы ишле бола туруучудула. Алагъа къуруда бир къауум адам жюрюп турса, ол жазыучулары араларына сууукълукъ салады, кёлкъалдылыкъ туудурады. Баям, ол затха да эс бура турсакъ, иги болур эди.

Эл аллында айтханымча, биз экономика кытлыккыны кезиуюнде жашайбыз. Адам аш къайгъылы, кийим къайгъылы болуп турса, литературагъа излеми таркъайып башлайды. Алай, мен анга бек ийнаныпма, къыралыбыз бу кыйынлыкъландан да ётер. Миллетле аралы чюйреликле да кетерле. Жазыучуну къадары уа аны халкъы болады. Халкъы сынагъанны жазыучугъа да сынаргъа тюшеди, ол ашагъан гыржынны ачысын, татлысын да билирге, анга багъа берирге да тюшеди. Алай кыйынлыкъла жазыучуну, мен ангылагъандан, бегирек кюйдюредиле, бегирек ачытадыла, жарсытадыла. Алайсыз, баям, окъуучуну сезими-

не жетген жыр да этилмез эди, роман, повесть да жазылмаз эди.

Биз аз санлы халкъбыз. Андан болур, ырахат жашау этер ючюн, бу уллу дуняда тас болуп къалмаз ючюн, бир бирге билеклик эте, эс тапдыра турмасакъ, ишибиз биз скойгенча бармазлыгъы хакъды. Менсиниуню кери атып, бир бирни жокълай, бир бирибизге мангылай жарыкълыгъыбызны къызгъанмай, жазычу жазычугъа керти да къалам къарындаш болуп ишлесек, жетишимли боллугъубуз баямды. Ол а кесибизге да, окъуучубузгъа да иги, миллет культурабызгъа — хайыр.

Дуняда жазычудан азат адам жокъду. Аны жангыз бир бийи бла бир къулу барды. Бийи — адамлыкъ сезими, къулу — къолунда къаламы. Келигиз, ол бийибизге табынганлай, ол къулубузну да сыйын тюшюрмегенлей жашайыкъ!

1991

СЁЗГЕ КЪАНАТ КЪАКЪДЫРГЪАНЛА

Жангы кюнню танг жарыгъы уллу дунягъа, бизни орамгъа, мени арбазыма да нюрюн жая башлагъанлай эшитиучюме ол манга хауача, сууча керек, къулагъыма уа ариу макъамча келген сёзлени: «Нальчикден сёлешебиз! Эрттен ахшы болсун, сыйлы жамауат!»

Бу сёзлени эрттен сайын эшитип турмасам, танг да мутхуз, кюн жарыгъы да чарс кёрюнюр эдиле. «Малкъар тилде бериулени башлайбыз!» Бу бериуледе къууанчыбыз, жарсыуубуз, жарыкъ байрамларыбыз, хар кюннгю ишибиз, жашауубуз... Эрттенде, ингирде да бизни антлы тенгиз радио, ушакъ жёнгерибиз, акъыллы насийхатчыбыз, алтынтамакъ жырчыбыз да болгъанлай келеди.

Радио мени жашауумда, жазычулукъ къадарымда да не магъананы тутханын айтама десем, ол асыры узун халпар болуп кетер эди. Алай радио бла малкъар тилде биринчи бериулени эшитгеними уа бирда унутмайма да, аны айтайым.

Къыргъызда, Тянь-Шаньда орусча, къыргъызча да сёлешуучю радио жылы, жарыкъ да кюнлени биринде мен унута башлагъан, эсимде уа бир сабий жомакъчыкъча сакъланган тилде сёлеше тургъанын эшитдим. Къарачай-малкъар поэтлени назмуларындан сора таулу тартыула, мен эндиге дери хазна эшитмеген эжиулю жырла да айтылдыла.

Мен бу жолгъа дери сынамагъан сезимле да ол жырла бла бирге, къаныма-жаныма сингип, жашаууму бир жангы ызгъа бургъанча болдула. Школда орус литературадан башхалагъа хазна оздурмай окъуучу эдим. Тянь-Шаньда жашагъан къарачайлы, чеченли жашла уа къыргъыз тилиме, къыргъызча жырлай да билгениме азмы сейир эте эдиле, азмы сукълана эдиле! Мен а ёз тилимден, ёз жырларыбыздан, таурухларыбыздан ол суу элтип баргъан чапыракъчыкълай узая бара эдим. Къуру мен угъай — бар тенглерим, шуёхларым, жолдашларым. Бу киши жеринде ана тиллеринде окъургъа онглары болмагъан таулучукъла...

Алай къадарыбыз, къушкъанат къадарыбыз Ата журтубузгъа жол ызлады. Ёлмей къалгъанла, уллубуз-гитчебиз да туугъан ташыбызгъа къайтдыкъ. Миллетибизни жангырыу иши уа бир сейир-аламат дерсен башланды. Ол да не эди дегенде, Къабарты-Малкъар Республиканы радиокомитетинде малкъар бериулени бёлюмю ачылды.

Миллет культурабызны сыйлы адамлары Рахайланы Исмайылны, Постуланы Магометни, Акайланы Къасымны, Уллубашланы Алимни, Борчаланы Абдулкеримни атларын биз бюгюн уллу хурмет эте сагъынабыз. Туугъан жерибизге къайтханыбыздан сора миллет радиону ишинде биринчи атламланы башлагъанла ала эдиле. Культура жаны бла Къыргъызда да жетишимли ишлеп тургъан Исмайылны сынамы мында да бек жарагъан эди. Ала — бизни радиобузну гвардиясы — башламчыла болгъанлары бла къалмай, къысха заманны ичинде фахмулу жаш къауумдан, хунерли журналистледен жарагъан коллектив къурагъан эдиле.

Сейирлик дерсени бардыргъан устазларыбыз а халкъ ийнагъы — Рахайланы Фатимат, мени ахшы тенгим, анты тенгим Гулаланы Башир болдула. Радиобузну ауазын бу бийик культуралы, жигер, уста дикторла эшитдирип тургъанлары барыбызгъа да уллу насып эди. Нек дегенде, халкъны ёсюп келген тёлую, ана тилине къуру школ дерсенден угъай, радиобуздан да юйрене эди.

Мен онбеш жыл чакълыны биргелерине ишлеп тургъан радиожурналист шуёхларымы, татлы тенглерими бир заманда да унутмайма. Бирлери дуниядан кетгендиле, жаннетли болсунла, бирлери уа бюгюн да хайырлы ишлерин жетишимли бардырадыла. Аланы огъурлу сыфатларын юргенлей, ауазларын эшитгенлей турама.

Радиону эм къыйын, эм жууаплы да жеринде эл мюлк редакциясыны таматасы Улакъланы Аныуар, къар-жауун, къызыу-сууукъ деп къарамай, керекли жумушун айыпсыз эте билген жаш эди.

Кѣп билими болгъан, ишин тынгылы эте билген жаш-
ланы санында жамауат-политика бериулени тамата редак-
тору, сынамлы журналист Кучиналаны Магометни да
айтыргъа боллукъду. Бюгюнлюкде уа ол, радио берген жа-
шау сынамын да хайырлана, литературада жетишимли
ишлейди, романла, повестьле жазгъанды, «Литературная
Кабардино-Балкария» деген журналда хайырлы къуллу-
гъун бардырады.

Эфир заманны иги кесек юлюшюн литература-драма бе-
риуле аладыла. Хар ыйыкъ сайын ючюшер бериу хазырла-
гъан бла къалмай, уллу литература журналла, театр радио-
постановкала жаздыргъан, баям, бек тынч болмаз. Этез-
ланы Бахаутдин ол ишни айыпсыз тамамлап келгенли,
жыйырмадан артыкъ жыл болады. Жазыучула бла, ар-
тистле бла тийишли байламлыкъла тохташдыра, режиссёр-
ла, операторла бла да хайырлы ишлей, Бахаутдин радио-
ну культурасын ёсдюрюуге аслам юлюш къошханладанды.
Аны уллу журналист сынамы жашыракълагъа да ахшы
юлгю болгъанлай келеди. Бюгюнлюкде малкъар радиону
аламат фонду, аны алтын хазнасы бар эсе, ол да Бахаут-
динни хайырынданды деп, таукел айтыргъа боллукъду.

Сабийлеге бла жаш тёлуге аталгъан бериулени бир та-
лай жылны Макытланы Камал тынгылы хазырлап тур-
гъанды. Ахшы къураучу хунерини да хайырындан, ол
татлы тилли, жарашыулу жаш бюгюнлюкде битеу да ра-
диога башчылыкъ этеди.

Радио дегенинг къалам ишден сора да уллу инженер-
техника, режиссёр, оператор дегенча усталыкъланы излей-
ди. Жазманы сен не тынгылы этип хазырласанг да, аны
техника жаны бла да басымлы этмесенг, радио бериу «беш-
мези» хакъды. Ол жаны бла айтханда, къаллай аламан
жашла ишлеучю эдиле малкъар редакцияда! Режиссёрла
Ёлмезланы Борис, Гемуланы Магомет, операторла Мал-
къондуланы Магомет, барыбыз да сыйлы кѣрген, багъалы
жолдашыбыз Сарбашланы Зуфар. Тутхан ишин ойнай-
кюле этиучю Зуфар аламан усталадан эди. Ол дуниядан
ажымлы кетгенде, радиобуз къара туман басханча болуп
кѣп тургъан эди. Тутхан ишин иги билгени бла къалмай,
ол аламан жырла да жазыучу эди. Зуфарны «Анала» бла
«Жашлыкъ» деген жырлары кѣп жылланы халкъыбызны
эм суйген жырлары болуп келгендиле. Бюгюнлюкде да
ол даражададыла.

Журналистле, редакторла, режиссёрла бериулерин не
бек тынгылы этип чыкъсала да, дикторну фахмусу, аны
ариу, ангылашынуулу ауазы, бийик диктор культурасы
болмаса, радиодан уллу къыймат чыкъмазы баямды. Мал-

кыяр радио ол жаны бла да толу жетишимлиди деп, таукел ийтыргъа боллукъбуз. Отарланы Мажитни жумушакъ, хычууун ауазы, бийик диктор усталыгъы кѣп жылланы халкыбызгъа махтаугъа тийишли къуллукъ этгенлей келеди. Бир тилай жылны радиода ариу ауазын эшитдирип ишлеген Асапланы Зайнаф да малкъар радиону ёскоу жолунда къыйматлы ызын къойгъанды. Орусча, тауча да окъуй, диктор усталыкъны бийигине чыкъгъан, артист хунери да болгъан Созайланы Илияс, жамауат-политика, суратлау бериулени — барын да алакат къураучу, халкыбызны ыразы этип ишлеген жашладанды.

Республика радиода кѣп жылланы оноучу болуп тургъан Залийханланы Жанакъайыт, биз а анга Залий деучю эдик, адамлыкъ шартлары: халаллыгъы, сабырлыгъы, бийик культурасы, ишине жууаплылыгъы бла да бизге ханырлы юлгю эди. Сынамлы партия-жамауат къуллукъчу журналистлени политика даражаларына да сакъ эди, жангалычладан сакълаучу эди. Радио бериулени асламын кеси бир кѣз жетдирмей, плѣнкалагъа жазылгъан затланы кеси да бир тынгыламай оздурмаз эди. Белгили жазыучубуз Залий насийхатчылыкъ борчун да тамамлы эте эди.

Радиобузда юч да тилде ишлеген журналистлерибиз: ктабартылыла, орусла, таулула, бир бирге болуша, билеклик эте, эс тапдыра, бир бирини сынамындан да юйрене, керти къарындашылыкъны жоругъу бла жашап тургъаны. Ол жорукъ радиода бюгюн да сакъланады.

Раиса Афунова — ктабыргъа къоншум, кабинетлерибиз, къуллукъубуз да тенг болгъаны себепли, бек жууукъ ушакъ жѣнгерим, коллегам болуп тургъанды. Москва университетни журналистика факультетни айырмалы бошап келген, ёмюрюн радиогъа атагъан бу тенгимден кѣпге юйрене эдим. Раисаны уллу литература радиожурналлары бир эди. Аны тиширыулагъа аталгъан «Адиюх» деген радиожурналлы уа битеу да республикагъа белгили эди, даражасы бийик эди. Ол журналны эгечи — малкъар радиожурнал «Айсурут» да андан артха къалмай эди. Репортажы, очеркlemi дейсе, башха республикалагъа иерге квантланган бериулеми дейсе, Раиса хар жолдан бир жангы амал, жангы форма тапмай къоймаз эди.

Тутхан ишине къаны-жаны бла берилген радиожурналистни сифатын сурат этип бералсам, ол Тарчоков Юсуф да бегирек ушарыкъ болур эди. Сабийликден атасыз-анасыз квалгъан жаш, интернат школно, Ленинград университетни да жетишимли бошап, туугъан журтуна къайтхан эди. Къоншмай, къоратмай айтханда, Юсуф радиобузну

битеу да Совет Союзда жигер келечиси болуп ишлей эди. Республикабызда эл мюлк бериулени хазырлагъаны бла къалмай, ол Москваны радиосуна, Винница, Ростов, Одесса областъланы, Север Осетияны, Молдавияны, Дагъыстанны, алача башхаланы да радиоларына Къабарты-Малкъарны жашауундан радиохапарла берип туруучу эди.

Бир жол, эсимдеди, комитетибизни таматасы мени чакъырды да, бир жууаплы буйрукъ берди: «Биз жерлиле — Жангоразланы Ибрахим бла Тетууланы Шамсудин—Социалист Урунууну Жигити деген атны алгъандыла. Аны бла къалмай, экиси да партияны жыйырма тёртюнчю съездине делегатха айырылгъандыла. Ибрахим — Къзакъстандан, Шамсудин — Узбекистандан. Аланы юслеринден жазарыкъла бизден сора да табылырла. Алай эм тамамлы, эм тынгылы, басымлы бериулени биз хазырларгъа керекбиз. Москвагъа да, Нальчикге да, башха жерлеге да. Командировка ахча — кассада, жарагъан импорт лента — складда. Он кюнден кеч къалмай, мени хазыр бериуге багъа бичерге чакъырырса. Къыпгъырыуа? Алай эсе — давай!»

Жигитле экиси да эл мюлкден болгъанлары эсима Тарчоковну тюшюрдюле. «Жашыракъ заманында целинагъа баргъан хапарынгы да айта туруучуса, Жангоразов а целинниклени эм уллусуду. Тетув да... ол да эл мюлк жаны бла партия оноучу. Башхача айтханда — сени адамларынгдыла, — дегенни айтдым Юсуфха. — Алайды да, ишинги, суйсенг, Ташкентден, суйсенг а, Алма-Атадан башларса. Ахшы жолгъа! Тогъуз кюнден а плёнкагъа тынгыларбиз. Юсуф, бир кесек багъалы этдирсе да, жол кёллю болуп, магнитофонуну ленталарын алышындырды, биргесине да алды...

Арый-тала билмеген, ишге берилсе уа, тамам этгинчи тынчлыкъ тапмаучу Юсуф Тарчоков, мингле бла плёнка жаздырып, самолётладан башлап, эшек арбалагъа дери сынамагъан улоуу къалмай къайтды. Былайда жашырмай айтханда, Юсуф бир жыллыкъ мардасын бир ыйыктыгъа этип къайтханды дерге боллукъ эди. Орусча жаздыргъаны бла къалмай, жигитлерин тауча да жаздырып келген эди. Кёп да бармай а Юсуф хазырлагъан радиобериуле Москва бла да эшитилген эдиле...

Радио тенглерими айта келгенде, Джатиева Заяны юсюнден да айтыргъа сюеме. Бизни фонотекабыз битеу да Север Кавказда эм бай, эм къуралгъан фонотекады. Аны, кертиди, журналистле бары да жыйышдыргъандыла. Алай «алтын хазнабызны» патчах къызы уа, не заманда да жарыкъ кёллю, татлы тилли, ишин да иги билген Заяды. Ол къарагъан, эсебин жюрютген, керек болса, жангырта да

тургъан, тийишли жорукъда тутхан ленталагъа «алтын хазна» деп бошдан айтыла болмаз эди. Нек дегенде, аланы багъаларын ахча бла тергер амал жокъду. Бу хазнада Къулийланы Къайсынны, Шахмырзаланы Сайидни, Отарланы Керимни, генерал Деппуевни, айтхылыкъ жигитлерибизни, сыйлы адамларыбызны жашаудан кетгенлерини, сауланы да ауазлары сакъланадыла.

Жигер радио гвардиябыз къартая барады. Алай бюгюнлюкде мен, жашаууму онбеш жыл чакълысын радиогъа берген, бюгюн да радиогъа жазып тургъан «къарт бёрю», жаш журналистлерибизни ишлерине ыраыма. Бу къыйын кезиуде окъуна бериулени суратлау даражалары, къуралыулары кем болмай, тынгылагъанланы ыраы этерча чекдедиле. Ол ишде баш редакторла Созайланы Ахматны, аны ызындан келген Акайланы Тахирни, редакторла Аттоланы Магометни, Гайыланы Махтини, Кайталаны Аминатны, Зезаланы Алимни, Ахматланы Сафариятны, Ахкобекланы Элдарны, режиссёрубуз Энейланы Раисаны, музыка бериулени редактору Этчеланы Музафарны, жаш редакторла Кючмезланы Мухтарны, Байдаланы Магометни, корреспондентлерибиз Глашланы Борисни, Геляланы Сахадинни, оператор Бадалланы Аминатны, диктор Шауаланы Разиятны айтыргъа керекди.

Озгъан жылланы радиода алгъаракъ ишлеп кетгенлени сынамларын хайырлана, жаш къауум, ёз ауазын шарт эшитдире, ёз хатын кёргюзте, анга буюрулгъанны тамамлы эте келгенин да айтыргъа керекди. Бу сёзле юбилей хакъына айтылып къалгъан сёзле туююлдюле. Малкъар радио кертиси бла да халкъыбызны культурасыны эм ахшы айныгъан, эм жетишимли ишлеген бёлюмюдю. Мен аны кёзбаусуз айтама. Радиону журналистлери — сёзге къанат къакъдыргъан жашларыбыз бла къызларыбыз, сыйлы борчларын тюз ангылагъанлары бла къалмай, ол борчларын тийишли даражада, намыслы тамамлай да билгенлери хакъды.

Мен а, бир заманда биргеме ишлеген тенглерими эсгере, бюгюншю радиочуларыбызгъа: «Алтын сёзюгюз бла халкъыбызгъа къууанч келтире, ишигизден да къууана, кёп жылланы жашагъыз!» — деп, барын да жюрекден алгъышлайма.

ЖЮЗ ЖЫЛ МЫНДАН АЛГЪА..

Уллу дунияны эм ариу жерлеринден бири — кьууатлы, жомакълы да Кавказны кьуруда кьазауатчыла, залимле «жокълап» турмагъандыла. Саудюгерчилени керуанлары кюнчыгъышдан кюнбатышха ызлагъан жолларыны кёбюсюн Шимал Кавказ бла ётдюргендиле. Тарыхда айтылгъан «Уллу чилле жолму», Къажардан Дербент юсю бла аугъан жолламы дейсе, сыйлы жерибизге кёп тюрлю жолоучуну келтиргендиле. Россейден, Европаны кьыралларындан жол салгъанла да Кавказны юсюнден кёргенлерин-билгенлерин дуниягъа билдирирге кюрешгендиле.

Аланы бир-бирлери уа, Кавказда илму-излем ишлерин бардыра, артда кьалын китапла жазгъандыла. Билген шартларын адам улуну тарыхына ётдюргендиле.

Бизге келген художникле, жазуучула, композиторла, тюрлю-тюрлю жолоучула бу «кийик таулада» булутла бла тенгликде жашау этген халкълагъа уа бегирек да эс бургъандыла. Аланы юслеринден, айтханымча, сейирлик жазмаларын хазырлап басмалагъандыла, тауларыбызны суратларын ишлегендиле, халкъ жырларыбызны ноталагъа тюшюргендиле.

Озгъан ёмюрледе Кавказгъа келип кетген алимлени китапларын бюгюн биз сыйюп окъугъаныбыз сейир да туююлду. Нек дегенде, башыбызгъа кёчгюнчюлюкню къара кюню келгенде, бизни жерибизден-ташыбыздан кыыстагъанлары бла кьалмай, малкъар халкъны адам улуну тарыхындан да кьыстаргъа кюрешгендиле. Бизни атыбыз иги бла айтылгъан тюрлю-тюрлю китапла, шагъат кьагъытла, документле жокъ этилип баргъандыла. Артда «быллай миллет болмагъанды» деп кьояр ючюн. Халкъыбызны кесин жокъ этерге кюрешген бла кьалмай, тарыхызын да тамыры бла кьурутурдан аямагъандыла.

Республикабызда, андан тышында да аллай кёп тарых шагъатларыбыз жокъ этилгени уа бюгюн алимлеге, жазуучулагъа, битеу халкъыбызгъа да кемлик сынатады. Ма андан болур малкъар халкъны юсюнден айтылгъан хар сёзге, хар тюрлю жазмагъа уллу эс бургъаныбыз...

Ёсимдеди, алтмышынчы жылланы жаш кьаууму халкъыбызны юсюнден, аны тарыхыны, культурасыны, белгили адамларыны юслеринден бир жерде бир зат окъусакъ, кёлюбюз кёк бла тенг болуп, алай кьууаныучу эдик. Да хау, биз барбыз, атыбыз зарфха урулуп жюрюй эсе, халкъбыз, миллетбиз!

Окъугъан жылларыбызда кюнубюз-кечезиз да библиотекада озгъанча эди. Арысакъ да, кетип кьалмай, башха

бѣлюмлеринде «ышыла» айланыр эдик. Китап дуниясынын талмаз жолоучулары болуп. Да ма, айлана барып, библиотеканы тыш кыраллы тилледе чыктыган литературалы бѣлюмюне «ажашдым». Ол тилледен бир уллу ангылауум болгъанча. Алай бир немис китапха уа эс бурдум. Уллу къара «кирпични» тышында «Ара Кавказны тауларында» дегенни чыгъаралдым. Аны титул къагъытында уа бир талай мухур: тѣртгюл, тѣгерек, зугул мухурла. Аланы жазуларына кѣре, бу китап, КГБ-ны энчи библиотека фондунда бир талай жыл туруп, Республика библиотекагъа ѳтдюрюлген эди. Алай мени бек сейир этдирген а китапны суратлары болдула. Автору — Готфрид Мерцбахер дегени эсиме иги тѳйрелгинчи, китапны сау бѣлюмю «тау татар-лылагъа» аталгъанын эследим.

Тилей кетип, ол китапны карточкама жаздырдым да, юйге келтирдим. Эгечим Мариям ол кезиуде Университетни немис бѣлюмюнде окъуй эди да, китапны къолуна тутдурдум: «Мында бизни юсюбюзден жазылгъаннга ушайды да, бу бѣлюмню башдан-аякъ кѣчюрюп бер», — дегенни айтдым. Мариям немисча окъуугъа кире туруп окъуна тынгылы биле эди да, бу жумушну къарап-къарагъынчы «биширди». Мени муратым — бу затны энчи китапчыкъ этип, тауча, не орусча чыгъарыргъа эди. Болсада ол иш ѳтмезин манга терк ангылатдыла... «Буржуй» алимни тау бийи Орусбийланы Исмайылны юсюнден иги бла сагъыннганын, бир къауум башха шартланы да «ниет тазалыккыны» къалауурлары дурус этмедиле. Болсада кѣчюрмени эм «татлы» жерчиклерин а газетге ѳтдюрген эдик.

Германияда, Австрияда, Россейде да белгили, Тянь-Шань тауларында Хантенгри тауну тѣппесине бек алгъа чыктыган, аты айтылгъан къаячы, Вена университетни профессору, тарыхчы, этнограф, географ Готфрид Мерцбахер (1847—1926 жж.) 1891-чи жылда сентябрь айда антлы тенги, айтхылы австриялы къаячы Людвиг Пуртчелер бла бирге Басхан ауузунда Орусбийлада къонакъда эди. Таулу кишиле ашырыучулары, жол кѣргюзткюучюлери болуп, ала Минги тауну тѣппесине чыктыган эдиле.

Мында тургъан кезиуюнде Мерцбахер, таулагъа ѳрлегени бла къалмай, таулу халкъны адет-къылыкъ энчиликлерине, жашау-турмуш халына бирсиледен эсе бегирек эс бургъанды. Малкъар халкъны юсюнден ол жазгъан оюмла, ол эслеген шартла аны кесини энчи оюмлары болгъандыла. Бир-бирде ол айтхан анга дери айтылгъан затлагъа чюйре келгенине окъуна тубесе да, бу ачыкъ жюрекли, гиза ниетли адам аны къонакъ этген тау халкъыбызгъа

уллу хурмет бла къарагъанын эслейсе. Таулуланы жигерликлерин, халаллыкъларын, ачыкълыкъларын белгили алим бир айтхан бла къалмайды. Кёп ийнангылы юлгю береди.

«Бу таулада жашагъан халкъ, — дейди ол, — адам кеси кёзю бла кёрюнчю ийнанмазча, аллай кыйын табийгъат болумлада кечингенликге, кёп кыйынлыкъла сынап келгенликге, арталлыда бюгюлмеген, сынмагъан халкъды».

Сора, таулуланы кёрюмдю сыфатларын берир мурат бла, былай жазады: «Быланы эр кишилери сакъал иедиле, уллубурунладыла, муслийман адетге тийишлиликде башларын жюлютедиле, кёбюсюнде уллу къочхар бёркле киедиле. Таулу кишилени кёрюмдюлеринде сабырлыкъ, сакълыкъ сураты эсленгенлей турады. Болсада таулу кишиле эсингде жарыкъ кёллю, халал жүреккли адамлача къаладыла...»

Таулу тиширыуланы юслеринден Мерцбахерни айтханы уа не къайсы малкъарлы кызыны да ёхтемлендирмей, кёлюн кёкге чыгъармай къоймаз.

«Женгил жүрюшлери, ёхтем къарамлары, санларыны субайлыкълары бла бу кийик жерлени адыллы кызылары Европаны айтылгъан бийчелерин окъуна озаллыкъларына мени бир тюрлю ишегим жокъду», — дегенни айтады Готфрид Мерцбахер. Аны оюмуна кёре, таулу тиширыуну ёсюмю, сюйдюмлюгю, чырайы да кёбюсюнде алааматдыла. Ала уллукёздюле, кёз гинжилери жилтинли, чачлары къалын, жумушакъ дейди алим. Акъ жаулукълары къаралдым чачларына, нюрлю бетлерине ариу жарашадыла.

Таулу тиширыугъа, дейди андан ары айтхылы тарыхчы, кёбюсюнде ачыкъ отда аш этерге, жүн тараргъа, урчукъ ийирирге, кийиз басаргъа, кёп тюрлю башха юй жумушланы тамамларгъа тюшгенликге, ол ахыр ууахтысына дери кесини алаамат гиртчилигин, субайын, сюйдюмлю кёрюмдюсюн тас этмей сакълаялгъанын кёрген уллу сейир этмей къалмаз. Кертиди, дейди ол, кёп сабий ёсдюрюу, кыйын табийгъат болумла аланы замансыз къарт этедиле, алай таулу тиширыуну бош олтуруп хазна киши кёрмез.

«Таулула да муслийман динни жүрютгенликге, тыш адамны аллында малкъарлы тиширыу, бирси муслийман халкъланы асламындача, бетин баш аула, паранжала дегенча затла бла жабып бир заманда да айланмайды», — дейди Мерцбахер.

«Кёп къатын тутама дегеннге муслийман дин тыйгъыч салмайды, эркинлик береди. Болсада таулада аллайла аз-

дыла. Эр киши экинчи къатынны жаланда, биринчиси къаратон болгъанда, тукъуму юзюлмесин деген хыйсапда алыгучуду», — деп жазады белгили алим.

Готфрид Мерцбахер таулуланы басханчылагъа, чегемлилеге, бызынгылылагъа, холамлылагъа, малкъарлылагъа юлешеди. Битеу алып айтханда уа, малкъар халкъгъа «тау татарлыла» деген атны да атайды.

Бу алим айтханнга кёре, «тау татарлыла» бу жерледе эрттеден бери жашайдыла. Кавказны бийик тауларыны этеклеринден башлап, Басхан, Чегем, Урван сууланы, Уллу Черекни да жагъаларында жашау этип келген миллет, дейди ол, уллу татар миллетни (тюрк миллетни — Э. Г.) бутакъларынданды. Мингле бла жылланы мындан алгъа Кавказны тийресинде баргъан къанлы урушда бу жерни тюзлеринде жашагъан халкъны тарлагъа, таулагъа къысхандыла. Бир-бир миллетге, толусунлай къырылып, жокъ болуп къалгъандыла, бир-бирлери уа тауусула билмеген къан къазауатлада, къаяланы ичлеринде душманларындан кеслерин билгенлерича къоруулай кечингендиле. «Тау татарлыла» да аладан бирлеридиле дейди Готфрид Мерцбахер.

Ол акъыл этгенге кёре, «тау татарлыла», бир къауум алим да айтханларыча, бары да бир миллетдиле. «Таулу» деген сёз а бу халкъны этнография белгисиди дерге жарамайды. Нек дегенде, «таулу» — «тауда жашагъан», «тау улу» неда «таула жашы» деген магъананы ачыкълайды.

Халкъыбызны тарыхындан айта келгенде, бу алим малкъарлыланы юслеринден белгили немисли этнограф Кохну жазгъанын терк-терк эсгередиди. Кох, дейди, «тау татарлыланы» Маджар бла Жулат деген белгили шахарланы ишлеген команладан къалгъан халкъгъа санайды. Ол айтханнга кёре, Маджар бла Жулатны монголлула, ызы бла уа Акъсакъ Темирни аскерлери кюйдюргенден сора, команланы къалгъан-къулгъанлары (ала да тюрк тилде сёлешген халкъ болгъандыла), къыбыла таба ыхтырылгъандыла. Андан сора да бола келген къанлы къазауатла уа аланы арталда тарлагъа къысхандыла.

Малкъарлыланы тиллерин Мерцбахер тюрк халкъланы аз тинтилген тиллерини бирине санайды. Аны бла бирге тилибизде Кавказны башха халкъларыны тиллеринден алынган сёзлеге да эс бурады.

Малкъарлыла бла къабартылыланы культура, адет жаны бла жууукълукъларын, эки да халкъда уллу байламлыкъла болгъанларын да тюрлю-тюрлю юлгюледе кёргюзтеди.

Таулуланы музыка культураларыны юсюнден Мерцбахер бютюнда сейир этип жазады: «Мен кёрген муслийман халкъланы ичинде музыканы тау татарлыладан бек суйген халкыгъа тюбемегенме. Басханчыланы жырларыны макъамлары, бир кесек мудахыракъ болсала да, хычыуун эшитиледиле, тынгылагъанны жүрегине тюйрелип къаладыла, къанына-жанына сингедиле. Ол жырланы барындан да бег'а эсимде таулу тиширыуну жау ура айтхан жырыны макъамы къалгъанды. Жырны гыллыуу жау ургъан кезиуде тиширыуну къолларыны къымылдагъанларына кёре къуралыпды, макъамы да анга ариу бойсунупду. Бу жырда, манга айтханларына кёре, малланы ауруусуз, къоранчсыз сакъла деп, жайлыкъланы берекетли, малланы уа этли, сютлю эт деп, таулу тиширыу ыстауатланы аллахына тилек этеди. Жырны магъанасына кёре, ол таулу халкъ мажюсю тейрилеге табынган заманладан бери айтылып келеди».

Чегем, Бызынгы тарланы таулулары къаллай къыйын болумлада жашагъанларын бу немисли алим таза да жүреги къыйналып айтады. Зыгъырлы төшледе, таш тыгъырыкълада орналгъан гытыланы иелерине жаны ауруйду. Таулуланы жашагъан жерлерини ичинде тазалыкыгъа уа Мерцбахер уллу сейир этеди.

Къара халкъны жарлылыгыны, аны бу жазыксыныусуз табиыгъат бла дайым да кюрешде жашагъаныны, байла бла бийлени юйлеринде уа «европалы комфортну» — жан тынчлыкъны, таплыкъны, къолайны юслеринден да китапда кёп айтылады.

Алай болуп тургъанлай да, кесини къулу бла карт ойнай тургъан Орусбийланы Исмайылны кёрюп, Мерцбахер уллу сейир этеди. Басхан тарындагъы жарлыла бла байланы араларында жүрюген «демократия халлагъа» сейир этгенин да къаячы алим жашырмайды.

Малкъарлыланы юслеринден Мерцбахер тамам жүз жыл мындан алгъа жазгъан шартла бу китапда дагъыда аз тюбемейдиле.

1998

БАЙРАГЪЫБЫЗГЪА ХУРМЕТ СЕЗЮМ

Ёз юйюмю босагъасын, элими-журтуму сыйлы жерин, битеу да Къабарты-Малкъарны уллу байрамны нюрю жарытады. Юбилей къууанчы терезе аллында алма терекни. суу боюнунда состар ташны, жангы туугъан сабийни бешигин да алгъышлай келгенди туугъан ташыбызгъа.

Кёп тюрсюнлю, кёп ауазлы дуняда, уллу, гитче да кыралланы ичинде мени Къабарты-Малкъарым тас болуп къалмагъанды. Жюзле бла байракъны кёп тюрсюнлю садында бизни байрагыбыз да шарт эсленеди, жырыбыз, макъамыбыз да таныладыла.

Ата журтубузну кыыш бурдумла, жай кызыуу да аз сынамагъандыла. Кёпюбюзню алтынжаякъ кюн жарытып да турмагъанды, къара булутла да аз жокъламагъандыла. Алай иги кыуумубуз, жарыкъ умутларыбыз барын да хорлагъандыла, барындан да ётгендиле, барына да тёзгендиле. Ахыры уа бюгюнню байрамыбызгъа айланнганды.

Бюгюн биз Республиканы автономиясыны кыуанчын этебиз. Кёз аллыбызгъа уа тауусхан жолубуз, бизни кыраллыкъ даражагъа жетдирген ишлерибиз келедиле. Школларыбызны биринчи дерслери, жазычуларыбызны биринчи китаплары, театрларыбызны, культура араларыбызны эшиклерини биринчи ачылгъан кюнлери... Ала бары да эм жарыкъ муратларына жол ызлагъан халкъны ийнангылы шартлары эдиле..

Кёпню билген тарыхыбызны бетлерин биз бюгюн сейир этип ачабыз. Жаралы ташны ол Поэт айтхан жараларын жангыдан сылайбыз, уллу Ата журт урушда жан берген жашланы эсгертмелерине гюлле салабыз, ала сакълагъан жерибизге душман аягъын басдырмазгъа сёз беребиз.

Ийнанмакълыкъ бла тюзлюк ёлюмсюзюле. Аланы малтар, аланы кюйдюрюр кюч дуняда да жокъду. Адам улуну душманлары алай сунмай эдиле. Ала Ата журтуму атын, эки юлюш этип, жыртып атаргъа кюрешгендиле.

Миллетими бардан жокъ этер умут бла туугъан ташындан кёчюрген эдиле, атына къара жагъардан да аямай кюрешген эдиле. Не жаны бла да аманлап, башына жалгъан дау салып кыйнай эдиле. Алай сындыралмагъандыла, бюгалмагъандыла, хорлаялмагъандыла. Тюзлюк хорлагъандан сора уа мени эки да къанатлы кыушум, мени Къабарты-Малкъарым, жангыдан тирилип, жангы кюч алып, жангы кырларын такъгъанды. Кыууанч жырларын, насып жырларын. Белин тюзетип, ёхтем къарамын къарлы тауларына бургъанды.

Нартланы ёлмез жырлары бир талай жымгъа бёлюншгенде, тау тарларыбызда мудах желле айланнгандыла. Энди уа ол унутулургъа аздан къалгъан жырла жангыдан эшитиледиле, бийикле жели уа алагъа эжиу этгенчады. «Валкария» ансамбльни кыушкъанат жигитлери бла суусурат кызылары, миллет сахнабызда ёмюрледен жюрюген койланы жангыдан кыурап, таулуланы жюреклерин кыурадыра, кёплерин кёк бла тенг этедиле. Халкъ ийнагъы

Къулийланы Къайсын атлы театры сахнасында уа миллет драматургларыбызны пьесаларын саладыла, дуния закийлерини пьесаларына да суйюп къарайбыз.

Къара кюнлени заманында — онюч жылны ёз тиллеринде окъур-жазар амаллары болмай тургъан халкъымы энди ёсюп келген хунерли жашлары бла къызлары Къырал университетде билим аладыла, кёп тюрлю усталыкъгъа юйренип, халкъыбызгъа жарайдыла.

Тюзлюкню хорлагъаныны дагъыда бир шарт юлгюсю: бюгюнлюкде малкъар халкъым, адам саны бла тергеп айтханда, бийик билимли усталарыны саны бла битеу да Россияде биринчи болгъанды.

Къабарты къарындашлары бла бирге таулула ёз республикаларыны сыйлы жеринде насып тирлигин ёздюрюп ючюн кюрешип ишлейдиле. Ала муратларына жетерлерине ишек жокъду.

Озгъан ёмюрде къадарларыны кюйсюз буйругъу бла халкъларыбызны иги кесеги, туугъан ташын къоюп, насыбын киши жеринде излей, мухажирликни ачы гыржынын ашагъанды. Заман да бара, ала да жашауларын болалгъанларыча къурай, билгенлерича ишлей баргъандыла. Тюркде, Сирияда, Германияда, Америкада дегенлей, башха къыраллада да туберге боллукъду мухажирлени туудукъларына, аладан туугъанлагъа да. Байлары, къолайлылары да бар, къарыусузлары, къолайсызлары да бар. Алай чынтты Ата журтларыны, «Кавказияны» юсюнден сэгъыннганда уа, аланы къарамларына, бетлерине мудахлыкъ чарсы жайылады. Аланы юйлери, автомобильлери да бар. Юслери сыйдам, къарынлары токъ. Алай миллетлик намыслары, халкъбыз деген сезимлери аладан керидиле. Ана тиллеринде китап-газет окъугъан, театр сахналарында ёз спектакльлерине къууангъан, радио-телевидения бла ёз жырларын эшитген аладан узакъдады. Миллетлик даражаларын кюйсюз заман эритгенди. Уллу дунияда жангыз бир Ата журтлары бар эди да, ол да таулуларыбыздан кенге къалгъанды.

Бюгюн автономиябызны, къыраллыгъыбызны юбилейин белгилейбиз. Он бизни эм жарыкъ байрамларыбызданды. Кертиди, биз суйгенибизча, мурат этгенибизча тиежекге алыкъын жеталмагъанбыз. Жашауубузда кемлик, къытлыкъ да тубей турадыла. Алай миллет жырыбызны сыйлы макъамына къоркъуу жокъду. Бахчабызда уа, хар жаз келгени сайын, алма терекле чагъадыла.

Бюгюн — байрам, тамбла — ишчи кюн. Бюгюн а багъалы тенглериме-жолдашларыма, сыйлы халкъыма да сёзюм: озгъан жылларыбызны, кёргеп къыйынлыкълары-

бызны унутмайыкъ. Алай къууанчыбызгъа да къууана билейик. Киши жеринде къалгъанланы эсгере турайыкъ. Алай арбазда эшитилген сабий ауазлагъа да къууанайыкъ.

Къабарты-Малкъар деген къыралыбызны насыбы-сыйы ючюн да къолдан келгенни этейик. Огъурлу кюнде келсин жарыкъ байрамыбыз. Байрагъыбызны уа мамыр желле шууулдата турсунла.

1996

ОЛ КЮНЛЕНИ КИМ УНУТУР...

Адам улуну тауусулмаз тарыхында онюч жыл, баям, алай уллу болжал да болмаз. Кёзню къагъып ачханча кёрюнюрле. Алай бир-бир жылла ол тарыхда, ёмюрледе да болмагъанча къаугъалы, къайгъылы, бушуулу да ишлени жыллары болуп, адам улуну эсинде алай сакъланадыла. Болсада, заман бара баргъаны къадар, жарала да берч боладыла, къайгъыла да селедиле, бушуулу кюнле да, кёз туурадан кери кете, эсизбизни хазна кюбюрюню теренинде къаладыла. Заман дегенинги къудурети, баям, алай болур...

Бир жол анабыз кёп жыл мындан алгъа тау элlege къазакъла келгенлерини юсюнден айтды. Ала бла бирге келген налаханлы, бирин къалдырмай, жангыдан эсине тюшюрдю. Ол, болгъан ишлени кёз аллына келтирип, граждандурушну къазауатында ажымлы жоюлгъанланы, кюйген эллени, кюл-кёмюр болгъан журтланы жангыдан кёргенча болуп, бирде терен ахтына эди, бирде уа, ауур эсгериулерине батылып, солугъаны да эшитилмей, шошайып къала эди...

Ол эртте, бек эртте, мен да туугъунчу, анабыз кеси да сабий къызчыкъ болгъан заманлада къайнагъан ишлени хапарлары мени эсиме алай къаты тюйрелип да къалмай эдиле. Нек дегенде, мен кесим билген, кесим сынагъан кюнле манга къазакъла келген заманладан эсе кёп да жууукъ эдиле, сезимли эдиле, суратлы эдиле. Бусагъатда да ала манга тюнене болгъан ишлеча кёрюннгенлей турадыла.

Ол кюнлени ким унутур...

Мен бир талай жылны бир къужур махкемеде ишлеген эдим. Ол цензура маталлы, алай анга бек да ушамагъан иллай организация эди. Басмасы, радиосу, газетлери дегенча затланы «тасха билдириуледен сакълагъан» бир сейир контор. Ачыкъдан айтханда, мен анда «тасха» дерчи затха хазна тюбемей эдим. Болсада... Кюнлени бирин-

де жууаплы партия оноучуладан бири, «ниет тазалыкъны къалаууру», манга тырман этди. Кесими начальнигим командировкада эди да, мени жууаплы кабинетге чакъырдыла. Сиз, дегенни айтды къуллукъчу, кёчгюнчюлюкге аталгъан поэманы басмагъа «ычхындырып» ийгенсиз. Партияны историялы жыйырманчы съезди болдурулгъан жангылычлагъа тийишли багъа бичгенди, кемликлени кетерир мадарланы ызлагъанды, инсаннга табынуу терсге санап, андан чыкыгъан болумланы тюзетип, кёчюрюлген халкъланы туугъан журтларына къайтаргъанды. Тюзлюк, ленинчи тюзлюк тохташханды. Сиз а былай...

«Къайтмай къалгъанлагъа уа не хайыр?» — деп ийдим, бу махкемеде кёп жаншаргъа, бютюнда бег'а соруула берирге жарамгъанын да унутуп. Сора: «Поэманы автору да бек намыслы, жууаплы да адам. Биле болур не жазгъанын...» — дегенни да къошдум.

Тамата къашларын тюйдю, кабинетде ары-бери атлады. Сора, жанымда тохтап, нек эсе да бир тынч, сабыр ауаз бла айтды: «Сен, жаш адам, бери тынгыла. Ёлген ёлдю да кетди. Энди анга амал жокъ. Биз а сауланы къайгыларынын этерге керекбиз. Ашланнган жаралагъа туз сепгенден хайыр болмазын а сен да билирге керекесе...»

«Да сора ол къыямат онюч жылны эсибизден, тарыхыбыздан да къалай бла, не амал бла кетерирге боллукъду да?» — дегенни уа ичимден сордум.

Тамата къолун инбашыма салды да, сагъышларымы эшитип къойгъанча: «Аны дарманы заманды», — деди. Ашыра туруп: «Ол ишни юсюнден партияны оноуларынын этта да бир тынгылы окъу. Партия жангылмаучуду», — деди.

Хау, алай болур... Болсада бушуулу къыркъ төртюнчюню башында, бизни журтубуздан кёчюрюрге оноу этилгенде, э-хей, маржа, былайда биз жангыла болурбузму деп, полутбюрону членлеринден бири да айтмагъанды... Хау, ала бары да «къарамыйыкыгъа», инсаннга табыннган заманлада халла башшаракъ болур эдиле. Партия да.

Хау, дедим, кесими жапсара. Саула журтларына къайтхандыла. Кёп-аз болса да, болушлукъ да берилгенди. Онюч жылны суууп тургъан от жагъалада от этедиле, къууатлы тютюн ожакъладан бурулуп-бурулуп чыгъады. Эрттен-ингир сайын радиобуз бла, телевизорубуз бла ёз тилибизде айтылгъан хапарланы, миллет тартыуларыбызны эшите турабыз. Таулу сабийчикле, гинжилеча кийинип, школарына ашыгъып барадыла, жаш тёлю дискотекаланы къыздырады. Театрыбыз, тойчуларыбыз, жазыучуларыбыз, ана тилибизде чыкыгъан китапларыбыз...

Таулу халкъны ёз врачлары, устазлары, инженерлери, миллет культурада, илмуда да атларын айтдыргъан хунерчи усталары ол шартха шагъатлыкъ этедиле.

Башхача айтханда, бир халкъда болгъан, хазна къалмай, бизде да барды. Шёндю къыралыбызны къысып тургъан ырысхы къытлыкъ бирси халкъла бла бирге бизни да къыйнайды. Жашау биз суйген ызгъа тюшюп бошамагъаны хакъды. Алай иги къууумлубуз, иги муратлы.

...Мени эсиме уа суйсем-суймесем да ол байрамыбыз, жаз къууанчыбыз урланган кюнле келедиле. Билмей тургъанлай, чууакъ кёкню къара туман басып, къууанчыбызны бушуугъа бургъан ажымлы кюнле...

Адамны бек сындырыргъа, бек жарсытыргъа суйген залимле, баям, кюйсюз ишлерин аны къууанчын сыйыргъандан, анга жалгъан дау салгъандан башлай болур эдиле.

Байрамыбызны сыйыргъан эдиле, башыбызгъа инсанны жүреги жарылып кетерча, аллай жалгъан дау салгъан эдиле. Мингжыллыкъ тарыхыбызда тюбемеген, таурух сёзде айтылмагъан, аллай ахырзаман азапны сынатхан эдиле, туугъан ташыбыздан аман атлы этип къыстагъан эдиле.

Хурметли къуллукъчу барыны да дарманы заманды дегенликге, мен кёз кёргенни, жүрек сезгенни, залимлики эсимден къалай кетерейим? Жаш кёргенин унутмаз дегенлей, сегизжыллыкъ жашчыкъны жүрегине тюрелип къалгъан артыкълыкъ бюгюн чалбаш кишини эсинден керри болургъа унамай эсе, мен не этерге, не амал табаргъа керекме?..

Жауунлу кече, кёк да, жер да жилягъан кече адамланы малла ташыучу эшелоннга жүклейдиле. Халкъым, уллу-гитче череклени кёпюрлерин санай, ахыры-чеги болмагъан къуу ёзенлеге къарай, кёзкёрмезге барады. Жерни-кёкню да бийлеген бушуу чарсы да чачылмайды, седиремейди, таркъаймайды.

«Ёлгенле ёлдюле, кетдиле», — деген эди жууаплы къуллукъчу.

Жолда тюгенип, асыралмай къалгъанла, безгекден, ётгенледен, бегирег' а ачыудан ёлгенле... Ала, бир-бирде бары да кёз аллынга келип, акъылынгы бийлеп тохтасала уа не амал этерге керекди?

Уруш аулакълада, ёз халкъларына келген азапны эшитмей, билмей, сынамай, таулу жашла ахыр ууахтыларына Европаны азатлай тюбедиле. Уллу урушну хорлау бла бошاپ, артда уа, ахлуларын къазакъ ёзенледе излей ийланган къазауатчыланы уа комендантла, эриусюз

«кызылжагъала» — залимлик низамыны бегеуюллери сакълай эдиле.

Жууаплы, хурметли да кзулдукчу мен ангылайма: алгъа атлагъан адам, кзуруда ызына къарагъанлай барса, аякъ тюбюндегин кёрмей, абыныргъа да боллукъду. Алай туююлду деп ким айталлыкъды? Акъ тебе ёзенинде бузлу жерге кёмюлген къартла бла тиширыулары, аталарын фронтдан сакълай эриген сабийлени киши тиргизалмаз. Алай аланы алларында терслигибиз жокъ эсе да, борчлулай а кългъанбыз. Аны ючюн жазны биринчи айыны ол бушуулу кюнюнде биз аланы эсгерейик. Алагъа аталгъан сын ташланы алларында, Кязимни сыйлы къабырыны аллында да.

Биз алай этмесек, адамлыкъ даражабыз тюшер эди, кем болур эди, адамлыкъ сыйыбыз учуз болур эди.

Уллу кыралны халкълары 8-чи мартны битеу да тиширыулары байрамларынча белгилейдиле.

Ол кюн бизни тиширыуларыбызны да байрамларыды!

Ол байрамны, ол кзууанчны бизден сыйырып алгъан эдиле. Аны эсибизге кетмез жарача сингдирирге кюрешген эдиле. Алай тюзлюк хорлагъанды. Бизни жалгъан дау бла кыыстагъанла дуниядан аман атлы болуп кетгендиле. Азат тангы бизни арбазыбызны, журтубузну, жүреклерибизни да жарытханды. Аны ючюн уллу жасакъ телеген эсек да, туугъан ташыбызгъа къайтханбыз.

Бюгюн, тиширыулагъа аталгъан Байрамны кюнюнде биз ёмюрге да унутмазлыкъ дагъыда бир уллу эсертме барды. Ол да неди дегенде эм кыйын сынамланы заманында халкыбызны миллет бетин сакълагъан таулу тиширыуну сыфатыды. Азияны чюгюндюр, мамукъ сабанларында белин тюзетмей ишлеген, къадарыны не кыйын ууахтыларында да, терлегенин бла кёз жашларын талгъан билеги бла сюрте, сынып кълмай кюрешген тиширыуну сыфаты. Бизни миллетибизни сакълагъанла ала эдиле, эм уллу аперимликге да ала тийишлидиле десем, гокка сёз болмаз. Киши жеринде жокъ бола тургъан, азап тузагъында эзиле, эрий башлагъан халкыбызны сакълагъанла таулу тиширыула болгъандыла десек, бир тюрлю семиртиу боллукъ туююлду.

Намаз этген къарт ана Аллахдан тилегенде, андан ашсуу угъай, фронтдагъы жашыны сау-саламат къайтырын тилегенди. Аны мураты толоруна Аллахны бирлигинеча ийнанганды. Ууакъ сабийлерин ёсдюрген анала, ахыр къабынларын ол сабийлеге бере, юслерине-башларына къарай, халкыны тамблагъы кюнюн, аны келир жарыкъ къадарын сакълай эдиле. Киши жеринде ёсген сабийлеге

иланы жомакълы Кавказларында къалгъан журтланы, терек бахчаланы, къайнап саркъгъан тау сууланы хапарларын айтханлай тура эдиле. Исси кюнню ызындан келген салкъын ингирледе уа къыргъыз, къазакъ дуниясында таулу ананы бешик жыры, къарангы кечеде ёчюлмез жилтинчик жылтырагъанча, азат тангы келмей къалмазына ийнандыргъанлай тура эди...

Таулу тиширыуну жаз кибик ариу сыфаты, аны ёмюрде да ёчюлмез чырайы бизни миллет литературабызда тийишли суратлау юлюшюн алгъанды. Къазимни «Тахир бла Зухура» поэмасында, Къайсынны «Кёк чынарларында», башха чыгъармаларында да толу, тамамлы ишленген суратлау сыфатла литературабызны уллу жетишимлеридиле. Бизни миллетибизни ийнагъы, аны батмаз кюню — таулу анагъа эм сезимли, эм жылы тизгинлерин атамагъан поэт жокъду деге боллукъду. Бир-бирлери уа суйген ынналарына атагъан назмулары сау китап жыйымдыкъларына окъуна атланган сёз этип саладыла. Алай бла, айтыр сёзлерин башлардан алгъа, эм суйген адамларына баш иедиле.

*Этеги, женги да юйрете,
Ыннам айлана эди юйде.
Мюйюшде намазлыкъ тагъылып...
Башласам ыннамы сагъынып,
Бары да тюшеди эсеме, —
Мен саугъа этеме кесиме...*

деген бла башлайды Мусукаланы Сакинат «Юркген кийик» деген китабын.

Суратчыланы, композиторланы, сахна усталаны да тамамлы суратлау жетишимлеге таулу тиширыуну ариулугъу-чырайы, аны дуния кибик суймеклиги учундурадыла. Ала илхам береди, таукел этеди. Бу уллу дунияда тиширыуну ышарыуу болмаса, баям, «поэзия» деген сёз да хазнамы жаратылыр эди. Алтын макъамлы ийнарла да хазнамы жазылыр эдиле. Тойчу къызыны, жырчы къызыны сыфатлары омакъламагъан дуния да уллу кемлик сынар эди.

Къайсынны тиширыулагъа аталгъан назмуларыны биринден бир къауум тизгин:

*...Жерден сора дунияда сени кючюнге
Тенг болаллыкъ кюч болмады, энтта болмаз,
Жерден сора сени тёзюмюнге жетген
Тёзюмлюгю болгъан да табылмады зат.*

*Жер юсюнде сени отунгдан кючлю от
Табылмады; жылытаса сау дунияны.
Тамагъында жырлайдыла бар булбулла,
Сау дунияны тутаса къол азында.*

*Саулай дунияны кюню — эки кёзюнде,
Сендеди сау жерни сейир чомартлыгъы.
Бар дунияны кылычлары да аллында
Жерге ийилсинле, кючюнге бой салып!*

Жангы жаз, жангыргъан дуниягъа келе, таркъаймаз кючюне ийнандыра, жүрекlege да аллай кюч-эсенлик береди. Бир кесекден терекле чапыракъладан толурла, жүрекле да иги умутладан. Жаз кюдурети дуниягъа жашил ауун жаяр. Къышы не желли, бурдумлу болгъан эсе да, жүз кюню хычыуун ышаргъаны, буз кюбесин ташлагъан сууну таза шуууддауу — жарыкъ макъамлы байрамны халарчылары болурла.

Мартны сегизинчи кюню келтирген мудах эсгериулерими чарсын таулу тиширыуну жарсый, къууана да билген къарамы, аны жаз кибики чырайы эритедиле.

Мен да сизни, хурметли аналаны, битеу да таулу тиширыулары Аллах берген сыйлы жазны жарыгъы бла, жаз кибики жарыкъ Байрамыгъыз бла алгъышлайма. Ол байрамны къууанчына кимден да сиз тийишлисиз. Алайды да, Аллах, Заман да сизни къууанчдан, насыпдан да айырмасын!

ВИННИЦА. ХАЛАЛ КЪОНАКЪБАЙЛА

Къыралыбызны халкъларыны бир бирлери бла къаты шуёхлукъ жюрютюулери, экономика, культура жаны бла да кёп тюрлю байламлыкъла къурау адетлери кёп ёмюрлени сакъланадыла.

Къабарты-Малкъар бла Украинаны Винница областыны халкъларыны араларында къарындашлыкъ байламлыкъла отузунчу жыллада окъуна башлангандыла. Арт жыллада уа ол халла бютюнда ёсгендиле, айныгъандыла, жангы кюч алгъандыла. Республикабызны сабанчылары бла малчылары Винница областны урунганлары бла социалист эришиу бардырадыла, бири биринден кёп усталыкъгъа юйренедиле, бири бирине къарындашлыкъ болушлукъну аямай ишлейдиле.

Аллай байламлыкъла литература бла искусствода ишлегенлени араларында да жюрюгенлей турадыла.

Кёп болмай Къабарты-Малкъарны жазыучулары, артистлери, музыкантлары шуёх Винница областъха къонакъгъа баргъандыла. Анда айланган-жюрюгенибизни, анда кёргенибизни, эшитгенибизни юсюнденди бу хапар.

Бизни Винницагъа келген сагъатыбыздан башлап, огъурлу къонакъбайларыбыз бла саламлашып айырылгъан кезиуюбюзге дери озгъан заман керти да жарыкъ шуёхлукъну байрамы болгъанлай тургъанды.

Областыны Хмельницкий району битеу да республикада аты ахшы бла айтылгъан жерледен бириди. Аны кючлю промышленносту, алаамат айныгъан эл мюлкю барды. Халкъыны саны жюз мингден асламды. Райкомну секретары жолдаш Гребенюк уруш жыллада бу сыйлы жер ючюм жанларын берген жигитлени юслеринден айтады. Аланы ичинде къабартылыла, малкъарлыла да болгъанларын энчи белгилейди. Кавказ тауланы душмандан къоруулауда уа Украинаны мингле бла жигитлери жанларын аямай сермешгендиле.

Бу берекетли жерни огъурлу къоллары бла жашнаткан урунганла бизге жашауларыны, ишлерини юсюнден

айтадыла. Бизден да хапар сорадыла, болдургъан жетишимлерин бизни жетишимлерибиз бла тенглешдиредиле.

«Украина» колхозну председатели жолдаш Видерский бек алгъа кѣп болмай ачылгъан музейлерине элтеди. Совет Союзну Жигити, Францияны да миллет жигити Василий Порик бу элде туугъанды. Жаш офицер, фашист концлагерьден къачып, Францияда Сопротивление деген къымылдаугъа къошулуп, жесирликден къутулгъан совет адамладан жигит жыйын къурап, французлу патриотла бла бирге душманнга къажау кюрешде айтхылыкъ жигитлик этгенди. Совет офицер Василий Порикни махтаулу ишлери битеу да Франциягъа белгили болгъандыла. Ол урушну ахыр кюнлеринде къаты сермешде жигитча ёлгенди. Андан бери Франция бла украин элни араларында шуёх байламлыкъла жорюйдюле. Бу элде ачылгъан музейге Франциядан да бир къауум документ келгенди. Махтаулу халкъны махтаулу жигитине хурмет эте, жангы музейни сыйлы китабына биз, биринчиле болуп, къол жазуларыбызны салабыз. Экскурсоводну хапарында айтылгъан ишле уа кѣз алларыбыздан кетмейдиле...

Винница областны уллу жетишимлери бла бирге ала-мат революциялы тарыхлары да барды. Аны юсюнден а биз Жмеринка районда кѣбюрек да эшитгенбиз. Кѣзюбюз бла кѣп сейирлик зат кѣргенбиз. Музейлеринде, кѣрмючлеринде...

Къыралыбызны вагонлагъа ремонт этиучю эм уллу заводларындан бирине барабыз. Бу алчы, аты битеу да къыралгъа айтылгъан предприятие жыл сайын жюзле бла вагонланъ жангыртып чыгъарады. Мында жаш тѣлюню махтаулу ишчи классны ахшы тѣрелерине юйретиуге да уллу эс бурулады. Уруш жыллада Жмеринканы темир жолчуларыны бла ишчилерини кѣбюсю, душманны поездлерин атдырып, хорлау кюнню теркирек жетдирир ючюн къанларын-жанларын аямай кюрешгендиле.

Къарындаш Украинаны кѣпню кѣрген, кѣпню да сынагъан къууатлы жери шѣндю жарыкъ жашнайды. Къыйыры-учасы кѣрюнмеген сабанла, жангыдан орнатылгъан агъачла, шош толжъунларында кюн таякълары ойнагъан ёзен суула, украин халкъ кесини жерин-ташын сыйлай, багъалай да билгенине шагъатлыкъ этедиле. Хунерли халкъны огъурлу къоллары ишлеген сахарлагъа, элlege къарасанг — бу жерни бир заманда уруш оту кюл-кѣмюр этип озгъанына ийнанган къыйынды.

Алай жашил бахчалада, каштан тереклени салкъынында, ол отлу жылланы эсгерте, ташдан, мермерден да иш-

ленинген памятникле сюеледиле. Украин халкъ уллу орус халкъны, битеу да совет халкъланы къарындашлыкъ болушлукълары бла уруш кюнледе, уруш жыллада, сыйлы жерин душмандан тазалар ючюн, жигитча сермешгенди.

Немиров деген район областны ара сахарындан узакъ туююлдо. Ол да кючлю промышленносту бла белгилиди. Районда бал туз, аш-азыкъ, къурулуш материалла эм кеп башха керекли затла чыгъаргъан заводла ишлейдиле. Чыгъаргъан ырысхыларын Украинадан тышына да сатадыла.

Районну «Немиров» деген аты «бой салмагъан жер» дегенни магъанасын береди. Кертиси бла да бери полякыла, немислиле, тюркюле да аз чапмагъандыла. Алай халкъ баш эркинлигин отлу сермешледе къоруулагъанды, бир къолунда сабан агъачы, бирси къолунда уа къылычы бла азатлыкъ сермешине хазырлай тургъанды.

Немировчуланы, битеу да къыралыбызны халкъларында, жарыкъ, эркин жашаугъа айтхылы тарыхларыны жигитлерини юлгюсю кел этдиргенлей турады.

Биз заводлагъа, фабриклге баргъаныбызда, эл мюлк усталары бла тюбешгенибизде да, хурметли къонакъбайларыбыз халкъларыбызны араларында жюрюген шуехлукъну, тенгликни юсюнден кеп юлгюле кёргюзтуп айтхандыла. Винницаны радиолампада ишлеген заводунда, Къабарты-Малкъарны приборла ишлеучю промышленностундан кеп тюрлю керекле хайырланыладыла. Бизни кондитер фабрикабызгъа уа бал тузну асламы Украинаны областларындан келеди. Винницаны нартюх ёсдюрген мюлклеринде устала Къабарты-Малкъарны специалистлеринден кеп затха юйренедиле. Сабанчылыкъда, бютунда будай ёсдюрюуде, бизни эллилерибиз да винницачыланы усталыкъларына юйренедиле, аны ючюн алагъа уллу ыспас да этедиле.

Ахшы тенгле, татлы шуехла усталыкъларын, жетишимлерин да бири биринден аямайдыла, жашырмайдыла. Хар жангы амалгъа бири биринден юйрене, битеу кючлерин, билимлерин да халкъны къолайы ючюн, аны бийик муратлары ючюн бирикдирип ишлейдиле. Ол бизни эрттеден келген адетибизди, жоругъубузду.

Винница областны халкъы кесини миллет жигитлери бла бирге башха айтхылыкъ адамларын да унутмайдыла. Немировда уллу орус поэт, революциялы демократ Некрасовну эсертмеси барды. Ол бу жерде туугъанды. Мындагы музейде уллу поэтни жашау жолуну, чыгъармачылыкъ ишини юсюнден хапар берген кеп сейирлик экспонат барды. Некрасовну биринчи китаплары, ол редакторлукъ этген

«Современник» журналны бир къауум номери, башха документле да музейни алтын багъасы сыйлы хазнасыдыла.

Ленин бла Горькийни антлы тенглеринден бири, айтылгъан революционер Коцюбинскийни музейи Винницаны эм ариу орамларыны бириндеди. Биз тап сакъланнган алаша юйчюкню ичинде айлана туруп, ким эсе да: «Гитче гытычыкъладан уллу адамла чыгъыучудула», — деди. Украинаны эм айтылгъан адамларындан бири — винницачы Коцюбинскийни революциялы жолу кёз аллыбыз бла кетгенча кёрюнеди. Украинаны да Къабарты-Малкъарда махтаулу къызы Марко Вовчокну музейи болгъанын винницачыла ахшы биледиле. Визни курортларыбызда бакъдырып кетиучю украинлыла уа, ол сыйлы жерге келмей, анга гюлле салмай кетмеучюдюле. Анда къабартылы, малкъарлы жазычуланы Марко Вовчокга атап жазгъан назмулары, журналлада ыразылыкъ сёзлери да бардыла.

Битеу да дунягъа аты айтылгъан закий хирург, академик Пироговну къабыры да, Винницадан узакъ болмай, бир ариу кёлню жанындады. Шаарны уллу клиникаларыны бири да Пироговну атын жюрютеди. Халкъыны уллу патриоту эм ёхтемлиги Пироговну илму ишлери бла битеу дуняяны врачлары бюгюн да хайырланадыла. Аны ахшы жасалгъан музейине, бальзам этилип сакъланнган ёлюгюне бир къарап кетер ючюн, бери тюрю-тюрю къыралладан келиучюдюле.

Кюз арты Винница областны берекетли жерине алтын нюрюн жайгъанды. Эллиле болгъан кючлерин бал чюгюндюрню, башха битимлени да тирлигин жыяргъа берипдиле. Областны къолайлы жолларында жюзле, мингле бла машинала элеваторлагъа, заводлагъа ашыгъып барадыла. Кёпню кёрген украинлы халкъ, битеу да совет халкълача, мамыр жашауунда кюнден-кюннге жангы жетишимле болдура, тамблагъа таукел атлап барады.

Къабарты-Малкъарны литературасыны бла искусство-суну Винница областда бардырылгъан кюнлери бошаладыла. Ахыр кюн къууанчлы ингирде сёлешгенле республикабызны келечилерине, бизни культурабызны мында кёргюзтгенлеге ыразылыкъларын айтадыла. Озгъан кюнле кертиси бла да уллу шуёхлукъну, ниет бирликни кюнлери болгъанларын белгилейдиле.

Сау къал, жомакълы ариулугъу эсибизде кёплеге къаллыкъ Винница! Сени алаMAT халкъынг жарыкъ муратларына жетсин!

1972

КЁКСЮЛ ДУНАЙНЫ ЖАУХАРЛАРЫ

Эм алгъа «Алтын Праганы» юсюнден

Чоп деген ариу, таза шахарчыкъ юч да республиканы, юч да кыралны чеклерин «биришдирип» тургъанчады. Сейирлик шахарчыкъ. Мындагы школлада украин, венгер словак тилдеде окъутадыла. Орус тилде да. Темир жол станциясында да белгиле төрт да тилде жазылыпдыла. Алай бу шахарда кеп айланыргъа тюшмеди. Аны станциясындан Чехословакиягъа атланган поездге миндик. Былайдан Прагагъа дери бу кёксюл экспресс бир сутка чаклы барады. Кюн бла кечени ичинде кыралны кюнчыгыш жанындан кюнбатыш жанына дери барлыкбыз. Жолубузну биринчи жарымы — Словакия Республика.

Аны ариу таулары, субай нарат тереклери, кыйнап баргъан тау суулары, аны салкын хауасы эсибизге кесибиздеги Терскълону, Минги тау этеклерин тюшюрөдиле. Анда-мында тюбеген къошунбаш юйчюкле, жангы жолла, кепюрле... Чехословакияны кюнчыгыш жанында заводла, фабрикле аз тюбөйдиле. Алай кыралны бу жерли табиыгъатын кёрген сукъланырчады. Кюнбатыш районланы сураты уа башхады. Гитче шахарчыкъла, завод быргыла да кепден-кеп. Прага, жырлада, таурухлада айтылган «Злата-Прага» уа, аллыбызгъа билмей тургъанлай чыгып кълды. Бир сейирлик жомакъдан чыкыгъанча.

«Жюз кълалы Прага» Европаны бек эски шахарларындан бириди дейдиле. Кеп ёмюрлени сюелип тургъан, ташдан къланган килисаланы чюй башлары булутсуз кёкде кёзю къаматырча жылтырайдыла. Мында да, Москвадача, Кремль шахарны тюз да ортасындады. Шахарны кълайындан къларсанг да, кёрюннгенлей турады. Кёрюннгенлей угъай — жашнагъанлай. Анга чехлиле «Градчаны» дейдиле. Шош толкъунлу ариу Влтава сууну жагъасында жашил дупшурда орналгъан Градчаны, шахарны кзуру административ арасы болгъандан сора да, эм ариу жерлеринден бириди. Карл патчахны кълаласы, Витта бла Георгну килисалары — орта ёмюрлени эм алаамат эсгертмелери — была да Градчаныни ариулугъуна ариулукъ къоша, бери биринчи келген жолоучулары сейирге кълдырадыла. Виттаны килисасыны ичинде уа — андан да тамаша — Вячеславны кълаласыды, аны кълабыргъаларын омакълагъан суратла уа бюгюн да мутхуз болмай турадыла. Алтын тюрсю бояула бла ишленген суратланы анда-мында, Чехословакияны жеринде табылгъан багълалы ташла

жылтырайдыла. Ол жомакълы килисаны биринчи ташын, дейдиле, Матиаш 1340-чы жылда салгъанды. Битеуюнлей ишлениб'а бу килиса 1929-чу жылда бошалгъанды.

Карлны дунягъа аты айтылгъан кёпюрюне алты жюзден аслам жыл болады. Узунуна тизилген таш суратла му-ну сейирлик музейни коридоруна ушатадыла. Кёп ёмюрле-ни баргъан къазауатланы ёртенлери Карлны кёпюрюн, бир кесек къаралтхан болмаса, хазна тюрлендирмегендиле.

«Сиз эски шахарны ратушасындагъы сагъатны кёрмеген эсегиз, — дей лакъырда этиучюдюле прагачыла, — алтын Прагада болгъанбыз деп махтаныргъа эркинлигигиз жокъду».

Керти да, бу сейирлик сагъатха къараргъа келген халкъ-ны эрттенден ингирге дери кёрюрге боллукъду. Бизни за-манни адамлары жахил болмасала да, «хар кимни къада-рын эсеплеген» сагъатха къарамай ким кеталсын?! Кюн ортада бир гитче тёртгюл терезчик ачылады, сора онеки файгъамбар, бери-бери къарап, бири бири ызындан ашыкъ-май ётедиле. Ол кезиуде Ёлюм чалгъысын ойнатады, ахы-рында уа ол кёрмюч Хоразны макъамлы кыычыргъаны бла бошалады.

Аты айтылгъан «Швейк солдатны жолоучулукъларын» окъумагъан алай кёп болмаз. Алай аны автору айтхылыкъ Ярослав Гашек суратлагъан ресторанчыкъны бюгюнлюкде да Прагада китапдагъы халынлай тургъанын билмегенле уа болурла. Кёп кыыралдан туристле, бери келип, пльзен сырадан да бирер кружка тартып, кёрген затларына алай суююнючюдюле.

Сын ташда гюлле

Европаны фашизмни ёлетинден тазалай келгенде, совет солдатланы кёбюсю жигитлик жолларын мында боша-гъанды. Чехословакияны немис ууучлаучуладан эркин эте жан берген жашланы къабырлары мында бир заманда да унутулмайдыла. Тёртгюл сын ташланы юслеринде кыызыл гюлле кёрюрге боллукъду. Кыызыу сермешледе тётгюлген къан кибик кыызыл.

Чехлиле бла словакылыланы бери дайым келип тургъан-ларына ариу жасалып, сыйпалып тургъан жолчукъла да шагъатлыкъ этедиле. Ма бюгюн да арлакъда пионерле, къартайгъан адамла да, жигитлени ёмюрлюк жукъуларын бёлмейик дегенча, шош атлайдыла. Берлакъда уа сын таш бетли чачы къара жаулыкъ бла жарты жабылгъан бир тиширыу терен мудахлыкъда сюеледи. Совет солдатны къа-бырыны аллында сюелген чехли тиширыу не сагъышда

болур? Ол да къазауатда жоюлгъан жашынмы эсгере болур?..

Чехословакияны халкъы урушну отлу жолларында аны жигит жашлары бла бирге сермешген совет солдатланы эсгергенлей турады. Праганы бек ариу майданларында къа-рындаш халкъланы араларында жюрюген чынтты шуёх-лукъну белгилери — мермер эсгертмеле, аламат Пантеон да шагъатлыкъ этедиле.

Билгенлени эслеринде болур, билмегенле уа билсинле: къыркъ бешинчи жылны май айыны аллында, гитлерчи Германия хорланнганына шагъатлыкъ къагъытха къол салгъанлыкъгъа, фашистлени аскер къауумларындан бири «Злата Праганы», къуршалап, атдырыргъа мурат этген эдиле. Ала ол мурдарлыкъ ишден бирда артха къаллыкъгъа ушамай эдиле. Алай совет аскерле, кече-кюн солумай, жетип Европаны эм ариу шахарларындан бири — Чехословакияны арасын фашист зулмулукъдан сакълагъан эдиле. Экинчи битеудуния урушну ол ахыр сермешинде уа онтогъуз-жыйырмажыллыкъ совет жашла жанларын берген эдиле...

Совет адамгъа бу шахарда кимден да жарыкъ тюбейди-ле, хурмет этедиле. Бизден баргъанла да, Чехословакияны сейирлик тарыхына намыс эте, аланы эм сыйлы жерлерине, барып, гюлле саладыла. Миллет жигитлери Ян Жижканы, дунягъа белгили Ян Гусну эсгертмелерини алларында хар заманда да совет жолоучуланы гюллерин кёрюрге боллукъ-ду. Фашист концлагерьде жоюлгъан жигит Юлиус Фучикни да совет туристле аны туугъан журтунда уллу хурмет этип эсгереди.

Бир жол тенгим бла мен Праганы эм эски жери Староград районда ажашдыкъ да, бир кесек абызырагъан окъу-на этдик. Базынып, бир кишини тохтатдыкъ да, сордукъ. Ол бизге тюз жолну айтып да бошагъынчы, дагъыда башхала къатышдыла, угъай, дегенни айтып, жууугъуракъ жолну ангылата башладыла. Алагъа дагъыда башхала къошулуп, дуня даулашха къалгъанда, орусча иги билген бир ушагъылы къыз, экибизни да бир жанына чыгъарып, биргебизге бир кесек да барып, жолну табаргъа болушду. Бизни бла орусча селешалгъанына асыры къууаннгандан, кёлю кёкге жетип эди. «Праганы жаратамысыз? Пантеонда бла монахла библиотекасында болгъанмысыз? «У чаши» деген сыра ресторанчыкъда уа? Анда жазып башлагъанды Гашек кесини ёлюмсюз романын. Швейкни юсюнден». Хапар сыраны юсюнден башланнганда, къыз бир кесек саргъыш этип айтды: «Москвада окъугъанымда, сизни «Жигулёвский» сырагъыздан тарта туруучу эдик. Хатасы жокъ»

ду. Алай чехлини сыра бла сейирсиндирирге уа къыйындь. Бизни «дипломатларыбыз», «сенаторларыбыз»... Угъай, даулашып да кёрмегиз...» Сора, бизни уллу даулашмагъаныбызны эслеп, сагъатчыгъына къарады да, эски тенглеринеча, кьол булгъады: «Ну, пока! Привет!» — дегенни айтып, ызына чабып кетди.

Жол башчыбыз, тилманчыбыз да болгъан Блажена деген суусурат бизни Карловы Вары деген айтхылы курортха атландырды. Шахаргъа да жетгинчи уа, аны этегинде дуниягъа айтылгъан мияла заводха бардыкъ. Шагъырейлениу кёрмюч залдан башланады. Ариу къуралгъан витриналада мияланы, хрустальны минг тюрсюн бла жылтырагъанларын кёресе. Мында бек багъалы заказланы копиялары сакъланадыла. Афган патчахны заказы бла этилген фужерле, Иран патчахыны бокаллары, Инглизни патчахыны сейирлик рюмкалары, фужерлери, графинлери, гюл орунлары...

Бу заводда эм бийик усталыкълары болгъан, закий гравёрла, художникле, «юфгюрюучюле» — мияланы формасын тохташдырыучула. Заводха бир-бирле, бютюнда къартайгъан устала «Мозер» деп да къоюучудула. Ол а биринчи мастерскойланы къурагъанны атыды.

Танышыу заводну арбазында да бошалмагъанды. Бир киши, манга кьолун узатып: «Иванов», — дегенни айтды. — Оруслумуса? — дедим.

— Угъай, чехлиме. Тукъум атым а — Новак. Бизде ол сизни Ивановугъузча жюрюйдю. Андан уллу тукъум жокъду битеу Чехияда да.

Новак аны фашист концлагерьден азатлагъан совет аскерчилени юслеринден, Москвада окъуп келген жашыны юсюнден да айтды. Бизде Гусь-Хрустальный деген мияла заводха юйренирге баргъанын да сагъынды. Сора хуржунундан бир гитче жашчыкъны суратын чыгъарып кёргюзтдю.

— Бу Новакланы эм гитчесиди. Атасы уа врач болуп ишлейди. Туудукъчугъум окъугъан да иги этеди. Хар кюнден «бирле» алып келиучюдю.

Бизни бетлерибизде ауаралыкъны эслеп, ол, эсине бир зат тюшгенча, уллу кюлдю.

— Сизде бек иги белгиге «беш» саналгъанлыкъгъа, бизде эм аперимли белги «бирди» — «единица». «Бешле» алып келсе, мен анга алай ариу айтмаз эдим... Дунияда тынчлыкъ болгъа эди ансы. Ишлей а билебиз. Ма бу кьолла бла ишленген бокалла жырлагъан этедиле. Къууанчда уа жырлагъан бокалдан иги не барды?!

Жолубуз курорт шахаргъады. Новак бла саламлашып айырылабыз.

— Туудугъунг къуруда «единицала» келтирип тур-сун! — дейме.

— Спасибо! Очен большой спасибо! — дейди мияла уста-сы Новак, къууанчлы ышара. — Пусть будет мир! Покой!

Карловы Вары шахарны юсюнден кёп жазар кереклиси да болмаз. Айтхылы курортну аты ары баргъанлагъа, бар-магъанлагъа да белгилиди. Не бла ушагъанын айталмам, алай бизни Кисловодскийге ушагъанча да кёрюндю бу Карловы Вары. Битимлени, гюллени, эски юйлени кёплюгю бламы... билген къыйынды. Алай бир ариу тау суучукъну эки да жагъасында орналгъан бу «гинжиле» шахарчыгъы кертиси бла да жалаңда солургъа, зауукълу солургъа деп жаратылгъан жерди.

Къонакъ юйде орун алгъандан сора «Централ» деген эм сыйлы ресторанына бардыкъ.

— Иги айланьрдан алгъа иги ашаргъа керекди, — де-ди Блажена.

Биз аны бла даулашмадыкъ. Алай, кертисин айтхан-да, «Мозерни» сыйлаундан бери алай кёп заман да озма-гъан эди. Болсада, къонакъ къойдан жууаш болгъан къа-дарда, хан сыйлаугъа жасалгъан столлагъа кёп даулаш-май орналдыкъ.

— Анда, ол жашил дуппурчукъну къатында уа пат-чыхыгъызны юйчюгюн кёрюрсюз, — деди Блажена, бир чукуйбаш агъач юйчюкню кёргюзте. Бизден эсе бери Пётр патчах алгъаракъ келгени да сейир этдирди. Мында бир къауум заман Гоголь да болгъанын билдик.

Прагагъа байрым кюн къайтдыкъ. Кёкде жангыз бир булутчукъ жокъ. Шахарны готика межгитлерини алтын чукуйларын жаз кюню жарытады. Къара мермерден ишлен-нген Миллет музейни деменгили юйю да байрам бет ал-гъанды. Жюзле бла байракъла, жарыкъ музыка. Прагачы-ланы къууанчлы бетлери, дуня бла бир ариу гюл шахар-чыланы къолларында. Къууанч музыка, къууанчлы Прага.

Бек ариу жасалгъан жер а Вацлавны майданыды. Минг-ле бла адамла къууанчлы демонстрацияны башланьуун сакълайдыла. Миллет кийимли жашла бла къызла. Алайда окъуна бир сейирлик эски тепсеуле, халкъ инструментлени концерти.

Ахырында, сагъат тогъузгъа жетгенлей, биринчи ко-лоннаны аллына президент Антонин Новотный келеди. Адамла бла жарыкъ саламлашады. Сора, бары да къууанч-лы музыка бла атлай, байрам демонстрацияны башлайды-ла. Халкъыны аллында атлап келген президент да жа-

рыкъды, демонстрациягъа къарагъан къонакъла, жолоучула бла да саламлашады. Дуниягъа аты айтылгъан хушерли ишчи класс байрам этеди.

Братислава. «Амур»

Экинчи кюн Прагадан Братиславагъа атландыкъ. Прага Прагады деучюдюле словакыла, бир хыйлалы ышара, алай Братислава да Братиславады. Къыралны ара шахарына не уллу хурмет этселе да, словакыла «Дунайны жаухар минчагъы» — ариу шахарларын а не аламат шахаргъа да алышыр акъыллары жокъду. Аны айтып-айтмазча бай тарыхы, культура аралары болгъан Братислава готика архитектураны деменгили музейине да ушайды. Кёкге учуп кетерге хазыр чукуйлада алтын хоразла неда желден бурулуучу флюгерле...

Шахарны тарыхында кёп ажымлы ишле да болгъандыла. Кюнчыгъыш бла кюнбатышха айланган аскерле, муратлары Братиславаны алгъан болмаса да, ол шахарны бир бузмай, кюйдюрмей залимлени бири да ётмегенди. Шахар кесин къорууларгъа да кюрешгенди, этер амалын аямагъанды. Анга Дунайны жагъасында бийик дуппурда орналгъан Девин деген къала да шагъатлыкъ этеди. Бир заманлада мында Уллу Моравияны патчахлары тургъандыла. Артдаракълада Девинни венгрлиле аладыла. Наполеонну заманында да шахаргъа уллу зараутлыкъ сынатыдыла. Фашистле уа бу къалада жесирлерин тутхандыла, алагъа азап чекдиргендиле. Бу къаланы хар ташы аны халкъы сынагъан кёп къыйынлыкъланы шагъатыды.

Братиславаны кемеле тохтаучу жеринде бизни къыралыбызны бир кесекчиги — уллу юч палубалы кеме бла шагъырей этедиле. Энди ол бизни андан ары жолоучулугъубуз да жашагъан юйюбюз боллукъду.

«Амурну» ариу, эркин да каюталарында не узакъ жолючулукъгъа да барыргъа боллукъду. Музыка залы, тартыргъа суйгенлеге — жарагъан бар. Уллу рестораны, кинозалы, парикмахер, хамам дегенча махкемелери, эм башында уа — бассейн бла гетен шинтиклери. Кемени командасы бизге жарыкъ тубеди. Биз танымгъан музыка да битеу кемени бийлепди.

Жолубуз энди Венагъады.

Чалбаш жолоучуну хапары

Дунайгъа ингир салкъыны жайылгъанды. Аязчыкъ окъуна барды. Алай жолоучуланы асламы каюталарындады. Ким, ариу кийине, Вена бла тубеширге хазырланады, ким а, бир жары да ашыкъмагъанча, барны бийик шинтигинде орналып, коктейль тарта турады. Кемени ал тийресинде уа чалбаш жолоучу алгъа, узакъгъа къарайды. Танышдыкъ. Донбасдан келген шахтачы киши. Хапарына бек сейир этип тынгыладым.

— Фашистле, артха кете туруп, австрийлени, не этип да, бизге къажау къурагъа кюреше эдиле. Большевик варварла жаланда ууата билген халкъдыла. Ариу шахарыгъызыны жер бла тенг этерикдиле, Венагъа ычхынсала, болгъанны кюйдюрюп чыгъарыкъдыла дегенни радио бла газетле бла да айтханлай тура эдиле.

Андан алгъаракъда уа, Венаны азатлай туруп, ауур топланы хайырланмазгъа деген приказны алгъан эдик. Аны магъанасы уа бир эди: шахарны айтхылыкъ архитектура памятнигин къолдан келгени къадар сакъларгъа деп. Веначыла, мен ангылагъандан, немислилеге алай-алай да ийнанган болмаз эдиле. Нек дегенде, ким кимни душманы болгъаны, Венаны алгъадан окъуна ким азатлай келгени да ачыкъ эди. Совет солдатны аты битеу да Европагъа «азатлаучу» деген сёз бла бирге айтыла эди.

Тюз да шахардан фашистле къысталгъанлай, совет солдатла уруш салгъан жараланы багъаргъа, веначылагъа ариу шахарларын жангыртыргъа, халкъына да болушургъа, эс тапдырыргъа мадар этип башладыла. Аны бла бирге совет аскерчиле закий композитор Иоганн Штраусну эсгертмесине гюлле салдыла. Бек сейир иш а артдаракъ болгъан эди.

Уруш да тохтап, халкъ да эс жыйып, мамыр жашау кюч ала башлагъан кюнлени биринде шахарда уллу концерт боллугъуну юсконден афишала жабышдырдыла. Концерти хазырлагъан а совет солдатладан, офицерледен къуралгъан оркестр эди. Тюрлю-тюрлю аскер бёломледен музыкантланы жыйып, эм ахшыларындан къурагъан эдиле ол оркестрни. Бир талай заманны репетиция этип, тынгылы хазырланып турдукъ. Тюзюн айтханда, ушкок бла автомат тутаргъа юйреннген къолла скрипка жаясын тутаргъа, туюклени, клавишлени басаргъа жангыдан юйренип башлагъанча, къыйналып тюзеле эдиле.

Алай топла тыннган сагъатда музыка эшитилерге керегин биз ахшы ангылай эдик. Ол айтхылы ингир жетгенде

уа, веначыла «солдатла берлик концертге» жыйыла тебиредиле...

Тынчылыккыга, музыкакыга да эрттеден термилип турган Дунайны жаггаларында ол ёмюрлюк мактам да жайыла тебиреди. Штраусну «Вена агъачны жомаклары» деген керти да жомаклы мактамы, аз-аздан кючлюден-кючлю эшитиле, тузакъдан кьутулган кьанатлы кибик, дуняны бийлей башлады...

Вена бла биринчи шагъырейлениу

— Жууукъ болугъуз, багъалы совет кьонакыла! — деди бизни жангы танышыбыз, татлы тилли экскурсовод тилманчыбыз Эрика Дворжак. — Сизни Австрия республиканы ара шахары Венада алгъышларкыга эркин этигиз.

Кюн Каленберг тауну артына эртте эннгенликке, Вена Ленинградны «акъ кечелерине» ушаш жарыккъды. Ариу шахарны орамларында тизилип жарытхан чыракъладан эсе уа жюзле бла тюрлю-тюрлю рекламаланы жарыкы озгъанча кёрюнеди.

— О-о, реклама! — деди Эрика, бизни сейирсиннгени-бизни эслеп. — Къуру жарытханы бла къалмай, шахарны бетин да омакылайды. Алай туююлмюдю?!

— Да башха магъанасы да болур рекламаны уа, — деди ким эсе да бизникиледен.

— О-о, айхайда! Сиз тюз айтасыз, — дей тирилди Эрика. — Иги рекламанг болмаса, товарынгы саталмай къаллыкъса. Конкуренция...

Хуржунунг къалын эсе, Венада алып затынгы излеп кёп кыйналлыкъ туююлсе. «Бек алакат сосискала бизде сабымадыла!» «Эм модалы тиширыу чындайланы бизде табаркыга боллукъсуз!» «Келигиз, алыгъыз, къарагъыз, кёрююз!»

Ингир салкъынды. Веначыланы солугъан кезиулери. Анда-мында, жашил бутакылада тумаланган кафечикле, ресторанчыкыла. Къарты, жашы да, бир алаша шинтик-чиклеге олтуруп, сабыр ушаклары бардырадыла. Кенгирекде транзистор приёмникден музыка эшитиледи. Алайлай бу ресторанчыкылары, ары бла бери шууулдап ётген машиналары дауурларыны ичинде кыайдан эсе да биз барыбыз да билген, эшитген вальсны толкъунлары чыкыдыла.

— О-о, сейир этмегиз, — деди Эрика. — Бизни классикабызны не модалы джаз да тунчукъдураллыкъ туююлдо. Ол жаны бла Австрияны консерватив кыралкыга санаркыга

боллукъсуз. Ол затха ингирде бегирек да ийнанырсыз. Операгъа баргъанда. Хау-хау, ингирде сыйлы къонакъларыбызны Венаны дунягъа белгили опера театрына чакъырабыз.

Ол кюн театрда Моцартны «Волшебная флейта» операсын кѣргюзте эдиле. Бизде Одессаны операсына ушагъан театр кертиси бла да ариулугъу бла, къолайы бла да, баям, алай кѣплеге озурмаз деген акъылгъа келишдик. Болсада алай багъа берир ючюн, битеу башхаларын да кѣрюрге керек болур эди. Охо да, иш андамыды?! Алай бизни керти да сейир этдирген а анда жаш адамланы кѣплюгю эди. Дуняны эстрада хорлай келгенде, Моцартны туугъан жеринде жаш тѣлюню классикагъа былай эс бургъаны, айхайда, сейир эди. Бу затха ыразылыгъыбызны билдиргенибизде, Эрика да къууанды.

— Бизде эски культура бла жангы культураны, эски адетле бла жангы адетлени араларында хазна чюйрелик жокъду. Ол австриялы демократияны къудуретиди, — деди Эрика. Сора, машинабыз орам «пробкагъа» тюшгенине жарсый, бизден кечгинлик тиледи. — Жаланда, тюзюн айтсакъ, шахарыбызны ара районларында тар орамчыкъла бла машиналаны кѣплюгю бирге келишмейдиле, жарашмайдыла.

Керти да Центрштрассе бла Рингштрассе орамлада машиналадан чыкъгъан газла хауада уюп тургъанча кѣрюнедиле. Андан болур, къолайлыракъ веначыла шахардан тышында дача халда ишленген, тѣгереклери жюзюм терекле бла айбатланган ариу юйчюкледен жашайдыла. Халкъны асламы уа шахарда неда аны къыйырларында ишленген кѣп квартирли юйледе турады...

Луна-парк

Мингле бла электро, неон чыракъла жарытхан, дауурлары, музыкасы да узакъгъа эшитилген Луна-паркка келдик. Мында солугъанланы кѣбюсю жаш тѣлю бла жолоучуладыла. Жай кюнледе Венаны туристле толтуруп къойгъан сунарса. Тенгизи, пляжлары болмагъанлыкъгъа, бу шахар битеу дунядан жолоучуланы кесине тартханлай турады. Ышышында да кѣпдю къонагъы. Лыжала бла учуучулагъа деп алапат базалары барды. Да биз а, айтханымча, Луна-паркка келдик. Бу уллу аттракцион дунясында кинотеатрла, ушкоч атхан жерле, кѣп тюрлю оюн къурулушла, ресторанила, кафеле къыстау ишлейдиле. Кече-кюн деп къарамай. Биз картинг машиначыкъланы «чаришлерине» къа-

раргъа тохтадыкъ. Электро моторланы гюрюлдегенлери башы жабылгъан уллу залны гюрюлдетедиле, терезелерин зынгырдатадыла. Машиначыкъла, болгъанны букъугъа-тютюннге алдырып, бири биринден тюп-баш бола чартлайдыла. Биреуню алайда окъуна билеги ачыды. Бири мангылайын «омакълады». Алтмышынчы жылланы аллай «зау-укълукълары» адамланы бегирек тарта башлагъандыла дейдиле. Аттракционну къуллукъчусу уа, жангы клиентлени чакъыра, ёрге-энишге чабады, хахай этеди.

Кертиди, Луна-паркда хар ким кеси суйгенча солуйду. Алай, бу «жинли» машинала бла тюп-баш бола айланнгандан эсе, ырахат олтуруп, узунбаш кружкаладан алаMAT сыра тарта, тенги бла сабыр ушакъ эте тургъанла кёпдюле.

Эрика сагъышлыды. Энди къонакъланы не бла сейир-синдирейим дегенча, ол төгерекегге къарады. Сора бир къарангы майданчыкъгъа элтди. Не эсе да эмегеннге ушагъан юйню башында бир желмаууз сыфатлы жаныуар, ичи кызыл чыракъла бла жарытылгъан дорбун ауузун ачып, биз таба къарады да, дунияны гюрюлдете ёкюрдю, юч бармакълы къолунда токъмагъын ойната тебиреди. Бу да рекламады. Арлакъдагъы юйню мюйюшюнде уа адам скелети. Хар минут сайын, узалып, башын төммегинден айырып, алгъа ийилип, алай «саламлашады». Сора, башын жерине салып, жангыдан башлайды «саламын».

Юйренмегенденми болур, алай арыгъанбыз. Быллай «тамашаладан» сора кече бир аман тюшлеге батылмай ычхынсанг, Аллаxынга шукур эт. Ай харип Фарадей, сени алаMAT электричествовонгу къаллай «сейирлик оюнчукълагъа» жаратханларын билсенг, къабырынг эки жарылыр эди.

Тюзюн айтханда, биз Вена бла шагъырейлениуню алыкъын башламагъан эдик. Дуния культурасыны арасы, уллу музыканы да дуниясы Венагъа биз артдаракъда баргъан эдик. Ишни уллусу алда эди...

Тилленнген ташла

Эрттенликде Вена ол ингирги Венагъа арталда ушамайды. Таш бла сырылгъан орамла тап-таза жууулупдула. Хауасы да бир татлы. Машинала аздыла. Жаланда туристлени жюрютген таксиле бла фазтонла ёрге, энишге жортадыла. Шофёрланы кёбюсю уа — бир ариу саламчак кызыла.

— Жашла такси ишге барыргъа суймегенденмиди, огъесе... бу ариула шофёр ишге нек жангылгъандыла? — дегенни сормай биз къалай къалыр эдик.

— Угъай, — деди хар неге да жууабы хазыр Эрика. — Жашла да жетишимлидиле. Алай ушагъылы къызла жюрютген таксилеге бай туристле бегирек тартынадыла. Чай багъасына жетгенде да, ала чомартыракъ боладыла. Къызла уа... кесигиз кѳргенден, жашладан осал жюрютмейдиле машинаны. Инспекторла да аланы хазна тыймайдыла, ариу ышарып, честь берип ашырадыла. Барын да тергенде, такси паркны иесине артыкъ файда тюшеди.

Венаны эм уллу ѳхтемлиги аны жомакълы паркларыдыла. Аланы эм ариулары — Шенбрунн, Бельведер, Пра-тер бахчаладыла. Бери солургъа иги кесек адам келгенликге, тѳгерекде болгъан низам, тазалыкъ хар келгенни ыразы этедиле, къууандырадыла. Веначыла, къалайда да болсун, туугъан шахарларыны табийгъатына бек сакъдыла. Не ариу гюл тахтагъа да суйюнюп къарайдыла ансы, узалып бир гюл юзгенни кѳрмезсе. Жашил талачыкъланы да бек ариу тутадыла.

Ма, алаша шинтикчиклеге олтуруп, къарт веначыла эрттен газетлеге къарай оздурадыла заманларын. Арлакъда уа студент жаш бла къыз, студент конспектлерин да бияры атып, башха ушакълагъа кетипдиле. Эки тиши-рыу а, бахчаны теренине кетип баргъан сабийчиклерин да эслемей, «къатын хапарларын» къыздырадыла.

— Энди сизни майданыгъызгъа барайыкъ, — деди Эрика. Сора Эрих — турист «кемебизни» капитаны — автобу-сун, шууудатып, элтди да, уллу фонтандан узакъ болмай тохтатды.

Фонтанны бирси жанында, уллу гранит ташда бир къолунда байрагъы, бирси къолу уа къырал гербибиз формалы ишленген къалкъаннга таянып совет солдат.

— Веначыла, битеу Австрияны халкъы да бизни фа-шизмни тузагъындан къутхаргъан жигит совет солдатны бир заманда да унутмайдыла. Ол затха сиз Венада кѳп шагъат табаргъа боллукъсуз, — деди Эрика. Алай, ол айтма-са да, кѳрюп тура эдик: таш эсгертмени аллында къызыл гюлле, веначыланы «Солдатха» хурмет эте, бери эрттенден шигирге дери да келип тургъанлары аланы халаллыкъларын алайда айтып тура эди. Жашла бла къызла, деди Эрика, былайда тюбеширик болсала, алгъын фонтанны къа-тында девчю эдиле. Энди уа Солдатны къатында дейдиле.

Венаны муниципалитети, бизнича айтханда, гориспол-кому совет къонакъланы сыйлады, бу сейирлик юйню архи-тектура байлыгъы бла, сурат коллекциясы бла да шагъы-рей этди. Орусча билген къуллукъчу, Эрикагъа да сѳз бермей, ишни-халны, бир алаамат чамланы да къоша, айт-хонлай турду. «Ма бу галереяда битеу да Венаны предсе-

датель горисполкомларыдыла. Асламы эртте ауушханды. Бизде уа аллай адет — жангы председателни айыргъанлай, аны суратын былайгъа сыйындырыр ючюн, эм къартыны суратын башха залгъа кӛчюребиз. Башхача айтханда, барын да тепдирирге тюшеди. Аны хайыры бла букчулары да сыйпайдыла, реставрация-жангыртыу кереклисин да жангыртадыла...»

Бу юйню терезелери битеуюнлей да тюрсюнлю миялала бла жабылыпдыла. Мында хар люстра чыракъ, къабыргъаларында гобелен-кюйюз суратла, тап залында шинтик-лери окъуна айтхылыкъ усталаны суратлау чыгъармаларыдыла дерге боллукъду.

Алай бу залда суу быргъыланы, ремонт этиллик мекамланы, электро бла жалчытыуну, тап, кечгинлик беригиз, жамауат аякъ жолланы юслеринден айтылгъаны сейир туююмюдю? Не этериксе, горисполкомну аз тюрлю къайгъысы жокъду...

Шенбрунн, Каленберг...

Айтхылыкъ Шенбрунн дворец, бизни Ленинграддагъы Зимний дворецибиз, энди уа Эрмитажча, озгъан заманлада австрий патчахланы мекамлары болгъанды. Энди уа битеу да Европада окъуна эм уллу музейледен бириди. Аны аты Парижде Луврну, Римде Ватиканны, Мадридде Прадону, Ленинградда Эрмитажны музейлерини атлары бла бирге айтылады.

Шенбрунн архитектураны барокко ызы бла ишленгенди. Алай ол Римни бароккосундан башхаракъды. Аныча мардасыз омакъ туююлду, тюз ызлыкълары кӛбюрекди, сыйдам къабыргъалары да — асламыракъ. Мында, аны бла къалмай, миллет илишанла, австрий культураны, герман культураны шартлары да эсленедиле. Шенбрунн кеси да ол башда айтылгъанладан кечирек ишленгенди. Бу сейирлик дворецни аты битеу Европагъа айтылгъан архитектор эм къурулушчу закий Йоган Фишер фон Эрлах ишлегенди.

Мында жыйылгъан мермер скульптурала, сыйлы ташла бла ишленген алтын, кюмюш адырла, къабыргъалада белгили художниклени суратлары, эшикле бла терезе башлада сейирлик накъышла, император-патчахны энчи буйругъу бла ишленген, эшилген окъа кюйюзле... — была барысы да уллу суратлау маъаналары болгъан памятникледиле.

Шенбрунну залларыны эм айтхымысында кӛбюрек къалабыз.

Оналты сабийни анасы, ол замандагы уллу Австрия империяны уа патчахы Мария Терезияны сейирлик тохана-сын кёребиз. Алай бу залда андан да багъалы бир шинтик-чик барды. Былайда дунягъа аты айтылган алтыжыл-лыкъ закий Моцарт патчах къатынны буйругъу бла кеси-ни биринчи музыка чыгъармаларын сокъгъанды. Уллу клавесинни тѣбенинде педальлагъа аякъчыгъы жеталма-гъаны ючюн, айтылган устала Моцартчыкъгъа энчи, ала-шаракъ клавесин ишлеген эдиле. Бу музейде ол бек сыйлы экспонатха саналады. Хар Моцартны аты бла байламлы затча.

Къыланч жол машинабызны Венаны жомакълы агъа-чына элтеди. Мынга агъач деп да айталлыкъ туюлсе. Бу Каленберг тауда къуралган айтхылыкъ паркды. Веначы-ланы, къонакъланы да эм скойген жерлери. Эрих-шуёху-буз, приёмниги бла Штраусну «Вена агъачны жомакъла-ры» деген вальсын «тутуп», бизге кез къысды. Къонакъла къарс урдула.

Каленберг тауну башына чыгъабыз. Мындан къарасанг, Вена битеуюнлей бир тамаша суратча кёрюнюп къалады. Сагъат жетиге жетгенлей, уллу сахарны чыракълары бир-ден жанадыла. Былайдан къарагъаннга Луна-паркны де-менгили бурулган «чархы» да кёрюнеди. Минг тюрсюнлю рекламала сахарны толусунлай бийлеп къойгъанчадыла. Дунай сууну шош толкъунларын а толган айны жарыгъы булжутады, сылайды.

Программагъа да къарамай, Эрих артха узагъыракъ жол бла элтип, аны бла бизге кесинден бир гитче саугъа-чыкъ этеригин айтады. Баям, Эрика бла да келишгенге ушайды.

— Мен сизге бир жашырын айтайым, — деди Эрика, аз ышара. — Бизни «капитаныбыз» сизни бла айланган кюн-лерин бек насыплы кюнлерине санайды. Тенглерини алла-рында мен шѣндю совет туристле бла ишлейме деп махта-нып айланады. Сора, тюрлю-тюрлю сѣзлюклени, сабий ки-тапланы окъуна жыйып, орус тилге юйренирге кюрешип турады.

Орусча бир зат айтчы дегенибизде, уяларакъ да болуп: «Мои дорогие друзи, я вас очшен карашо люблю...» — деген-ни айтды да, кеси да къызарды.

Жолубуз къыланчлы, тик жолчукъ болса да, къалын битген каштан, жюзюм тереклени ичлери бла барады. Тюнлю-башлы омакъ юйчукле бири бирине арталда уша-майдыла. Алай бир-бирлерини эшик башларында назы бу-лакъла бла омакъланган фонарьла бардыла. Алада не ма-

гъана болгъанын соргъаныбызда, Эрика анга да толу жууап берди.

— О-о, ол бу юйледе алапат чагъыр сатылгъанын айтады. Суйсегиз а, мында учуз багъасы бла ышыкъ табаргъа да боллукъду. Алай, учуз дегенликге... кимге — багъа, кимге — учуз...

Былайда уа Эрих машинасын кишиге да айтмай тохтатды. Бирси юйлени къатларында кезге алай бек да урунмагъан юйчюк жюзюм бутакълагъа тумаланып эди. Эшик жанында уа — алтын жазуулары бла бир мермер къангачыкъ. Бу, баям, Венаны бек сыйлы юю болур. Пушкин айтханлай, «халжъ жолун ханс басмаз» бу юйге. Ахыр-жолун Людвиг Ван Бетховен бу юйчюкде тауусханды. Отоуда эски рояль, ахыр чыгъармаларыны партитурасы, багъыр чырахтан... Хар не да закий композиторну эм ахыр сагъатындача сакъланады. Айтхылыкъ «Аппассионатаны» жазгъан уллу композиторну эсгере, битеу да дуниядан бери музыкантла, композиторла, тюрлю-тюрлю жолоучула, туристле, келип, баш иедиле. Чалбаш маэстро уа «Лунная сонатаны» дунияда эм багъалы рояльда согъады...

Бетховенни Венаны арасында эм сыйлы жерде асырагъандыла. Биз да ол къара мермер ташха къызыл гюлле салгъан эдик.

Айтхылыкъ композиторла Гайдн, Моцарт, Шуберт, Брамс, Штраус... Венада ётдюргендиле эм хайырлы жылларын. Аланы опералары, симфониялары, тепсеу музыкалары эм алгъа австриячыланы къууандыргъандыла. Уллу дуниядгъа уа артда жайылгъандыла. Ол шарт бла хар австрийли ачыкъдан ёхтеменеди, ол затды аны кёлюн кёк бла тенг этген...

Ахшы къонакъбайла бла саламлашып кетер заман жетгенди. Бизни кемебизге дери ашырадыла. Дунайны жагъасында жангы шуёхларыбыз къол булгъай къалдыла. Шош толкъунланы башында уа Штраусну жомакълы музыкасы эшитиледи. Сау къал, ариу Вена! Сау къал!

Буда бла Пешт — Будапешт

Будапештни юсюнден биринчи хакарны мен атабызны тамата къарындашы Атохдан эшитген эдим. Дунайда болгъан сермешледе эм ачысы Будапешт ючюн баргъан сермеш эди. Тюсюн айтханда, бир угъай — төрт да, беш да сермеш. Нек дегенде, ол бир ненча кере къолдан-къолгъа ётюп, уллу халеклик сынагъан эди, кёп да солдатыбыз жоюлгъан эди бу сахар ючюн къазауатда. Дунайны эм

ариу кёпюрю — Цепной мост дегенлерин да бир атдыра, бир ишлей... алай баргъан эдиле сермешле ол отлу кюнледе. Уруш тютюню жабып тургъанлай да, дей эди Атох, бу сахарны ариулугъуна сейир этерча эди. Бютюнда суу боюнунда Парламентине. Таш гуржабадан ишленгенча, алай тамаша юй.

Атох айтхан сахаргъа, жыйырмадан аслам жыл озуп, мен да бардым. Мында ачыкъ кюнлени саны бла сахар Европаны эм биринчи сахарына саналады дегенни биз, жол башчыларыбыздан эшитгенибиз бла къалмай, кесибиз сынадыкъ. «Кюнлю Будапешт» де да къой.

Андан болур, къыралны арасы болгъаны бла къалмай, Будапешт тюрлю-тюрлю дарман суулары бла, курорт къолайы бла да белгиледи.

Дунайны ариу сахарын бютюнда омакълагъан, аны бютюнда суйдюмлю этген а Маргит айрыкамы бла Гелерт тауудула. Табийгъат бу сахаргъа борчлу болуп къалмагъанды. Алай сахарны тарыхы уа къан бла къатыш жазылгъанды дерге боллукъду. Жор жюрютюучюлени заманында, австрий патчахланы заманында, тюркюле бла демлешгендеми неда эки дуния урушда.. Будапешт сынамагъан къалмагъанды. Алай бир-бирледе Венгрияны патчахлары да, бир онг тапханлай, халкъны къанлы сермешлеге сюрюп, аман ишлерин бардыргъандыла. Европаны тюппе-тюз ортасында орналгъан бу къыралы, сахары да бир заманда да тынчлыкъ тапмагъандыла.

Алай жашау жашауду. Хунерли венгер халкъ, къолуна алгъан сауутун бир жанына салып, сабан сюре, къалала ишлей, къууанч ююшлю да бола билгенди.

Дунай сууда эки алапат сахар — Буда бла Пешт дуниягъа энчи сахарлача келселе да, артда, бир болуп, бирлешип, жарагъан кёпюрле бла байлашып, бир сахаргъа айлангандыла. Кеслерини биринчи атларын да тас этменлей къалгъандыла.

Бююнню Будапештни соборлары, музейлери, кёплени сейирге къалдыргъан къалалары, эсгертмелери... бирин айт да, бирин къой, бу халкъны хунерини шагъатыдыла. Аны биз, «Амур» бла келгенле, кеси кёзюбюз бла кёрдюк.

Халкъны атын дуниягъа айтдыргъанла, аны махтаугъа тийишли этгенле аны закий адамларыдыла. Венгрияда аллай адамла аз болмагъандыла. Алай закийлени да закийине, эм сыйлы адамларына уа венгрлиле айтхылыкъ композиторлары Ференц Листни санайдыла. Кертиси бла да, аны Ата журтуна аталгъан рапсодиялары не уллу халкъны да йхтемлендирир эдиле. Кальман а? Аны оперетталарын сиймагъан театр бармыды уллу дунияда? Миллет жигити

Кошутну эсгертмесине гюлле салыргъа баргъаныбызда билген эдик аны венгерлиле къалай суйгенлерин. Поэтлери бла да белгилиди Венгрия. Алай халкъ ийнагъы, халкъы ючюн жаннган отха кирген Шандор Петефини аты башкаладан энчирек айтылады, бийигирек жюриюдю...

— Будапештни иги кёрюр ючюн, — деди жангы тилманчыбыз, къонакъбайыбыз да къаракъаш Андреа, — Гелерт таугъа чыгъаргъа керекди.

Ол керти айтхан эди. Былайдан ол, Венаны Каленбергиндеча, битеу сахар аллынга бир уллу суратча келип къала эди. Бети башхаракъ болса да, Будапештни да Венаныча, Дунай ортасы бла бара эди. Ол да, ингир болгъанлай, чыракъ тентизине, реклама толкъунлагъа айланып къала эди. Алай... бу арталда башха сахар болгъанын биз терк эследик.

Гелертни башында «Азатлыкъны» эсгертмеси сахарны къалайындан да кёрюнеди. Олива бутакъны эки къолу бла да бийикге кётюрюп тургъан тиширыу хорлагъан азатлыкъны сыфатын береди. Андан тёбенирекде — байракъчы совет солдатны таш сураты. Аллында уа венгер халкъны совет аскерчилеге ыразылыкъ сёзлери.

Узакъдан кёрюнген дагъыда бир сейир эсгертме барды. Ол — Чабакъчыла бастионуду. Ол халкъны къадарын башха эсгертмеледен эсе толуракъ береди дейдиле венгерлиле. Аны кёп санда жаралары кёпню айтадыла. Былайда эсеме Къайсынны «Жаралы ташы» келди.

Бу таш бастионну бетин уруш отуну къара къуруму аз жапмагъанды. Алай ол сюелгенлей къалгъанды. Кишини аллында тобукъланмагъанды.

Дунайны бирси жанында ол Атох айтхан Парламентни деменгили межамын кёрдюк. Энди анда Къырал Совет жыйылады. Алай кеч готиканы тамашалыкъ юйюн кёрюр ючюн, бери мингле бла туристле келедиле.

Будапештни сегиз да кёпюрю хар бири бир сыйлы эсгертме болгъаны кёрюнюп турады. Бек «таматалары» — Ланцхид, урушдан сора ишленген Эржебет а эм жангы кёпюрю.

Сахарны «жаухар минчагъына» уа Маргит айрыкамны санайдыла. Андан болур аны солуу кюнледе, жай ингирледе толуп къалгъаны да. Туристледен, сахарны жаш тёлюсюнден, бери бакъдырыргъа келгенлери да. Айрыкамда болгъан ресторанланы, кафелени, теннис площадкаланы, бассейнлени, сабийлеге деп ишленген тюрлю-тюрлю оюн къурулушланы санын ким биледи? Шахарны оноучуларындан сора! Будапештчиле ишлей, солуй да билген халкъдыла.

Алай шахарчылары тартдыргъан дагъыда бир сыйлы жер барды. Бизге святой Штефанны килисасын кёргюзтдюле. Бери келгенлени асламы намаз этерге келеди. Алай музей памятникни кёрюрге суйгенле да бардыла. Муну эм тюбюнде, дейдиле, Венгрияны мурдорун салгъан, реформатор Штефанны кюлу басдырылыпды.

Намазны башлаучу дин тамата, багъалы машина бла келип, жыйылып тургъанлагъа ыразылыгъын «юлешеди», сора, жерине ётюп, ишин алай башлайды. Аллында — жарагъан микрофону, килисаны ичин а мингле бла лампала жарытадыла.

Мында жаш тёлю хазна кёрюнмейди. Оналты театры, бир талай стадиону, ахшы кюуралгъан спортзаллары болгъан шахарда халкъны кёбюсю ары кетеди.

Венгрия спорту къаты айныгъан кыралды. Будапешт — уллу футболну арасыды дейдиле. Айтхылы футболчу Пушкашны аты уа мында не менме деген кюуллукъчудан неда артистледен да кёп айтылады. Венгриялы, дейдиле, анасындан туугъанлай, эмизикни орунуна футбол топ излеп башлайды.

Будапештни Сураат галереясына кёп кыралла сукъламыргъа боллукъдула. Мында, Ренессансны закийлеринден башлап, бююнню фахмулагъа дери да иги кесек сураат барды. Венгерлиле энчи ёхтемленген сураатчылары — художниклери энчи залны аладыла. Мадарача Виктор, Чеколи Бертолан, Доза Геза, Лотда Парколи... мен быланы атлары биринчи эшитгеним эди. Алай венгерлиле уа, уллусу-гитчеси да, биледиле кеслерини закий художниклерин.

Ингир ала венгерлилени эм татлы ашлары бла да «шагъырей» этдиле. Чагъырлары бла да. Ашлары, мен ангылагъандан, юзбек ашлагъа бир кесек ушагъанча кёрюндюле. Палаулары, лагманнга ушагъан затлары, самсала, сора тамагъынгы мыдых этип кюйгъан да бир затла. Насыпха, сууукъ чагъырла «мыдыхны» ёчюрюрге болуша эдиле.

Жангы тенглеримден бири уа, малкъар халкъны юсюнден айтханымда, биз бир миллетбиз деп тохтады. Ол, андан-мындан келтирип, жалгъап, ушашдырып кюреше эди. Алай «бирлигибизни» тохташдырыргъа «венгер мадейра» чагъыр кюймай эди...

Арта уа венгерли чыганлылары тепсегенлерине кырадыкъ. Ала уа «мадейраны» да унутдургъан эдиле...

Белградны тарыхы да отлу тарыхды дерге боллукъду. Жыйырма бла алты кере кюйген, бузулгӱн, аллай бир да, жокъдан бар болуп суюлген сахар энди Дунайны эм ариу кӱырал араларынданды. Ариуду, кӱуатлыды Югославия. Жери бай, халкы хунерли. Отлу ёмюрлени теренинден келтирип сакълагӱнды ол кӱыраллыгын, намысын да. Бай, ариу да жери душманлагъа тынчлыкъ берменди. Ууучлаучула югослав халкъланы бюгерден, эзерден, кеслерине кӱул-кӱарауаш этерден аямагӱндыла. Алай уллу сермешледе чыныкӱгӱн халк ахырында, кӱадарына ие болуп, мамыр жашау ызына киришгенди.

Белградчыла бизге бирда болмагӱнча ариу тубедиле, иги кӱарадыла. Нени юсюнден айтсала да, бу кӱыралны азатлыгы ючюн алты жюз минг солдатты жоюлгӱн кӱыралыбызгъа ыразылыкъларын айтып тауусалмайдыла. Кӱызыл жулдузлу таш эсгертмеледе гюлле жазда, кӱышда да тауусулмайдыла...

Белградны архитекторлары, сахарларын жангырттып башлагӱнда, бир сейир оюмгъа келишгендиле. Келигиз, дегендиле, эски Белградыбызны ариу заманындача этейик, жангыртайыкъ, омакълайыкъ. Жанында уа шӱндюгю архитектурагъа кӱре жангы Белградны мурдорун салайыкъ.

— Биз кӱарт Белградыбызны жаш Белградыбыздан аз суймейбиз. Сиз кӱарт Москвагъызыны бла жаш Ленинградгъызыны суйгенча, — дегенни айтды жангы танышыбыз, жангы кӱонакълайыбыз Миша Пutnik.

Югослав халкъла, кӱп кӱыйынлыкъла сынагӱнлыкъгъа, бирда болмагӱнча жарыкъ кӱллю, ачыкъ адамладыла. «Русиядан» келгенлеге уа — бютюнда.

Сахарны эм ариу паркларыны биринде эки да кӱыралны аскерчилери бирге асыралгӱн, мемориал кӱабырла бардыла. Эки да солдатны таш суратларыны алларында — кӱызыл гвоздика гюлле.

Совет делегация бла тубешии югославлылагъа арсарсыз байрам болуп кӱалады. Ол затха биз ингирде болгӱн концертде да ийнандыкъ. Ол сыйлы кӱонакъланы алгъышлаудан башланды. Аякъллагъа югослав чагъырдан кӱуйдула.

«Казино» деген аты бла уллу, тӱгерек зал. Адамла экишер олтурурча гитче столчукъла. Залны ортасында уа — тойчула чыгъыучу майданчыкъ. Шахарны жууаплы кӱул-лукъларындан бири югослав халкъланы тепсеулеринден бла жырларындан кӱуралгӱн концертни совет «братушкалагъа» аталгӱнанын энтта бир кӱайтарып айтды.

Миллет кийимлери бла чыкӱгӱн жашла бла кӱызла

биринчи номерлеринден окъуна кеслерин суйдюрдюле. Къуру къарсла ургъанлай турдула. Бир-бир номерлени жаңгыдан къайтарып кёргюзтюрге тюшдю.

— Совет адамла быллай миллет тойланы бизден да иги ангылай болурла, — деди жангы танышларыбыздан бири. — Бизге «Берёзка» ансамбль, Моисеевни тойчулары, «Ореро» деген гюржю жырчы къауумну артистлери келгенде, аланы концертлерине билет излегенден сора къайгъы болмай къалгъан эди уллуда, гитчеде да.

Биз барына да ыразы эдик. Алай эсибизде бегирек сакъланган а Македон тепсеу болду. Ол юч бёлюмден къуралгъан эди. Биринчиси бир мудак макъамдан башланды. Жангыз сыбызгъы жилигъанча эшитиледи. Тепсеген къызла къанатлары сынган къанкъазлача буруладыла. Халкъны ууучлаучуланы тузагъында эзилип тургъан кезиуюн кёргюзтеди бу тепсеу. Ызы бла музыка кюч алады, къазуат башланганын, азатлыкъ ючюн кюреш башланганын суратлагъан тепсеу да башланады. Сыбызгъыгъа дауурбасла да къошуладыла. Тойчу къызла, беллерин тюзетип, сынжырланы юзген къымылдауланы кёргюзтедиле.

Ючюнчю бёлюм уллу хорлауну тауушлары бла башланады. Тепсегенле къууанадыла, бетлери жарыйды, ишге да къууанып узаладыла. Музыканы тауушлары уллу къууанчы магъанасын кёргюзтедиле. Бир кесекден а, сабыр макъам, сырыйнала, жая къобузла да бирлешип, тюзлюк, ырахатлыкъ ызына чыкыгъан жамауатны мамыр жашауун суратлайдыла.

Уста тойчула, Югославияда белгили тепсеую ариу кёргюзтгенлери бла бирге, хореография даражаларын да ачык суратлагъан эдиле.

Аскер техниканы музейинден сора Авала таугъа чыгъабыз. Бу ат — эски танышыбызды. «Авала-фильм» деген киностудияны мекамлары да бу тауда орналыпдыла.

Тауну эм башында — къызгъыл мермерден ишленген «Пантеон». Анда Югославияны хар халкъыны келечиси — миллет кийимли къызла аш-азыкъ, тюрлю-тюрлю кёгетлери бла табакъланы ёрге кётюрюп турадыла. Къыралны ырыкысын берген бизбиз — Югославия бирлешдирген халкъла деген магъана айтылады бу суратда.

Къыланч жол бизни «Амур» мекамыбызгъа элтеди. Кемебизни жолу энди Болгариягъады. Аны ара шахары Софийагъа.

Балканланы жомакълы гюллери

Баргъан жолугъузну эки жаны ариу сабанла неда гюл талала эселе, жюзюм бла хумаллак тешлени, дуппурланы бийлеп эсе, сиз Болгарияда болгъаныгъызыны билирге болурсуз. Жол жазула да орус харфла бла, тюзюн айтханда уа — бизге Болгариядан келген «кириллица» бла жазылып эселе — жолугъуз «балкан жаухары» Софиягъады.

Кемеден ол шахаргъа ариу жасалгъан автобус бла бардыкъ. Эки жюз километр бу сыйдам автотрассада терк тауусулду.

— Болгар Халкъ Республиканы ара шахары София сизге «Жууукъ болугъуз!» — дейди дегенни айтып, жангы танышыбыз Павлина бир ариу ышарды. Делегациябызда украинлыла да болгъанларын билгенде уа, бютюнда бек къууанды. Бизге айтханларына кёре, Киев бла Софияны орталарында уллу шуёхлукъ эришиу бара эди. Орамланы, майданлары жашил этиу иште. — Хайт десек, биз озаргъа да болурбуз, — деди Павлина, украинлы танышларына хыйлалы ышара.

Ол айтханда да бар эди. Быллай жашил шахаргъа мен, не кёп айланган эсем да, тюбемегенме. Бир деменгили гюл тахтагъа ушай эди славянланы эм эски шахарларындан бири, жомакълы София. Бизге айтханларына кёре, бу шахарда төрт жюзден аслам сквер барды.

София Москвадан да, Киевден да къарт болгъанлыкъгъа, ол шарт аны бетинде хазна эсленмейди. Аны биринчи аты — Сердика. Кечирек — Святая София — уллу килисаны атындан, артда уа бир сёз бла София атагъандыла. Аны тюз орамларында бийик, минг терезели юле, бюгюнню амал бла ишленгенликге, бири бирине ушамайды. Хар бирини «ёз бети». Алай миллет архитектураны суратлары уа хар орамында, майданында да эсленедиле.

Софияны эм сыйлы жери — Тогузунчу сентябрь атлы майданды. Праганы Вацлав майданыча, бу да къууанчлы парадла бардырылыучу жерди. Бюгюн майдан шошду.

Павлина бизни Иван Вазовну эсгертмесине да элтди. Болгарияны эм уллу жазычусу, ол кёп романланы автору. «Табак» деген романын а бизде, орусчагъа кёчюрюп, кёп кере чыгъаргъандыла. Болгарлыланы азатлыкъ ючюн кюрешлери ол романда толу, ийнангылы, уллу суратлау кюч бла берилгенди.

Шахарны эм уллу майданларыны биринде Александр Невский атлы храм барды. Ол, орус халкъгъа ыразылыкъны белгисича, 1912-чи жылда ишленгенди.

Славян архитектура амал бла ишленген, орус худож

никлени суратлары бла, мозаика миялала бла жасалгъан, бу битеу да кыралда бек ариу храмды дейдиле. Славяны дин ахлула мында намазларын этедиле, насийхат лекцияларын бардырадыла. Ол ишледен бош кезиунде уа Александр Невский атлы храм жолоучулагъа, туристлеге да музейлик этеди. Бери башха динге табынганла да келе туруучудула. Бек сейирлиги уа — бу храмдан узакъ болмай, муслийман межгит, бирси жанында уа — чойют синагога.

Софияда совет солдатлагъа аталып ишленген уллу эсгертме барды. Анга болгарлыла «Алёша» дейдиле. Жангы келинле бла жигитле уа аны аллында суратха тюшючюдюле.

Отель «Плиска» — бизни жангы ышыгыбыз — Софияны эм сыйлы кьонакъ юйюдю. Биз онекинчи «а» этажда орналдыкъ. Анда онюч дегенни орунуна онеки «а» деп кьоядыла. Аны ёргесиндеги этаж а онтёртюнчю болады. Аллай адет...

Экинчи кюн, Софияны телевидениясы орналгъан Витоша таугъа барып, болгарлыланы сыйлауларына багъа бичдик. Сыйлагъанла, сыйланганла да ыразы болуп айырылдыла.

«Универсиада» деген залгъа бир эки минг адамдан аз сыйына болмаз. Бюгюн анда юмор усталаны концертиди. Чамны, кюлкюню да суйген болгарлыла Габров шахардан келген делегациягъа бютюнда жарыкъ тюбедиле. Сора уллу кьууанч башланды. Сахнада хар айтылгъан сёзню ангылап бармасакъ да, эшитгенибизни айырыргъа кюрешебиз. Зал а къатады, бууулады. Аланы ичлеринде уа, бек ангыламан да, ала бла бирге кюлесе.

Артда уа Плевен шахаргъа баргъан эдик. Тюркюле бла эм ахыр сермеш, дейдиле, мында болгъанды. Анга кёп орус аскерчи да къатышханды. Алагъа аталып, мермер, таш эсгертмеле да бардыла.

«Бухарестде бахчала чагъадыла...»

Аллай тизгин барды бир белгили жырда. Жаш тёлю Бухарестде дуния фестивалын бардыргъанда кьуралгъан жыр. Румынияны ара шахары бизге гюллери, фонтанлары, жарыкъ музыкасы бла тюбеди.

Дунайны ара шахарларында хар бирини энчи ёхтемленирча бир заты барды. «Старо Място» майданга барыгызы да, соборларыбызны, кьонгуроуларыбызны кёрюгюз, эшитгиз, — деучюдюле чехлиле. — Сокъуранмазсыз». Ариу

Венаны бютюнда бек сюер ючюн, айхайда, анга Каленбергни башындан къараргъа керекди», — дейди австрийли. «Сиз дуния сейирлиги Маргет айрыкамда болмагъан эсегиз, Будапештге баргъанбыз деп хазнамы айталыгъыз», — дейди къаракъаш маджарка.

— Виз Бухарест бла ортасындан угъай, къыйырларындан танышып башлайыкъ, — деди жол башчыбыз. — Жолубуз Гривицагъады.

Бир он минут чакълы да баргъынчы, аллыбызгъа жомакълы шахар чыгъып къалды. Бийик, бёкем да юйле, ариу ишленген бахчала, гюл тахтала, булутсуз кёкню суратын берген бассейнле, жол узунуна да бир сейирлик формалы чыракъла... Кертиси да — жомакълы шахар...

Румын архитекторланы юслеринден бу жолгъа дери эшите тургъан эдик. Кёбюсю айтхылыкъ Корбюзье бла ишлегендерини юсюнден да окъугъан эдик. Алай кёзюбюз бла кёргенибиз а бютюнда сейирге къалдырды. Жыйырма бла он жыл мындан алгъа бек жарлы къыралгъа саналгъан Румынияны ара шахарында болгъаныбызны унутуп, кесибизни фантастика романлада айтылыучу шахарланы бирине тюшюп къалгъан сундукъ. Европаны «тыгъырыкъларына» саналып тургъан къырал къысха заманны ичинде былай айныр, быллай шахар ишлер деб'а кимни эсине келлик эди! Алай биз а кертиси бла да бююнню Румынияны ара шахарында эдик. Тюрсюню мяладан, кёксюл бетондан, жылтырагъан къурчдан, айбатлы пластикледен ишленген школла, тюкенле, больницала... была бары да Жангы Бухарестни бююнню бети эдиле.

— Бизни жаш архитекторларыбыз Парижде, Ленинградда, Москвада да окъугъандыла. Кёп затха юйренгендиле. Ишлерине кёре, устазларын жерге къаратмазгъа кюрешгендиле. Алай ала къуру «модерн» бла жашамайдыла. Бююнню архитектурагъа миллет суратын да кшошадыла, — деди гидибиз, тилманчыбыз.

Белграддан башхалыкъда, мында эски бла жангы архитектура мекамла, бири бири бла келишип, ушап, тап жарашып сюеледиле. Ол ишге шахарны парклары, скверлери, жюзюм тереклери да себеплик этедиле.

Алай болгъанлыкъгъа, биз «тюненеги Румынияны» да кёрдюк. Ол да къалай бла дсегиз, «Элни музейи» деген жерге бардыкъ. Бу озгъан замандан келген, эски элге ушагъан, аллай сейирлик зат эди. Юйлери, арбазлары, юйледе юй адырла, миллет кийимле, кюл бла этилген кшошун, кюйюз, къумач дегенча затла, минчакъла, сыргъала, бууунлукъла, жюзюкле...

Бек сейирге къалдыргъан затлары уа агъачдан этилген

накышла, терезе башла, календор чигинжиле, оюула бла омакъланган чанала бла арбала. Башындан тюбюне дери жаланда агъачдан ишленген бир сейирлик килиса. Къонгуроуу да — агъачдан. Зынгырдагъан къалай эте болур эди ансы?! Мында бизни ол айтхылыкъ румын как бла да сыйладыла. Ортасына да жау тугул салып. Тюз да кесибиздеча. Алай эндиги къызла как эте биле болурламы ансы?!

Бир уллу кёлню къатында уа Бухарестни эм уллу мекямы сюеледи. «Каса Скынтейя» дейдиле анга. Полиграфкомбинатны бу тау кирик юйю, дейдиле, Георгиу Дежни заманында Румыниягъа Сталин саугъа этип ишлетген эди.

Алай андан да алапат юйню уа — Конгрессле дворецин — румынлиле кеслери ишлетгендиле. Ол, бек бийик болмаса да, шёндогю архитектураны мардалары бла къарагъанда, баям, Бухарестни эм ариу мекямы болур. Мынга ушагъан дворец Оскар Нимейраны Жангы Бразилиясында да барды дейдиле. Алай муну миллет суратла бла да байкъдыргъандыла.

Эки арка, бири — къызыл мермерден, бири уа — къарадан Пантеоннга кирген жерде сюеледиле. Хар бирини бийиклиги алты-жети къатлы юйню бийиклигине жете болур. Пантеонда уа Румынияны Коммунист партиясыны башчысы Георге Георгиу Дежни къабыры сакъланады. Пантеон къызыл розала бла гвоздикаланы юлкулери бла къуршаланыпды.

Ингир бола, жолубузгъа атландыкъ. Сыппа-сыйдам трасса бизни «Амур» кемебиз сакълап тургъан Дунай таба элтеди.

Энди уа жолубуз — иги да тансыкъ этген Ата журту-бузгъады.

1966

СУОМИ ДЕГЕН А — ФИНЛЯНДИЯ

Север къоншуларыбызда бизге Финляндиядан бек жуууугу жокъду. География жаны бла, тюрлю-тюрлю байламчыкъла бла алып къарагъанда да. Чегибиз бир, тарыхыбызда да бизни жууукъ этген кёп зат. Ол угъай эсе, бир кылай заманны Финляндия Уллу княжествону даражасында Россия империяны бир кесегине саналып да тургъанды.

Алай мен эслеген — бу къыралны юсюнден билгеними кыргызтха тюшюреме десем, кёп къагъыт керек болмаз

эди. Башхача айтханда — Финляндиядан хапарым аз эди, жокъну орунунда... Жерини юсюнден айтханда, школ географиядан билгенимден сора, хазна зат айтып къошаллыкъ туйюл эдим. Къыркъынчы жылланы аллында ала бла уруш этгенибизден сора да жукъ билмей эдим. Алай нек эди? Мен ангылагъандан, аны кесим да сезерге керек эдим, арабызда жюриген къажалукъ, бир кесек сынтыл болса да, тауусулуба къалмагъан эди. Капиталист Финляндия бла уллу экономика, ырысхы байламлыкъла жюригенликге, андан эсе мен Австралияны юсюнден кѣп биле эдим. Семиртмей айтама.

Жолгъа атланырдан алгъа, тюрлю-тюрлю китапланы, справочниклени жыйып, Севердеги къоншубузну, Шимал къыралы — Суомини юсюнден «билимими байыкъдыра» тебиредим. Баргъанда, ауузуму ачып айланмаз ючюн. Финлиле жипили, агъачлы жерде, къуруда уугъа жюрип, чабакъ тутуп, тыш адамгъа уа ушкок бла тубегенден сора ишлери болмагъан терсбоюнлагъа бек да ушамагъанларын алагъа къонакъгъа баргъынчы окъуна ангылай башладым. Баям, бу къызгъылсакъал, узун бойлу адамлагъа кѣз къарамым тюз болмагъанын ангылай, кесими жахиллигиме женгдире тебиредим. Хар китапдан, журналдан болсун, аланы юслеринден бир сейирлик зат тапмагъаным жокъ эди...

Россей жазыучуланы Финляндия бла Швециягъа атланган делегацияларына мени да къошханларына бек къууандым. Биз, онюч адам — Ленинграддан, Татардан, сора Къабарты-Малкъардан — Эльберд шуѳхум бла мен, бек терк танышдыкъ, татах болдукъ. Бютюнда мен. Нек дегенде, къазан татарлыла бла миллет тиллерибизде селеше башладыкъ. Татарлылагъа ол биринчи тубегеним туйюл эди. Алай къалам къарындашла да болгъаныбыз а бютюнда жууукъ этди.

Майны булутсуз кѣгюнден жаз кюню жылтырай, Москваны скверлеринде гул ийисле жайыла тебиреген кюнлени биринде, «Москва-Хельсинки» поездха минип, жолоучулугъубузну башладыкъ.

«Красная стрела» темир жол башха жоллагъа ушамайды. Ол, дейдиле, патчах линейка бла ызлагъаныча ишленгенди. Алайды да, тюзюнлей садакъ окъча барады Ленинградха. Мени бек суйген шахарыма къарап-къарагъынчы жетдик. Алай Питерни музейлерине айланыр заман а жокъ эди. Выборг деген къызгъыл ташлы шахаргъа поезд ки сагъат да бармай жетди. Андан а фин чекге алай узакъ туйюл эди. Болсада бу шахарчыкъ окъуна биз бир башха дуниягъа жууукълаша баргъаныбызны кѣргюзте

эди. Сапын бла жуууп чыкыгъанча, ариу, таза таш жол-чукълары, хар юйню аллында — гюл гахтала, сора сахар-чыкыны башхалагъа ушатмагъан архитектурасы — таш бла мермерден ишленнген туюлю-башлы ариу юйлери. Табийгъаты уа — узун назыла бла наратла, атлагъанынг сайын кёккёз кёлчюкле, сора — сабанла, бахчала, тюрлю-тюрлю бояулагъа боялып тюкен, школ, махкеме мекамла... Бек аламаты уа — сыппа-сыйдам кыызгъыл жолла. Хау, кыызгъыл. Нек дегенде, бу жерледе, жолланы ишлей туруп, чайыргъа гранит бурху да кыоша эдиле. Жол тутумлу, сыйдам да болгъанлай туруп ююн.

Чекде вагонларыбызгъа чекчи кыуллукъчула кирдиле да, паспортларыбызгъа штампла салып, честь берип кетдиле. Бу сары шинли жашла орусча да сёлеширге кюреше эдиле. Биз а аланы тиллери кыалай кюлкюлю сыннганына кюллюгюбюзню кючден тыйып суюле эдик. «Приветствуем Вас на земле Суоми!» — дегенни уа, не этселе да, ангылатхан эдиле.

Ол кезиуде Маяковскийни паспортубузну юсюнден назмусу да эсеме туюшдю. Тыш кыыраллы чиновникле бизни паспортубуздан юркген заманла эртте кетгендиле.

Поездибиз Финляндияны жеринде барады. Анда-мында игчи мюккле, гитче хуторчукъла да тубейдиле. Кыыралны, баям, сюрдю жери алай кёп да болмаз. Алай сюрюлген исерлеге иги кыарагъанлары уа поездибизни терезесинден осыуна кёрюнюп турады.

Халкыны санына кёре, Финляндияны гитче кыырал-чыкыгъа ушатхан да кыыйынды. Жерине кёре да. Алай халкыны асламы тенгиз боюнунда бла юг жанында жашагъаны картасында осыуна кёрюнюп турады. Кыалгъан жери уа — жипиле, кёлле, суула, нарат агъач. Суоми деген да «жипили жер» деген магъананы тутады. Тирлик ёсдюрюрге жарагъан жери бек кёп болмаса да, ишни суюген, ишлей да билген финлиле будайны, арпаны тирлигин европалы башха кыыралладан эсе кёп аладыла.

Хуторчукъланы юйлери бири бирине арталда ушамайдыла. Хар ие былайда кеси кесине архитекторду. Арбалары таза, гюл гахтала эслерча кёп жерни аладыла.

Машинала бла баргъаныбызда уа, жол жанында бир хутор юйчюкню иеси, орусча сёлешгенибизни эпитгенлей, жарык болду, барыбызны да юйюне чакыырды, элдеча сыйлады. Сары жау, бишлакы, жангы сауулгъан сют, кесерича биширген ашла столну толтурдула. Бары да ёз кыюлюбюзденди деди юй тамата. Кесини, жашыны да кыоллары была не кыыйын ишден да кыачмагъанларын, кыоллары неге да жарашханын айта эдиле. Мекямланы да

кеслери ишлегенлерин, арбазда техникагъа да кеслери къарагъанларын. Бу узун санлы адамла, халларына кёре, заманларын асламында тышында, аязда ётдюргеннге ушайдыла. Бетлерин желле кюйдюрюп ишлегенлери да баямды.

Сизге къырал оноучуладан болушлукъ келемиди дегенибизде, фин киши уллу къолларын алгъа узатып кюлдю:

— Бек ышаннгылы болушлукъчуларыбыз быладыла,— деди,— къырал а налог тыяргъа бла тазир салыргъа хазырды. Алай, гюняхлы болмайкъ, тирлигибизни, малыбызны сатаргъа болушханы ючюн окъуна биз къыралгъа бек ыразыбыз. Алгъадан этилген келишимлеге бла багъалагъа кёре, къолубузгъа тюшген тирликни, мал этни, тауукъларыбызны да айтылгъан санда неда тийишли качеству бла бермесек, бир кесек жаныбызгъа тийгенлери да болады ансы.

— Кёгет бла уа къалайды къолайыгъыз? — дегенибизде, финли желкесин къашыды.

— Аны асламы тыш къыралладан келтириледи. Багъасы да, биле болурсуз, анга кёре. Алай агъачларыбызда да кёп хайырлы жемиш табаргъа болады. Витаминсиз къалмайбыз, — дей ышарды къонакъбайыбыз.

Финлиле бек суйген ашларын тууар этден, тауукъ этден, чабакъдан этедиле. Къой бла тонгуз этни хазна ашмайдыла. Сют ичиу бла чемпионланы айырса, финлиле, баям, биринчи жерни алыр эдиле. Кюннге бир-эки литр мардаларыды. Сют да — жаулу сют, шешагъа къаймакъча жагъылгъан. Бек суйген ашларына къудору биширип къошаргъа сюдиле. Къудору шорпасыз тюш азыкълары хазна болмайды. Шорпаны алгъадан хазыр этилген топлукъла бла да бердиле. Финни азыгъы, юг къыралладача кюлю болмаса да, татыулуду, татымлыды.

Финляндияда малчылыкъ эл мюлкню бек айныгъан бёлюмлеринденди. Мал ашха финлиле витамин унну, концентратланы да жетишимли къошадыла. Хуторланы бирлешип ишленген эт комбинатлары да барды. Бизде бир-бириги совхозлагъа ушайдыла. Алай ол специализацияланган мюлкеде кёбюсюнде алгъын адам этиучю ишлени бююнгу техника этеди. Жаш инженерле, механикле, мал док торла былада бек намыслы усталагъа саналадыла. Хакълары да, анга кёре, жетишимлиди.

Къыралны миллет хазнасы уа, деди жол башчыбыз, Финляндияны агъачыды. Аны финлиле алай сакълайдыла, алай тергеп жюрютедиле, къарасанг, быланы бир башха ырысхылары жокъ сунарса. Сёз ючюн, сени энчи жерингде не суйсенг саласа, орнатаса, суйсенг а, жукъ да салмай,

бош жашил аулакчыкъ этип къойсанг да — сени ишингди. Алай энчи агъачынг бар эсе, оноучуладан, специалистледен эркинлик болмай, не кесер амалынг жокъ, не сатар амалынг. Тийишлисича къарамай а бир кёр.

— Сизде терекден кёп зат жокъду. Да сора...

— Бизде къагъыт чыгъаргъан уллу комбинатла бардыла. Къагъытны асламын, игисин да төрт жыйырма чакълы къыралгъа сатабыз. Ол санда сизни къыралыгъызгъа да. Агъач химия, женгил промышленность да бизни къолубузгъа къарап турады. Кесилген терекни орунуна арсарсыз жангы зыгытчыкъла орнатыладыла. Ол «темир жорукъду» дерге боллукъду.

Сёз ючюн бир юлгю. Архитекторла бир жангы къурулушну башлардан алгъа суратларын, проектлерин конкурсха келтиредиле. Хорлагъан а кёбюсюнде ким агъачны аз кесдирсе, ким табийгъатха аз заран тюшюрсе, ол хорлайды. Биздеча, хо, тауусулгъанмы этерикди дегенни айттып, болгъан ырысхыны мулхар этген адет алада арталда жокъду. Бизни заказыбыз бла къагъыт хазырлагъан комбинатлада агъачны асламында бизден элтип ишлейдиле. Кеслериндеги агъачны уа аягъан этедиле.

Ингир бола, къыралны Хельсинки деген ара сахарына келдик. Ингир дегенликге, бу заманда алада «акъ кечелени» башланнганы жашауну эслерча тюрлендиреди. Къонакъ юйде отоуларыбызны алып, бу ариу, таза да сахарны орамларына жайылабыз. Бу шимал халкъы, битеу жерин агъач бла кёлле алып тургъанлай да, сахарларында дуния бла бир парк, сквер, бассейнле ишлеп, болгъанны гулле бла омакълап турадыла. Богъазны жагъаларында хазна предприятие ишлемейдиле. Суу тазады. Анга къарагъанла уа аны тазалыкъ даражасын билдиргенлей турадыла.

Ара сахарны орамларында нек эсе да адам аз жюрюгенча кёрюндю.

— Халкъ байрамдады, — деди жарыкъ кёллю жол башчыбыз Зихвола Тимо. — Халкъ «тронцаны» байрамын этеди. Кертисин айтханда, ол байрамны дин магъанасындан пай кёп къалмагъанды. Болсада сахарлыла, онг табып, элдеде бир лахор этмей къоймайдыла. Сыра ичедиле, тепсейдиле, сахар къайгъыларын бир кесекге унутадыла. Жууукъ-ахлуну жокълайдыла.

Эгинчи кюнню эрттенлигинде къонакъбайыбыз, бизден эркинлик тилеп, экскурсиябыз кечирек башланыргъа боллукъун айтды. Бу низамлы финлиге не болгъанды дедик. Алай ишни-халны Тимо кеси ангылатды.

Автобусчула забастовка этгендиле да, фирмабыз

автобусну орунуна төрт «Мерседес» ийгенди,— деди кьонакъбайбыз.

«Охо, капиталистлени ахчаларын бизми аярыкъбыз», — дедик кеси арабызда.

Хар кьонакъгъа финлиле эм алгъа кеслерини ара шахардагъы Миллет музейлерин кёргюзтедиле. Мында хар экспонат ариу жасалып, кьуралыпды. Бир-бирлери уа минг жыл мындан алгъа болгъан ишлени юслеринден халпарлайдыла. Экспонатланы фотогъа тюзюрюрге кьоймадыла. Алай кеслери хазырлагъан суратланы уа хакъсыз берген эдиле.

Финлилени тарыхларында бизни бек сейир этдирген затла да бардыла. Бурунгу финлиле, дейдиле, шёндюгю жерлерине кёп ёмюр мындан алга Урал тийрелеринден баргъандыла. Асламы уа, кюнбатыш таба бурулуп, Ара Европада, Дунайны жагъасында кьонушхандыла. Алагъа уа «венгерлиле» деп атагъандыла. Бусагъатда аланы финлилеге не динлери, не тиллери, не бет сыфатлары ушамагъанлыкъгъа, финлиле венгерлилени «эгечден туугъанлагъа» санайдыла.

Финляндия Европаны «этегинде» орналгъанлыкъгъа, къанлы сермешле аны жеринде да аз болмагъандыла. Аны иги кесек заманны шведли патчахла ууучлап тургъандыла. Озгъан ёмюрге уа Россей империя аны кесине хор бла кьошханды. Атына да «Великое княжество Финляндское» атагъанды. Баш эркинликни Финляндия 1917-чи жылны ахырында алгъанды. Ленин, бу кьыралгъа политика эркинлик берилген Декретге кьол салып, Финляндияны энчи кьыраллыгъын мухурлагъанды. Аны финлиле бирда унутмайдыла. Музейлеринде да ол документ эм сыйлы жерни алады. Бююнлюкде Финляндия мамырлыкъ ючюн кюрешген кьыралланы санында бек сыйлы жерледен бирин алгъанын барыбыз да билебиз.

Бизни кьыралны душманы болгъан, Финляндияны уа маршалы — Маннергеймни атын жюрютген проспекте бир сейирлик кьурулуш барды. Кьурулуш дегенде да, аны иги кесеги — уллу дворец бёлюмю ишленип бошалгъаннга саналады. Аны «Финляндия» деген конгрессле бардырылыучу залы уа битеу да дуниягъа белгили болгъанды. Бу мекам шёндюгю архитектураны эм айырмалысыды дерге боллукъду. Ишлеген а айтхылыкъ финли архитектор Алвар Алтоду. Корбюзьени сохталарынданды дейдиле. Европаны кьыраллары кьоркьуусулукъ ючюн конференцияларын бу дворецде бардырлыкъларын билгенде, финлиле, не кючлерин да салып, «Финляндия-халлны» кьурулушун заманында да,

айыпсыз да тамам этерге кюрешгендиле. Муратларына да жетгендиле.

Бу гитче кыралны халкы, оночулары да Европада мамырлыкны саклар ючюн этген башламчылыклары бла кеп махтау алгандыла. Бек башы уа — Финляндияны халкы бизни кыралыбыз бла шуёхлукну мындан арысында да кючлей барыуну эм сыйлы борчуна санайды, ол ызын бирда тюрлендирмей барады.

Бу сейирлик дворецни ичинде айланабыз, «Финляндияны» кюллукчусу уа айтхылык кюрулушну юсюнден хапар береди. Сорууларыбызга жууапларында алапат дворецге ёхтемленгенин да жашырмайды. Бу мекамны ич кюуралыуунда кюл бетли, кыра, кыызгыл тюрсюнле кебюрек эсленедиле. Мермер, акъ состар, агъачны тюрлю-тюрлюсю, тюрсюнлю миялала, акъкыалай, титан, кюрч, желим, пластикле... — была бары да бу кыралны кесини жериндендиле, ёз байлыкларындандыла. Тышындан бир зат да келтирилмегенди. Радио-телеаппаратура, электрочыракъланы кеп тюрлюсю, миллет накышылы кююзле, кюл бетли паласла, сахна жабыула дегенча затла да финли усталаны, инженерлени, художниклени кюоллары бла этилгендиле.

«Биз, — дейди Тимо, — бу затланы бирсиледен иги этебиз деп айтмайбыз. Ол угъай эсе, экономика жаны бла алып кырагагъанда, бу асыры айдалы иш да болмаз эди. Алай Конгрессле дворецни аты «Финляндия» болгъан кыадарда, дегенди Алвар Алто, муну башындан-аягына дери жаланда Ата журтубузда болгъан онгларыбыз бла ишлеп, жасап берирге керекди. Кеси кючюбюзню сынап, ангылап чыгъар ючюн».

Кертиди, бир-бир затланы тышында сатып алып келтирселе, учузуракъ да болур эди. Алай бу «кыужур амал» кертиси бла да кыралны, аны халкыны онгларын, илму-техника даражаларын да кергюзтгени баямды.

Тёрт да залны эм уллусуна киребиз. Мында жаланда кюл бетли, акъ, кыра тюрсюнле «бийлик» этедиле. Алай «шёндоюгу дизайн», «европалы интерьер» дегенлени даражалары айтып-айтмазча бийикдедиле. Кырагагъан, керген хар не да жериндеди, хар зат да тамамлыды, мындан иги этер амал а болмаз дерчады. Цивилизацияны бар жетишимлери бери тийишип кыалгъанчадыла.

Залны эм жууаплы шарты — акустикасын айтханда — канында олтургъанладан эсе сахнада олтургъанланы ауузлары бегирек эшитиледи. Хар жумушакъ шинтикни кюл тутхучуну жанында — алтышар кнопка бла бир «кыушакъ телефончукъ». Белгиле инглиз, француз, немис,

испан, орус, кытай тиллени кёргюзтедиле. Сахнада микрофонга ол алты тилден биринде сёлешген болса, тийишли кнопканы басаса да, айтылган зат сен ангылаган тилде эшитилип турады. Керек болса уа, ол сёлени кыагытхатюшюрюп, аллынга келтиредиле.

Конгресследен «солуган» заманында бу аламат залны концертледе хайырланыргыа да болады. Аны ючюн, сахнаны арталлы бла да алышындырыр онг барды. Сюйсенг — уллу, эркин той сахна, сюйсенг — тийишли техника амаллары бла эстрада сахна неда балетге жараган майдан. Уллу симфония оркестрни «жаяр» амал да бир минута этилип кыалады. Бу залны бир жеринде да жангыз бир чыракъ кёрюнмейди. Алай жарыкъ дегенинг мында, кыайдан келгенин билмесенг да — элпекди. Тюсюн айтханда уа — илму бла тергелипти. Хауаны жылысы-салкыны да автоматика бла тохташдырылады.

Узун сёзню кысхасы — бу дворец аллай «кыолайлары» бла Нью-Йоркдагы Бирлешген Миллетлени Организациясыны неда Москвадагы Съездле дворецини залларын шинтиклерини саны бла жеталмаса да, башха онлары бла уа озган окыуна этгенге ушайды. Туурасындан кыарасанг, «Финляндия» бир жомакъ кемеге ушайды. Бир жанында — шахарны эм сыйлы проспекти, бирси жаны уа — уллу фонтаны суудан чыгып бюркген, жашил жагыалы богъаз. Бу тамашалыкъ дворецден кете туруп, аперим, махтау да сизге, алтын кыоллу финлилеге деген, баям, болмаз эди. Бу гитче, Европаны этегинде кесича жашаган, кесича анынган кыралны закий архитекторларына, фахмулу инженерлерине, уста ишчилерине, бу кыурулушда тууган журтларыны атын дунягыа махтау бла айтдыралганлары ючюн, биз да жүрек ыразылыгыбызны айта эдик.

Кыонакъ юйюбюзге кете туруп да, ызыбызгыа кыарай, ол келир заманга жүзюп барган жомакъ «кеме-дворецге» сейир этгенлей тура эдик.

Былай кыаты ишлеген халкыны жашауу зауукълуду дерге да болур эдик. Алай андан эсе намыслыды дегенми тап келир эди?..

* * *

Финли жазычула бла, Финляндия бла бизни кыралыбызны араларында шуёлукъну Обществосуну кыуллукъчулары бла ушакъларыбызда да аны юсюнден биз кёп кере эшитген эдик. Деменгили кыралыбыз бла сатыу-алыу жүрютюу, аны бла бирге культури жаны бла да байлам-

лыкъланы айнытыу бу север кыралгъа уллу хайыр келтиргенин бизни кьонакъбайларыбыз уллу ыразылыкъ бла айтадыла.

Хельсинкини ара орамында бир уллу кинотеатр барды да, мында жаланда бизни киноларыбызны кьоргюзтедиле. Бизни шахарыбызда, дейдиле финлиле, очурала бек аз болуучудула. Алай орус фильмлени жангысы келсе уа, неда музыкантларыгъыз, жырчыларыгъыз, тойчуларыгъыз келселе уа, кьепле билетсиз кьаладыла. Орус культура бла эрттеден шагъырейле, финлиле бизни литературабыздан, культурабыздан хапарлыдыла дерге боллукъду.

Бу кыйын табиигъат болумлада кеслерин аямай ишлеген финлиле туугъан жерлерин не бай кыралны адамлары да сейир этерча алай кыураялгъандыла. Былада патриотизм бла кьаты ишлеу, баям, бек жууукъ шартладыла. Ол а хар неде да кьрюнюп турады. Кырулуш ишледе, культураларында да.

Башда айтылгъаныча, финле архитекторла бла инженерле Европаны бирси кыралларындагъы усталадан артха кьалмайдыла. Кырулушларыны суратлау сыфатлары бла уа озгъан окъуна эте болурла. Аны бла бирге эски адетлерине, ызларына, жорукъларына да бек сакъдыла. Бийик юйлени ишлерден алгъа, дейдиле, ол кесини ауанасы бла башха межамланы жапмазча тергеуле этедиле. Проектни лнга кьере жарашдырадыла. «Кюн жарыгъы барына да тиерча этерге керекди», — дейдиле. Асламында уа кырулушланы жангы жерледе бардырадыла.

Шьендюгю заманда айныгъан кыраллада келир емюрню шахарын проектге тьюшюрюк ючюн излемле барадыла. Финлиле уа аллай шахарланы бир ненчасын ишлеп окъуна бошагъандыла. Тапиола аладан бириди. Келир заманны шахарын агъачда, ариу кьелню жагъасында ишлегендиле. Ол Хельсинкиден жыйырма беш километрдеди. Мында эм уллу эс жашау юйлеге бурулгъанды. Алада адамгъа керекли не зат да эсге алыннганды. Узакъ болмай а — сатыулыу ара, школ, сабий сад, спорт межамла, суу бассейн, тюрлю-тюрлю мастерскойла. Эм ариу юй а — кино-концерт зал, аны жанында да — музыка училище... Шахарны ичинде, кьатында да промышленность предприятие жокъду. Ала арталда башха жердедиле. Хауагъа заранлары тиймез жерледе. Автомашиналаны, автобусланы да тохтагъан жерлери аланы газлары хауаны бузмазча, алай кыуралыпдыла, машинала кеслери да ол жаны бла кьаты контрольгъа тьюшюпдюле.

— Бу шахарда жашагъанла кимледиле? — деп соргъа-

ныбызда, Тимо шуёхубуз бир кесек абызырады. Сора ар-сар бола айтды:

— Бусагъатда бери жаланда иги кьолайлары болгъан-ла келедиле. Юй хакъ бирси шахарладан эсе бийикди. Шёндю Тапиолада ишчиле бла ууакъ кьуллукъчула аздыла. Алай, правительстволу чиновникле айтханнга кёре, аз-аздан финли халкъ быллай тапиолагъа кёчерикди. Биз да анга ийнанып турабыз, — деп ышарды Тимо.

Тапиоладан, уллу промышленность компанияланы, банк-ланы таматаларыны, кьырал чиновниклени, коммерсантла-ны, башхача айтханда, финли буржуазияны ариу, кьолай-лы да шахарчыкъларындан биз ингир бола кетдик. Ингир-де уа финлилени эм айтылгъан окъуу юйлерини бирине, политехника институтха бардыкъ. Институт дегенде да, ол бегирек да городокга ушай эди. Эркин жери, окъуу корпус-лары, башха керекли мекамлары, спорт кьурулушлары. Алай бизни уллу сейирге кьалдыргъан а бу «комбинатны» хар жеринде да студентле кеслери ишлегенлери болду. Ариу богъазны къатында, уллу жолну да жанында бир алаамат шахарчыкъ эди бу институт.

Финли жаш тёлю бийик окъуу юйге кире туруп, экза-менле берип кюрешмейди. Конкурсну жашла бла къызла орта школну ахыр жылында кьурайдыла. Студентлеге сти-пендия берген адет да жокъду. Окъугъанынг ючюн, бек кёп болмаса да, кесинг берирге керексе. Аллай онглары болмагъанлагъа уа ёнкюч халда берип болушадыла. Алай ол пособияны артда, ишлеп башлагъанда, къайтарыргъа керек болады. Процентчикле да кьошуп. Жай каникуллада студентле, хазна кьалмай, бары да ишлеген этедиле. Кими кьурулушчу, кими жюк ташычу неда официант, юй шапа болуп да ишлейдиле. Сомну, неда финн марканы кыйма-тын аланы студентлери эрттеден ангылап башлайдыла.

Биз ангылагъаннга кёре, окъугъанлагъа билим алды рыуну системасы Финляндияда, баям, осал болмаз. Алай кёлюнг жаратхан ишге тохташхан мында кыйындан-кыйын бола барады. Сора специалистлени мажалыракъ-лары уа, деди Тимо, Швециягъа кетип да кьаладыла. Ол зат кьыралгъа уллу заран келтиредди. Алай не этериксе. Швеция бизден эсе иги да байды. Тилине уа бизде финн тил бла тенг юйретедиле.

* * *

Турку Финляндияны эм ариу шахарына саналады. Те-нгиз жагъасында орналгъан бу шахар, кьыралны промыш-ленность арасы болгъаны бла кьалмай, культура даража

сы бла да айтылган шахарды. Озган ёмюрледе Турку тенгизчилени, саудюгерчилени шахары болуп турганды. Сейирлик тарых эсгертмеле, кыызгыйл ташдан кьалала, кёп хапарлы музейле, омакь дворецле Туркуда аз туююл-дюле. Кыралны кемеле ишлеген верфи да мындады. Арт жыллада мында ишленген кемеле, дейдиле кьонакьбайларыбыз, Россейни заказы бла ишлендиле. Эки аллай кемени кесибиз да кёрдюк. Аны бла бирге бизден бери нефть, магьадан, башха затла да келтирген кемелени биз байракьларындан таныдыкь. Эски танышларыбыз бла тюбешгенча кьууандыкь.

Шахарны ариу жерлеринде айлангандан сора «Финляндия бла Совет Союзну шуёхлугьу» деген организациягьа барабыз. Бу махкемени таматалары да, финли жазыучула да бизге бек жарыкь болдула, бир-бирлери тилманчсыз сёлешип тебиредиле. Ёз ишлерини юсюнден, шёндюю литературада кыызган даулашланы, жангы ызланы юслеринден айтадыла. Артда уа совет жазыучуланы чыгьармаларын финн тилге кёчюрюп, бизни культурабыз бла финлилени кьалай шагьырей этгенлеринден да хапар бердиле. Ахырында уа — сыйлау. Финли жазыучула Рлави Линнус, Эйла Пеннанен, Кай Лайтнен, Айли Нурдгрэн, алгьыш аякьланы кётюре, кьонакьларына, бизни уллу кьыралыбызгьа да кёп ариу сёз айтадыла. Ала кёчюрген китапланы санында алайдагьы тюкенде биз Горькийни, Шолоховну, Чуковскийни, Айтматовну китапларын кёребиз.

Ленинни аты бла байламлы жерледе, музейле болсунла, ол жашаган кьонакь юйле неда ол сёлешген жерле, — барында да эсгертме кьангала бардыла. Бачаманы болушлукьчулары, финли революционерле Вальтер Боргну, Людвиг Лундстремни атларын мында хурмет бла эсгередиле.

«Рупссоло» деген омакь кьонакь юй бир ариу кёлню жагьасындады. Бизни анда эм сыйлы номерлеге кёчюредиле. Ингир бола сыйлау кьурайдыла. Биз жерлерибизге олтурушуп бошаганлай, оркестр орус макьамланы, жырланы согьуп башлайды. «Подмосковные вечера», «Очи чёрные», «Катюша», «Широка страна моя родная» дегенча кырла биз кетгинчи эшитилгенлей турдула. Столубузда уа — кьыралыбызны кызыл байракьчыгьы...

* * *

— Энди уа, — дегенни айтды тилманчыбыз, — татар колонияны жазыучулары бла тюбеширекбиз. Татарлыла мында эрттеден жашайдыла. Патчахны заманында окьуун кёчюп келгендиле. Татар, орус тиллерин да унутма-

гъандыла. Газетлери, журналлары, школлари да барды. Китапла да чыгъарадыла. Бир-бирлери уа Ленинградда, Москвада, Къазанда окъуп къайтхандыла. Намыслы халкъдыла. Къолдан, сёзге да устала.

Къонакъ юйюбюзню конференц-залында олтурушдукъ. Къонакъбайларыбыз бизни эртеги орус амал бла этилген, жарагъан гумул бла, башхача айтханда, мысты квас бла сыйладыла. Тюбешиуге келген татарлыланы тиллери манга къазан татарлыланы тиллерине ушагъанча кёрюндю. Юслеринде да — миллет кийимлери, тиширыуларыны башларында — минчакълы боккачыкъла. Мен алача бир кесек ангылагъанымы эслегенде, Мариям деген поэссалары сейир этди, кёзчюклерин жандырып, жууугъуракъ олтурду. Арсарсыз соруу къылып башлады:

— Не миллетлисиз, къайдансыз, не жерденсиз? — деди финли-татар къызы.

— Малкъарлыма, Кавказданма, — дедим.

Алай ол «малкъар» дегенни иги ангыламагъанча кёрюндю.

— Анда Къабарты-Малкъар Республика барды. Минги тауну — Эльбрусну этегинде...

— Сабыр, сабыр!.. — дегенни айтып, Мариям сёзюмю бёлдю, терен сагъышха кетди. — Сиз Къайсын деген шайырни таныймысыз?

— Танымай а! — деп тирилдим мен да. — Ол бизни эм сыйлы поэтибизди. Битеу да къыралыбызда бех уллу поэтлени санындады. Къайсынны танымагъан ким барды?!

Ушагъыбызгъа Мариямны тенглери да къошулдула. Татар-малкъар къатыш тилде сёлешип турдукъ. Ахырында, узакъ шимал къыралында жашагъан тюрк къарындашларыбыз, эгечлерибиз Къайсыннга салам айтдырдыла. Аны назмулары бла шагъырей болгъанларын, бир талай назмусун а ёз тиллерине окъуна кёчюргенлерин айтдыла.

— Суомиде жашагъан беш минг татарны атындан къутлу шайырыбыз Къайсыннга къайнар салам айтырса. Аны алтын поэзиясы бла шагъырей болгъаныбызны да айтыргъа унутма. Тюрк дуниясыны аллай инсаны болгъаны барыбызгъа да насыпды...

Мен аланы буйрукъларын толтургъан эдим. Къайсын да хапарыма тамашалап тынгылагъан эди.

«Сауна» деген финн хамамны юсюнден айтмай кетсек, хапарыбыз толу болмаз эди. Биринчиден, бу хамамгъа бир ыйыкъгъа юч кереден аз баргъан финли туююдю. Экинчиден, биз бу сауна деген «жаханимден», иссилиги токъсандан атлагъанлай окъуна, чартлап чыкыгъан эдик.

Къонакъбайларыбыз а, жюз отузну мардагъа санап, дагъыда иги кесек олтургъан эдиле. Биз бюсюреген алаамат ишленген бассейн, «Синебрюховну сырасы», жылы хамам жан жаулукъла эдиле.

Синебрюхов дегенлери уа патчакхны заманындан окъуна скандинав къыраллада сыра биширип тургъан оруслу капиталист эди. Аны фирмасыны сырасын Скандинавиядан герман, чех, бизни «Жигулий» сыраларыбыз окъуна «къыстайлмагъандыла». Хал бюгюн да тюрленмегенди. Синебрюховну сырасы ол башда айтылгъанлагъа арталда оздурмагъаны хакъ эди.

Къысхасын айтханда, сыра бла сауна финлини эм уллу зауукълукъларыдыла. Аракъы бла хазна кюрешмейдиле. Бир заманлада Финляндия ол «сухой закон» дегенни да бир тохташдыргъан эди. Шёндю уа «шайтансууну» бек суйгенле, Ленинградха визасыз ётедиле да, ахшы «кепленип», чекден кеслерине ёлмез-къалмаз болуп къайтадыла.

Финлиле саулукълу халкъдыла, спорт бла кёп кюрешедиле. Хоккейлери, лыжа командалары, айтхылы конькийчилери, снайпер мараучулары да дунягъа белгилидиле. Автомобиль «чаришледе» да финлиле кеслерин танытхандыла.

Бир тюрлю аскер блоклагъа къошулмагъан Финляндия, башда сагъыннганыбызча, тарыхда болдургъан шарайып-лы ишлерин, жангылычларын да эсге алып, мамыр политикасын бардырады, кючлю къоншусу бла да ариу халланы сакълай, халкълагъа кесин суйдюргенди.

Биз Швециягъа атланабыз. Хурметли къонакъбайларыбыз, кемеге дери ашырып, ызыбыздан: «Някеймин!» — «Ахшы жолгъа!» дегенни айта, къол булгъайдыла.

«Сау къал, ахшы къоншубуз, ариу Суоми!» — дейбиз биз да.

Уллу юй кибик кеме Швецияны жагъалары таба жол салады.

1972

КЕККЕЗ СТОКГОЛЬМ — ШИМАЛ ВЕНЕЦИЯСЫ

«Викинг» деген паром кемебиз, уллу-гитче да айрыкамланы жанлары бла Балтиканы кюнбатыш жагъаларына жол салып барады. Кемебиз бир гитче шахарчыкъгъа ушайды. Биринчи этажы — тюрлю-тюрлю автомобильле, башка жюкле. Экинчиси — жарагъан каюта отоучукъла, ресторан, буфетле, парикмахерскийле, башха керекли «мах-

кемеле»... Баш палуба уа «энчиликни» суйген жашла бла кызылагъа неда кечеги тенгиз аязындан юлюш алыргъа чыкыгъанлагъа жарайды.

Турку жахардан кеч бола чыкыгъан кеме Стокгольмгъа танг ата жетерге керекди. Бу эки кыыралны араларында самолёт, катер-кыайыкъ, авто-темир жол байламлыкъла да бардыла. Алай шведлиле бла финлиле, къонакълары да, баям, барындан да паромну суйгеннге ушайдыла. Андан болур атлы аты бла, итли ити бла бу «жюзген юйню» ингирде толтуруп къойгъанлары.

Кеме, уллудан болур, бек ашыкъмай баргъанча кёрюнеди. Айрыкамладан озуп, ачыкъ тенгизге чыкыгъанда уа, жеринде тохтап къалгъанча болады. Северни «акъ кечелери» кёз кёре тюрленедиле, къарангыракъ боладыла. Ол а, бизге ангылатханларына кёре, тюз да танг атарны аллында болады.

Керти да тенгизни ол биз къоюп кетген Финляндия жанындан эрттенлик кюнню алтын таякълары тёгюлюп, кёк да, тенгиз да ёртен алгъанча болдула. Ол кезиуде суугъа къарасанг, кюннге къарагъанча, кёзлеринги алай къаматыр! Алай кюн кесин кёп сакълатмайды. Дуниягъа, сууукъ Скандинавиягъа да нюрюн элпек жаяды.

Бир кесекден «Викинг» Стокгольмну кемеле тохтаучу жерлерини бирине жетип шошайды.

Тенгиз жагъада кыыралыбызны посольствосуну келечиси бла бирге жангы тилманчыбыз шведли кыыз Нина Лёстренберг да аллыбызгъа чыкъдыла. Акъ атлауучла бла атлай, Швецияны жерине ётдюк.

Кыыралыбызны «Швеция патчахлыкъда» орналгъан посольствосуну юйю Стокгольмну бек ариу жеринде, тенгиз жагъада терек бахчаны ичинде ишленгенди. Кыыралыбызны эм айырма архитекторлары бла къурулушчулары аны бек ариу этерден аямагъандыла. Къонакъбайларыбыз — шведлиле кеслери айтханнга кёре, бу кыыралда болгъан посольстволаны ичинде бек ариуу, бек кьолайлысы да «орус» посольстводу.

Аны къуулукъчулары бизге ишлери къалай къуралгъаныны, къалай баргъаныны юсюнден айтадыла. Москвадан, кыыралыбыздан жангы хапар излейдиле. Юйлерине, юйюрлерине тансыкъ болуп тургъанлары да эсленеди. Нек дегенде, бирле бери юйюрлери бла келгенликге, къалгъаны кыысха болжалгъа тауусум этип келгендиле. Дипломатиядан, культурадан, экономикадан, аскер ишденми дейсе, мында специалистле хар бири энчи жумушун тамамлайды. Башха посольстволаны келечилери бла, журналистле бла тубешиуле, кыырал къуулукъчула бла иш жюрютюу, энчи

гражданланы къагъытларына къарау дегенча... иш аз-мьды.

Биз посольствону кабинетлерине, кесини музейине да бирып, сейир затла кёрдюк. Ол санда биринчи Совет Республиканы Швеция биринчи болуп истегенини юсюнден, коммунист къыралны капиталист къыралда биринчи посольство ачханыны юсюнден, биринчи посолубуз революционер Соллонтайны юсюнден да. Ол ариу, акъыллы да тиширму бери Ленинни буйругъу бла келген эди. Артда уа, жыйырма жылны ичинде, бизни къыралыбызны ишлерин къоруулай, мында кёп сейирлик жигитликле этген эди. Аны юсюнден бери келирни аллында биз «Посол Советского Союза» деген кинода да кёрген эдик. Кертиди, ол кинода бизни патчахыбызны асыры учуз этип кёргюзтгенсиз деп, Нина бизге тырманчыкъ да этген эди. Алай кинону къалгъан кадрларына шведлиле уллу сейир эте къарагъанларын да айтхан эди.

Бир заманлада шведли патчахланы къазауатчылары, уучлаучу аскерлери Норвегияны, Данияны, Финляндияны, Польшаны къалтыратып тургъандыла. Россей бла да аз ёрелешмегендиле. Алай ахырында Полтавада Пётр патчах хорлатханлы уа, Швецияны къоншуларына политикасы эслерча тюрленгенди. Аны хайырындан, эки жюз чакълы жылны ичинде жерин душман солдаты малтамагъан, шахарына-элине бомбала тюшмеген, бир киши бла да уруш-къазауат этмеген Швеция жашау-ырысхы жаны бла, байлыгъын ёсдюрюу жаны бла уллу жетишимле этгенди. Ырысхы-къолай жаны бла даражасын айтханда, Швеция эм бай къыралланы окъуна озгъанды. Экономиканы кёп тюрлюсюнде уа биринчи жерге окъуна чыкыгъанды. Ма мамыр жашауну, ырахат жашауну хайыры...

Стокгольм кертиси бла да айрыкамларыны саны бла Венецияны да озады. Шахарда «къургъакъ» орамла бла бирге орам формалы илипинле да санап-саны болмай кёп-дюле. Бирле эрттенликде къырал жумушларына, ишлеген жерлерине автобусла бла, энчи машинала бла бара эселе, бирле уа тюрлю-тюрлю къайыкъла бла келедиле. Катер-къайыкъларын белгили жерледе энчи чюйлерине тагъандыла да, ишлерине алай кетедиле. Къайыкъла да, машиналача, исини къолайына кёре — уллулары, башлары да жабылып, ичлеринде уа багъалы мебельлери, холодильниклери, телевизорлары, энчи радиостанциялары бла. Неда гитче, башы да ачыкъ, учуз мотору бла, жарлыракъланы «улоулары».

Эм ариу айрыкамда уа эм сыйлы дворец, патчахны жашагъан, ишлеген да жери жашнай сюеледи.

— Бу бары да патчахныкы эсе, анда жашагъанла бу уллу юйде бири бирин излеп кыйналмаймыдыла? — деп, ойнай сордукъ Нинагъа.

— Угъай, муну жаланда оналты отоууду патчахныкы. Къалгъаны — къалауурланы, аш этиучю шапаланы, врачланы, патчахны итлерини, алагъа къараучуланы да... — дей, тилманчыбыз санап башлады. — Парикмахерни окъуна мында тёрт отоуу барды. Къалгъаны уа — къонаккълагъа, келген-кетген жуукъ-ахлугъа. Бу уллу юйде бош отоу болмаз хазна.

— Юйюр-юйдегиси уа уллумуду?

— Бийчеси, сора эки жашы. Бири аскер тенгиз флотда къуллукъ этеди, бири уа коммерсант болур дейме. Патчах кеси уа арт заманлада асыры археологиягъа берилгенден, хазна юйюне жыйылмайды. Швецияны патчах уллулугъу шёндю къайсы Италияда неда Грецияда шыякыла къаза айлана болур. Кёремисиз, патчах байрагъы дворецни башында эниште энип тургъанын. Ол а иеси къыралдан тышында болгъанын айтады. Ма аллай кишиди бизни патчахыбыз, аны уллулугъу Адольф Густав-Алтынчы, токъсанжыллыкъ таматабыз. Алай къыралгъа оноу этген а аны жууаплы башчысы — Ригстагды. Башхача айтханда — Баш Советди.

Фахмулу, мадарымлы да шведли халкыны кючлю къоллары бла ишленген Стокгольм, Европаны башха сахарларына ушамаса да, ёз сыфаты бла, «энчи ариулугъу» бла белгилиди. Жыл саны Москва кибикиди. Аны тарыхы да озгъан ёмюрге дери бек «къаугъалы» болуп келгенди. Москвагъа ушагъан кёп заты барды. Алай бизни ара сахарыбызны кёгюнде къарылгъачла бла кёгюрчюнле уча эселе, мында кёкню асламында акъкъанат чайкала бла жютюжух альбатросла бийлейдиле. Сахарны таш майданлары ариудула, тазадыла, гюл тахтала бла, терекле бла жасалыпдыла. Эки-юч ёмюр мындан алгъа ишленген, тарых магъаналары болгъан юйледе ток да, суу быргъыла да, жыйырманчы ёмюрню башха «зауукълукълары» да бардыла. Бизге айтханларына кёре, мында фатар къайгъы жокъну орунундады. Да анга да сейир этерча туююдю. Уруштуюш сынамагъан сахарда алай боллукъ эди. Аны бла бирге, бу орамлыкъ этген илипинлени дайым тазалай тутар ючюн, муниципалитет уллу ырыскы бёледди. Суудан чабакъла къачмазча этерге кюрешедиле. Чабакъчылыгъ'а шведлини бош заманында эм зауукълу ишиди.

Шведли архитекторла къоншулары финлилеге бир кесек оздурсала да, сахарларыны, эллерини бетлерин, миллет энчиликлерин сакълайдыла. Ол затны биз Стокгольмда,

Унсалада, Мальмёде, Нёрчепингде, Гётеборгда да кёрген эдик. Алай ара шахарны юсюнден хапарыбызны эитта да бир кесек бардырайыкъ.

Швеция фахмулу жазыучулары бла, культура къулдукчулары бла да белгилиди. Аланы чыгъармаларын, ишлерин адамла суйюп сакълайдыла. Айтхылыкъ художникле Халлини, Эриксонну, Юсефсонну, Лундквистни суратларын Ара кырал галереяда кёрген эдик. Шёндиогу литератураларында шведлиле биринчиге Фагербергни, кинодраматургияда уа Бергманны айтадыла. Дуниягъа белгили, «Пеппи...» бла «Карлсонну...» автору Астрид Линдгрени уа бизни кыралны сабийлери да танийдыла.

Швеция айтылгъан алим Нобельни да Ата журтуду. Ол атдырычу затланы — аммоналны, динамитни чыгъаргъанды, бир талай жылны Бакуда да жашагъанды. Алай дуниягъа уа кеси атлы эм сыйлы саугъа бла белгилиди. Ол дуниядан кете туруп этген осуят къагъытында, битеу ырысхысын банкга салдырып, аны процентлеринден а жыл сайын адам улугъа эм уллу хайыры тийген алимлеге саугъала берип турурларын излегенди кыралдан. Андан бери бу сыйлы атха эм фахмулу, эм закий алимле, жазыучула, жамауат къуллукъчула тийишли боладыла. Саугъаны уа Швецияны патчахы кеси бередиди. Ратушаны уллу мермер юйюнде ол ишле этилиучю залгъа элтгенлеринде, биз лауреатланы тизмелерини эм ахырында Нобель саугъаны кёп болмай алгъан Михаил Шолоховну суратын бла атын да кёрген эдик.

Ингирде «Север Венецияны» орамларында халкъ Венада, Белграддача кёп кёрюмейди. Шведлиле хар заманда барыучу гитче кафечиклерине ташаядыла. Алай театрлары да къуру болмайды. Киногъа уа аз жюрюйдюле. Бек суйген затлары хоккейди. Спортну бу тюрлюсюнде кёрюнеди «сабыр шималчылань» ичлеринде къайнагъан от. «Тре крокур» команданы спортсменлерини уллу суратларына орамда, ресторанада, тюкенледе, къайда да туберге боллукъду. Бизни кыралыбызны махтап башласала уа, аны хоккейчилерин санап тебирейдиле.

Жай кюнледе уа шведлиле футбол бла «суу спортлагъа» бегирек эс бурадыла. Бизни бир сейирлик «футболгъа» элтдиле. Къызла футболуна. Къарагъанланы асламы уа — эр кишиле. Бизни Нинабыз бу затны айыплы ишге санап къойду. Оюн башындан аягъына дери бек къаты барды. Кузаба, къычырыкъ кёп болса да, голла да аз туююл эди. Оюнчуланы ёрелешген кезиулери да кёп бола эди. Алай судьяла эр кишиле болгъанлары себепли, хыпийрланы ни-

замгъа терк жыя эдиле. Мен ангылагъандан а, жашладан къызла «кызыу» ойнагъанча кёрюндю.

Швецияда, Финляндияда да лютеран килисала кёпдюле. Алай ары жюрюгенле уа, бизге айтханларына кёре, аздан-аз бола барадыла. Ол телевиденияны хатасынданмы болур, спорт эришиулеми бёледиле адамланы, ким билсин. Алай хар заманда ачылып туруучу уллу килисаны — соборну ичине атлагъаныбызлай, аны уллу залында бир жыйырма чакълыдан аслам адам кёрмедик. Анда-мында жаш къауумла, бу салкъын, къарангыракъ да мекамда ёз ушакъларын бардыра эдиле. Намаз этгенлеге бирда ушамай эдиле. Бир къауум къарт къатынчыгъ'а, Сыйлы китапларын да алларына салып, шыбырдаша эдиле.

— Служба кечирек башланырыкъды да, адамла да ол заманда кёбюрёк болурла. Келликле келирле... — деди Нина. — Ма бабас да кёрюндю.

Соборгъа бир-бир жаш къауум, къолан кёлекле, кысха кёнчекле кийип, чачларын да тарамай келгенликге, алагъа киши тырман этмейди. Эслемеген кибик этип къоядыла. Неда юйренип къалгъандыла.

— Бир-бирледе уа, — деди тилманчыбыз, — жаш тёлнюю бери кёбюрёк жыяр ючюн, соборну оноучулары мында эстрада концертле окъуна къураучудула. Сейир-тамаша!

«Васа» деген музейни юсюнден энчи айтыргъа керекди. Музей дегенде да, анда жангыз бир экспонат барды. Ол да неди десегиз — юч жюз жыл мындан алгъа ишленген омакъ кеме. Алай сейир-тамаша «Васа» тенгизледе айланырча, тенгиз сермешледе душманларын жандырырча болмагъан эди. Ол заманлагъа кёре эм уллу, эм сыйлы, багъыр-жез накъышла бла айбатланган, эки да жанындан эки жыйырма тобу къарагъан кеме, патчах, жыйылгъан халкъ да къарап тургъанлай, батып кетген эди. Битеу ичинде ырысхысы, тенгизчилери, башха жумушчулары бла бирге. Бу былай нек болуп къалгъанын бюгюн да шарт айталмайдыла. Кемени кесин а кёп болмай чыгъаргъандыла. Тенгиз соленинде иги сакъланган агъачы энди хауада чирип башламасын деген хыйсапда, «Васаны» кече, кюн да дарман суу бла «жуундургъанлай» турадыла. Жез накъышлары уа алтынча жылтырайдыла. Ариуду, къолайлыды оналтынчы ёмюрню эм айтылгъан кемеси «Васа». Алай нек эсе да насыбы тутмагъан эди... Бюгюнню лайнерлени, эсминецлени къатларында ол бир кюлкюлю оюнчакыгъа ушап къалыр эди. Заман дегенинг...

Ахча къолайыбыз алаамат болмаса да, шведли тюкенлеге бир сугъулмай къалай кетер эдик! Къысхасын айтханда — алада болмагъан башха жерледе да хазна болмаз де-

ригинг келеди. Алай эм сейри уа сатыу-алыу ишни кыу-рилгъаныды. Биз баргъан тюкеннге тюкен дерге да жарамаз. Нек дегенде, ол бир деменгили шахарчкыгъа, автомобильден соханнга дери да сатхан, бир уллу универмагга ушайды. Юй бийчеле, сабийлери бла келселе, аланы бир омакъ садчыкыгъа берип кетедиле. Энци кийимли шапала алыр затынгы алыргъа, чулгъап, хазырлап, машинагъа элтип келирге хазырдыла. Сен а, бек ашыкъмай эсенг, тенглеринге-танышларынга тюбегенде, кафеге ётюп, коктейль да тарта, омакъ фонтанны къатында бир кесек солур амал табаса. Неда жангы газетлеге, журналлагъа къарайса... Алай сатыу-алыуну байтамал амалы да барды. Санга керекни, аш-азыкъ, театргъа билет дегенча затланы телефон бла келтиртир онгунг барды. Излеген затынг къарап-къаратынчы юйюнге келеди. Неда сен айтхан сагъатха келтиредиле. Кертиди, бу жумушла ючюн берирге да тюшеди. Кёспю, азмы, къайда къалай. Бу затланы барыны да аты уа — сатыу-алыуну бююннгю европалы культурасы.

Шахарда кече ортасына дери айланабыз. Ажашып башласакъ, метрогъа барабыз... Алай... ариу Стокгольмну метросу бек эршиди. Къабыргъалада кёмюр бла, къара бояу бла этилген сылыкъ суратла, жазула. Юй тюбю шеша сыныкъдан толу, мында кир-кипчикни жыйгъан адет болмаз деригинг келеди. Метрону вагонлары да станцияларындан пламат туююл. Автомат контролёрла мында кёрюнмейдиле. Хар ётгенинг сайын билет аласа, аны контролёргъа кёргюзтюп киресе. Эсибизге Москваны патчах къалалары кибик жашнагъан, мермер таш бла тышланган, дуниягъа айтылган метросу туюдю. Айлана кетгенде, ажашхан да этдик. Тенгим бла мен, иги да арып, башына чыкъгъаныбызда — биз танымагъан жерле, биз кёрмеген орамла... Алай бу жол узакъдан эсленген «Тре кронур» болушду. Бийик Ратушаны башында жылтырагъан юч да алтын корона бизге жол кёргюзтдю. Къонакъ юйюбюз андан узакъ туююл эди. Сорур амалыбыз а жокъ эди. Быланы тиллери бираз немис тилге да ушай эди. Алай орусча билгенле уа, баям, аз эдиле...

Къонакъ юйге келгенде, дагъыда бир сейир затха тюбедик. Бизни эшигибизден къалгъан эшиклени алларында — номерде жашагъанланы аякъ кийимлери. Бу уа не адетди, чурукъланы юйде тешерге жарамаймыды? Да охо, алай эсе, дедик да, чурукъларыбызны тышында кююп кирдик номерибизге. Былайда биз айыпха тюшгенибизни уа артда лакъырда халда айтып ангылатдыла. Бизни чурукъларыбыз кюзгюча жылтырай эдиле. Алай аланы тышында кюйгъанда, ичлерине ахча салыргъа уа биз унутуп кюйгъан

эдик. Тюзюн айтханда уа... аллай адетге биринчи тюбегени-
биз эди. Охо, ингирде жангылмабыз деди тенгим. Не бир
затла салырбыз, неда чурукъланы саунада тешербиз.

* * *

Жолубуз Гётеборггады. Швецияны «экинчи» сахарына.
Ол сахаргъа жетер ючюн, къыралны кюнчыгъыш жанын-
дан кюнбатыш этегине дери беш жүзден аслам километри
тауусургъа керекди. Швецияны жоллары Австрия бла Фин-
ляндиягъа бир кесек оздурсала да, кенгдиле, эркиндиле. Бу
къыралда машиналары кёпча, алагъа къарагъан уллу-гитче
да мастерскойчукъла, отлукъ сатхан жерле, жолоучула со-
лурча къуралгъан ышыкъла да кёпдюле. Аланы асламы
кёллени, суулары къатларында болгъаны себепли, чабакъ-
чылыкъ бла кюреширге бек ёч болгъан шведлиле суйген
зауукълукъларын табадыла. Биз билгенден, ала быллай
жерлеге аракъы ичерге угъай, ингирде бийчелерин чабакъ
саугъа бла къууандырыргъа келиучюдюле. Экинчи кюн а,
хар къайдача, «чабакъчыла таурухлары» — бири биринден
сейирлик хапарла къызылчудула.

Ингир бола Гётеборгга жетдик. «Континенталь» деген
бешжулдузлу къонакъ юйге къонушдукъ.

Эслеп къарагъанда, Гётеборгну Ленинградха ушагъан
кёп шарты барды. Илипин «орамланы» жагъалары къыз-
гъыл, кёксюл да состар таш бла сырылыпды. Шахар аба-
дан, гитче да паркладан толупду. Гётеборг, къыралны бек
ариу сахарларындан бири болгъандан сора да, кесини ке-
меле ишлеучю верфълери бла да белгилиди. Швеция, дей-
диле, тюрлю-тюрлю кемеле ишлеу бла дунияда экинчи
жерге чыкыгъанды. Жаланда Япониягъа оздурады. Бизни
къыралыбызны заказы бла да мында нефть, магъадан та-
шыучу, пассажир кемеле да ишлейдиле. Къонакъбайлары-
быз бизге аллай кемеледен экисин кёргюзтген эдиле.

Танг белги бере, балконубузгъа чыкъдыкъ да, уллу, гит-
че да кемеледен толу богъазны кёрдюк. Тенгиз жагъасын-
да уа — уллу кранла, кече-кюн солумай, къырал магъана-
лы ишлерин бардырадыла. Жюк кемелеге контейнерле жюк-
лейдила, башха кемеледен а къотарып кюрешедиле.

Роза ийисден толу ваннада роза сапынла бла къол-бет
жуудукъ. Роза шампунъла бла хайырланып, роза суратла-
ры болгъан жан жаулукъла бла сыйпадыкъ бетлерибизни.
Эрттен азыкыгъа баргъаныбызда да, столда омакъ вазада —
акъ бла къызыл розала. Биз соргъунчу, Нина Лёстренберг
кеси ангылап айтды:

— Гётеборг север сахар болгъанлыкыгъа, мында гюл-

лени бирси шахарладан эсе кёбюрек кёрюрге боллукъду. Роза уа эм суйген гюллериди. Ашап бошагъанлай а, — деди кьонакъбай кызыбыз, салам бетли чачын архтапта, — шахарны эм ариу паркына барлыкъбыз. Анда сиз сейир этерча затла гюлледен сора да бардыла. Парк Ленинградгагы Летний саддан аман туюлдою. Биз алай сунабыз.

Нина бизде стажировкада болгъан зауукълу кюнлерин, Певадагъы шахарны да къалай суйгенин айтды. Орусча бир кесек чапдырып айтса да, Нинаны «орусчасы» бизге бек хычыуун эшитиледи. Кеси ушагъылычыкъ болгъанданмы болур, бу кёккёз «шайтанчыкъ»?!

— ...Сора мен сизге бийик жашил тауда сюелген Тенгиз кызыны эсгертмесин да кёргюзтюрме. Ол русалка туюлдою, Посейдон патчахны бийчеси да туюлдою. Ол... охо, андан арысын кёрсегиз билирсиз.

Машинабыз эки да жаны жашил юлкуюле бла «жасалгъан» айланч жолну кьората тебиреди. Тенгизге элтген жолубузну кысыхарта башлады. Бир кесекден а ол Къыз узакъда кёрюндю. Къызыл ташдан ишленген монументде ол кьонуп тургъан кьанатлыгъа да ушады. Узун жыйрыгъыны этеклерин, чачын да сууукъ шимал желлери байракъныча чайпалтадыла, къайгъылы бетин кюйдюрюп озадыла. Ол а тенгизни узакъ кёзкёрмезине къарайды, анга кёрюнюрюк кемени сакълап турады. Аны кишиси, аны эм суйген адамы, тенгизден къайталмай тургъан баш иесини кемесин. Ол эрттеден сакълайды. Ол тюнголмегенди, аны, кеч-эртте болса да, келмей къалмазына ийнаналды. Бу кюнню кёзюн жабып, кёкню да, жерни да бийлеп башлагъан туман а анга эримейди, жазыкъсынмайды. Толкъунланы узакъдан эшитилген тауушлары, тенгиз кьанатлыланы кычырыкълары да дуняны бийлеп къойгъанчадыла.

Ол а сакълайды...

— Бек сейири уа дагъыда — бу эсгертмени тиширыула кеслери ишлетгенлериди. Ёз ахчаларын, ахыргъа сакълагъан кысыдырыкъларын берип.

Швеция тенгизчиле кыралы болгъаны эрттеден белгиледи. Бурун заманлада окъуна дуняда жукъдан кьоркъа билмеген норманлы кишиле узакъ жолоучулукъгъа атланып тургъандыла. Алай кетгенлеринден эсе къайтханлары аз болгъанды. Шимал тенгизлери, уллу океан да жигитледен уллу жасакъ алгъандыла. Аланы эм батырлары жашауларын тенгиз теренинде тауусхандыла.

Тиширыулары уа, хар замандача, аланы иги къууум этип сакълагъандыла. Норманланы заманларында, кечирекде да. Ташлы жагъаланы ёмюрлюк эсгертмелери баш

иелерин, къарындашларын, аталарын... сакълагъанлай тургъандыла...

Бу эсгертмени ишлер акъыл къачан чыкъгъанын, кимден чыкъгъанын да энди киши айталмайды. Шахар башчыла бу ишни къолгъа алыргъа, не бла да болушуп, тилекчилени ыразы этерге айтхан эдиле. Алай айтылгъан бла этилгенни ортасы, баям, швециялы къуллукъчулада да жүрюген зат болур. Ол себепден, башха къайгъыла хорлапмы, огъесе ырысхы къытлыкъмы болду сылтауу, ол иш аздан унутула башлады. Алай тиширыула уа тилеклерин унутмадыла. Муниципалитетден ахыры бла да тюнголгенден сора, болгъан къысдырыкъчыкъларын жыйып, эсгертмени ишлетдиле. Швецияны сууукъ тенгиз жагъасында Тенгиз къызыны сыфаты ёмюрден-ахыргъа орналды. Бир кесекден сахар кеси да ол айтхылыкъ эсгертмеге жууукълашып башлагъанча кёрюндю. Къалай бла дегенде, аны даражасы асыры ёсгенден, аны тегерегенде жарагъан парк да ишлерге тюшдю. Энди Тенгиз къызыны тегереги ариу гюлле бла, терекле бла, жолчукъла, омакъ шинтикле бла жасалыпды. Къызыны туурасында сабийле зауукълу ойнайдыла, къартчыкъла, иги заманларын эсгере, сабыр ушакъларына кетипдиле.

Ол а сакълайды, къарагъанлай турады тенгиз кёзкёрмезини узакъдагъы ызлыгъына. Бу ёмюрлюк сакълау болгъанын ол биле болурму? Баям, билген окъуна этсе да, ол сакълагъан кеме анда кёрюмезине аны киши да ийнандыраллыкъ болмаз.

Ингирги кюнню таякълары аны ариу бетине нюр жайдыла. Ол да бир кесекчик ышаргъанча кёрюндю. Бу чексиз тенгизге, къызара тебиреген кёкге, британ жагъалагъа ашыкъгъан кюннге да...

Нина хапарын бардыргъанлай тура эди. Унутханма ол хапарны. Алай энди мени кёз аллыма уа таулу «мадонналарыбызны» киши жерини темир жол станцияларында хар жангы келген поездни аллына адыргылы къарагъанлары келе башлады. Ма бусагъат аны жанындан суйген адамы, урушну, къазауатны да жолларында тас болуп къалмай, юйюр-юйдегисине ашыгъа, вагон эшигинден къууанып чыгъар. Алай ол а бирда кёрюмей эди. Таулу тиширыула уа къызыулукъ къууура тургъан станциягъа кюн сайын келе эдиле...

Сау къал, Тенгиз къызы. Мени жүрегиме тюррелип къалгъанды огъурлу сыфатынг, чырайлы кёрюмдюнг.

Тюшден сора Гётеборгда жашагъан жазыучула бла, «Швеция-СССР» деген жамауат обществону келечилери бла тюбешезиз. Хурметли къонакъбайларыбыз бизни литературабызны, культурабызны юсюнден шведлилеге дайым да айтып тургъанларын сагъынадыла. Бизге билдиргендерине кёре, бу общество шведлилени орус тилге юйретушени къаты бардырады. Аны ючюн деп, бизни къыралыбызны халкъларыны литератураларындан тюрю-тюрю чыгъармаланы швед тилге кёчюредиле. Обществу эшигини башындагъы жазуула эки да тилде этилипдиле.

Швецияны башха шахарлары Эребруда, Нёрчепингде, Мальмёде бу халкъны культураны бла, адетлери бла онгубузгъа кёре шагъырей бола айландыкъ. Кёп затларына сенир этдик, сукъланган затларыбыз да болдула. Бу узун бойлу, къызгъыл шинли кёккёз адамла бизге хар тюбеген жерлерибизде, мангылай жарыкъларын аямай, халал къонакъбайлыкъ этгенлей турдула.

Шведлиле, север халкъы болгъанлыкъгъа, жарыкъ кёллю, чамны, оюнну, кюлкюню да суйген адамладыла. Ишлегенде уа, хар этген затларында хунерлерин, эсликлерин шарт кёргюзтедиле. Швеция бек бай къыралды. Алай миллетни байлыгъыны асламы монополияланы къолларындады. Бир-бир къонакъбайларыбыз, шведли халкъны къолайыны юсюнден айтханда, орта тергеулени кёп кёргюзте эдиле. Алай, бек багъалы автомобильге минип, багъалы ресторанлада ашагъан-ичген капиталист бла станокну артында неда конвеерде ингирге дери хазна солумай, къыстау ишлеген ишчини араларында башхалыкъ бек шарт эслене болур.

Эки ёмюрге жууукъ заманны уруш ачылыгъын сынамагъан бай къыралны шахарларында, бегирек да шахарларындан тышында, ариу табиьгъатны къатында арбаларында да мермер бассейнлери бла энчи къалала формалы дворецле бардыла. Алай бу къыралда, не ариу бояула бла боялсала да, ишчиле жашагъан баракла да бардыла.

Швецияда, дейдиле, ишсизлик жокъду. Бери тыш къыралладан жыл сайын мингле бла ишчиле болжал бла келтирилюле. Монополистле кеси адамларындан эсе аланы бегирек суйюп аладыла ишге. Нек дегенде, профсоюзлары, не башха граждандар эркинликлери болмагъанны жекген тынчыракъ да, учузуракъ да болады. Андан болур, шведли инженерле бла ишчиле да ол тыш къыраллыла бери келгенча, кеслери да Запад Германиягъа, Америкагъа, башха къыраллагъа да алай кёчюп кетедиле. Аллай иш усталыгъа

Австралияда окъуна туберге боллукъду. Кёбюсю, «ахча ишлеп», Ата журтуна къайтыргъа кюрешеди. Алай къайтмаздан кетгенле да аз а туююдюле.

Жаш тёлню юсюнден бир эки сёз. Талай жыл мындан алгъа жаш тёлю кымылдаугъа хазна эс бурмагъан политикачыла энди, не этип да, жаш адамланы кеслерине кёшаргъа кюрешедиле. Шведли жаш тёлню бусагъатда кёп тюрлю организациялары барды. Ала ёз программаларына кёре, жашауларын игирек этер ючюн, тамблагъы кюнлерине ышанып къарар ючюн, тюрлю-тюрлю ишле бардырадыла.

«Америкачыла, Вьетнамдан жокъ болугъуз!» деген лозунгаланы шведли жашла бла кызыланы кёолларында аз кёрмегенбиз. Вьетнамны сабийлерине болушлукъгъа деп ахча жыйгъан жаш адамлагъа да тубей турдукъ.

* * *

Скандинавиялы кыраллада жолоучулугъубуз бошалады. Хурметли кёонакъбайларыбыз бизни эрикдирмез ючюн не бек кюрешселе да, хан кёонакълагъача къарасала да, юйге уа тансыкъ бола башлагъанбыз.

Биягъы Стокгольмгъа атланабыз. Алай энди жолубуз аны халкъла аралы аэропортунады. Жангы танышларыбыз бла дагъыда олтурушабыз. Бир бирге ыразылыгъыбызны айтып, алгъыш аякъла кётюрөбиз.

Сау къал, кёккёз Скандинавия! Сау къалыгъыз, намыслы шуёхларыбыз! Кёонакъланы сыйлагъандан уллу кыыйынлыкъ сынамагъыз. Бизге келсегиз а, сокъуранмазча этерге кюреширбиз.

Совет самолёт кёкню бийигине чыгъады. Швецияны Готланд деген жашил айрыкамыны юсю бла ётюп, Балтий тенгизни башы бла Туугъан жерибизге жол салабыз. Бир эки сагъатдан а «улоубуз» Москваны Шереметьев аэропортуна кёонады.

1972

ГЕРМАНИЯ. ЖАЗ ТЮРСЮНЛЕРИ

Германия десем, эки да тюрлю сезим туады жюрегимде. Къаугъалы кёоншубуз бла халларыбыз кёз аллыма бир къанлы урушланы къарасын келтиредиле. Бир а шуёхлукъ бла жарыкълыкъны гюллю таласына чакъырады...

Онекинчи ёмюрден бери немис халкъ бла россей халкъны халларын суратлай башласанг, бояуну агъындан, къарасындан къайсы озарын билген къыйын болур эди.

Кертиди, тарых дегенинг мамыр ёмюрледен эсе къазауат жыллагъа, къажаулукъ жыллагъа бегирек эс бурады. Чудской кёлде болгъан сермеш, Грюнвальдда баргъан къазауат, биринчи, экинчи да дуня урушлада тегюлген къан... Кёп ёмюрлени адыллы къоншулача, жарашып, жашау этген, бири бири бла сатыу-алыу, культура байламлыкъла жюрютген, Наполеонну бир болуп ууатхан немис, орус халкъла.. Россейге айыпсыз къуллукъ этип, махтау алгъан немислиле. Россейни аскер кючу бла дипломатия намысы бла да Европаны къыралларыны санына къошхан, аны керти да империя даражагъа чыгъаргъан Екатерина патчах да немисли эди. Россейде биринчи темир жолну ишлетген инженерден башлап, Волга сууну жагъасында мирзеу ёсдюрюп, мал жайып, жангы Ата журтларына талмай къуллукъ этген немислиле... Россейни эм намыслы граждандларына санала эдиле, патчахдан саугъала ала эдиле.

1942-чи жылны къышында Сталинград сермешде болгъан деменгили демлешни уа ким унуталлыкъды. Эсиме ол жинли Гитлерни, аны анга ушагъан орунбасарларыны сыфатлары келедиле. Бухенвальд, Дахау да ала бла бирге...

Бирси Германияны эгерсем а, кез аллыма Бахны, Гёте-ни, Бетховенни, Шиллерни, Вагнерни, Кантны сыфатлары келедиле. Сора бу къаугъалы жерде айтхылыкъ тарых эгертмелени ишлеген, сейирлик сыйдам жолла салгъан, Ата журтуна белин тюзетмей къуллукъ этген кёккёз кишини сагъышлы мангылайы, берчли къоллары да кез аллыма келедиле.

Германия, сени тынчлыкъсыз тарыхынгдан, сени музыкангдан, литературангдан, философиянгдан да хапарсыз туююлме. Алай бюгюнлюкде уа халынг-турмушунг къалайды? Къайрыды бюгюн сени жолунг-ызынг, недиле муратларынг?..

Соруула, бири биринден тууа, башыма сыйынмай тебиреген эдиле...

Мен жангыргъан Германиягъа барама. Аны айтылгъан шахарларына жолоучулукъгъа атланама. Кёргеними, сезгеними, акъылымда бишгенни окъуучума хапарлап бериргеди муратым.

* * *

«Берлин штадт» деген къонакъ юй, баям, ара шахарны, битеу къыралны да эм бийик юйлеринден болур. Келини-

гиз, мен да отуз экинчи этажда орналдыкъ. Терезеден къарсанг, Берлин кюнбатыш жаны бла бирге толусунлай кёрюнеди. Тёгерегин а къалын агъач басып тургъанга ушайды. Ингир болгъанлай а электро бла рекламала аны бир сейирлик, къымылдай тургъан жомакълы тенгизге ушатадыла. Германия кеси башлагъан уруш Берлинни бардан жокъ этерге аздан къойгъанын билебиз. Алай шёндю уа бу арталда уруш отун сынамагъан, башындан жангыз бир бомба тюшмеген шахаргъа ушайды.

Кёп кере къазауат оту кюйдюргенденми болур, ким биледи, алай немис халкъ архитектура, археология эсертмелеге уа айтып- айтмазча уллу эс бурады. Къалай-алай болса да, бу халкъны атын дуниягъа айтдыргъанланы санында закий архитекторла, археологла да тийишли жерлерин аладыла. Анга биз Петербургда кёрген эсертмеле окъуна шагъатлыкъ этедиле. Археологланы айтханда уа, беш минг жыл мындан алгъа кюйген, артда уа, жер-топуракъ басып, жокъгъа саналгъан Троя шахарны 1870-чи жылда немис алим, махтаулу археолог Шлиман ачханын айтсакъ окъуна азмыды.

Берлинде биринчи экскурсиябыз Пергам музейден башланды. Уллу заллада мингле бла жыл мындан алгъа ишленген таш чигинжиле, мермер накъышла, адам, жаныуар суратла.. Мияла гуллада уа патчах къалаланы реконструкциясы.. Бу экспонатлагъа къарай баргъанынг къадар, арталда башха дуниягъа кёчюп кетгенча боласа. Суукъ ташланы хапарлары адам улуну къыйын жолундан, къаугъалы жашауундан хапар береди.

Бурунгу Шаркъны музейи, Миллет суратлау галерея да кёп жылланы жыйышдырылып келген суратланы, сауут-сабаны, юй кереклени ариу сакълайдыла. Аладан толу хапар бере, тарыхны къайтмаздан кетген кюнлерин тиллендиреди. Аны жангы бетлеринден хапарлагъан музейле да сейир этдиреди.

Берлинден узакъ болмай Карлсхорст деген жерге барабыз. Анда къуаралгъан музей Совет Аскерни эм къууанчлы кюнню юсюнден, битеу да дуниягъа къууанчлы кюнню юсюнден хапарлайды. Уллу залда — маршал Жуков бла аны америкалы, инглизли аскер жолдашлары олтургъан шинтикле, Германия хорланганына шагъатлыкъ этген Актха къалай къол салыннганындан хапарлагъан суратла... Музейни арбазында уа урушну ахыр сагъатларында хайырланылгъан сауут-саба: миномётла, пулемётла, топла, тюрлю-тюрлю танкала, «катышала», башха сауутла...

Уруш жылладан сора жангыртылгъан Миллет галерея, Цейхгауз (тарых юйю), айтхылыкъ алим Гумбольдтну уни-

верситети, Ратуша, Къырал опера, битеу дунягъа белгили, урушну ахыр сагъатларыны шагъаты — Бранденбург къабагъы... Аладан узакъ болмай а — душманны жилин уясы болуп тургъан Рейхстагны кюл бетли межамы.

Шахарны жангы проектле бла жаппа-жангыдан ишленген арасы — Александер-платц, «Унтер ден Линден» деген омакъ къонакъ юйю... жангыргъан Берлинни бетидиле деге боллукъду.

Биз а хар совет адамгъа багъалы, бизни мудах эсгериу-лерибизни жангыдан къозгъагъан, алай халкъыбызны айтхылыкъ жигитлигинден да хапарлагъан Трептов-паркга барабыз.

Уллу архитектура ансамбльни ёргесинде — Европаны, дуняны да фашизмни ёлетинден азатлагъан совет аскерчини эсгертмеси. Бир къолунда — анга къысылып тургъан сабийчик, бирси къолунда уа — фашист жорну ууатхан къылычы. Жокуду солдатны бетинде огъурсузлукъ, дерт сураты да. Ол сыйлы борчун толтургъанды, къыйын ишин тамам этгенди: «Биз къолубуздан келгенни этдик. Сиз а энди ырахат жашагъыз, жарашып жашагъыз...» — дейди аны сабыр къарамы.

Ансамбльни скульптору Вучетич, архитектору Белопольский, инженери Валериус, художниги Горпенко бу айтхылыкъ эсгертмелери бла бери келгенлени ыразы этедиле. Берлинчиле уа, сау болсунла, бу деменгили ансамбльгъа иги къарайдыла. Гюл тахталада къызыл гюлле чагъадыла, жолчукъла ариудула, тазадыла.

Берлинни архитектура жаны бла омакълыгъында энчи жерни кёп болмай ишленген Республикалы двореци алады деге боллукъду. Финляндиядагъы межамча, бу да, уллу конгресслеге, концертлеге да жарарча ишленнгени бла къалмай, шахарны эм ортасында аны омакълагъан межамча жашнай сюеледи. Немисли архитекторла бла дизайнерле, художникле, инженерле, хунерли къурулушчула, двореци ишлей туруп, финлилеча этмей, битеу да дуняда болгъан материалдан кеслерине керекни айырып, миллет архитектура адетлерине кёре ишлегендиле бу жомакълы кемеге ушагъан двореци.

— Энди уа, — деди жол башчыбыз кёккёз ариу Эрика, — сюе эсегиз, Берлинни жашау юйлерини бирине къонакъгъа барыргъа да боллукъбуз. Юйню бла фатарны уа кесигиз сайларсыз.

— Да жыйырма къонакъ хазырча, къонакъбайыбыз а алай хазыр болурму да? — дедик.

— Да бир кёрейик... Къонакълагъа жарыкъ туберлерине уа ишексизме, — деди Эрика.

Биз химкомбинатны юйюню къатында тохтадыкъ. Экинчи этажда бир квартирге Эрика кеси алгъаракъ кирди да, он-онбеш минутдан бизни бир сөйдюмлю тиширыучукъ жууукъ этди.

— Бери ётюгюз, залгъа, — деди ол жарыкъ саламлашхандан сора. — Жашла бусагъат бирси отоуладан шинтик-ле келтирилле. Мен а коктейль бла бутербродла мажарайым. Бир къыз да болушка уа, иш бютюн теркирек барыр эди, — деп, биз къауумдан бир къызны биргесине алып кетди. Фатарда экскурсияны уа... бизни Эрикагъа буюрду.

— Бийче айтханнга кёре, баш иеси жарым сагъатдан келирге керекди. Жашлары стадионнга атлана турадыла. Къызчыгъы уа тюкендеди, бусагъат келликди. Ыхы, бу залларыды. Мебель бла телевизордан башха зат кёрюнмейди. Бу суратланы уа, баям, сабийле кеслери этгендиле. Жашланы отоуларына ётейик. Тюплю-башлы ундурукъну, мен ангылагъандан, казармагъа ушатабыз деп угъай, отоуну эркинирек этер ючюн къурагъандыла. Гимнастика мюйюш-де гентельле, эспандер, «швед басхыч». Эки да терезени алларында — столла, китап тапкалары.

Бирси отоу гитчерекди. Алай мында жашагъан да жангыз къызларыды. Къуралгъанына, суратларына кёре да мында эсли, адепли къызчыкъ тургъаннга ушайды. Жайылгъан-жыйылгъан ундурукъчукъдан сора мында стол бла шинтикчик, мюйюш таба — фортепяно, кийим шкаф.

Ата-ана отоуу уллуду. Алай ол кабинетлик да этеди. Отоу экиге бёлюнюпдю. Бир къабыргъаны битеуонлей библиотека алады. Терезе аллында — стол. Сора ариу жыйылгъан ундурукъла бла шкаф...

Фатарны отоуларында биз уллу байлыкъ дерча зат эслемедик. Тизгин бла тазалыкъ, низам бу немис фатарны баш жорукълары болгъанларын эслеген кыйын тюйюл эди.

Быланы «Вартбург» деген женгил машиналары бла шахардан тышында эки отоулу дачалары болгъанын а Эрика артда айтды. Олсагъат кирип келген къызчыкъ къонакълагъа бек къууанды. Сора... орусча сёлешип башлады. Аны да азгъа санап, фортепяносуну жанлады да, орусча «Солнечный круг» деген жырны жырлап сокъду.

Заманыбыз аз эди. Алай немисли бийчени коктейли бла бутербродларындан а юлюшлерибизни алгъан эдик.

— Тамбла тюшге дери бошсуз. Сагъат экиде уа Потсдамгъа барлыкъбыз, — деди Эрика. — Ары дери уа, суюе эсегиз, сабийле универмагына элтирме. Кеси да былайчыкъ-дады. Беш-алты минутлукъ жол.

Немислилени «Детский мирлери» — уллу, онбир этажлы

юй. Биринчи классха баргъан сабийлеге керекли товарла: кийимле, спорт оюнла, китапла, тюрлю-тюркю «конструкторла...» Экинчи этажы — экинчи классха жюригенлеге керекли товарла. Къалгъан этажлары да — ол формада. Атлауучла орунуна уа — эскалатор. Метродача.

Немис халкъны бек эсленген энчиликлеринден бири — сабийлеге къайгъырыу, алагъа не кереклерин да тапдырыуду. Бош айланган, «орам сабийлеге» алада тюбемейсе. Кими — окъууда, кими спортда не музыка кружоклада. Кими тенглери бла бирге оюн неда эсгертме майданчыкъны сыйпай. Юслери-башлары сыйдам, бетлери нюрлю.

Сабийлени мында эм кѣп баргъан жерлери спорт, музыка майданла, жюзюу бассейнле, музейле, театрла, зоопарк-ла... Биргелерине уа — устазлары неда башха, таматаракъ «сюрючюлери».

Солуу кюнледе сахарда хазна адам къалмайды. Жайда — адамла бек суйюп барыгучу жерле: паркла, бек узакъ болмаса уа — агъач, бек суйген жерлери: суула, кѣлле. Къарлы къыш болса уа, сабий-субюйню да биргелерине алып, таулу, тѣшлю жерлеге кетедиле. Аллай жерледе ашар-ичер кафеле, лыжа-чана берген пунктла, машиналары салырча майданла да хазыр этилиучюдюле. Биз ол затны къалай къуралгъанын Оберхоф сахарчыкъда, башха жерледе да кѣрген эдик. Немислиле битеу да Европада эм спортчу халкъгъа саналадыла.

Алай сахарларыны ингирде ишлеп башлаучу рестораны бла кафелери да бош болмайдыла. Ресторанга кѣбюсюнде, уллу-гитче деп къарамай, битеу юйюр болуп барадыла.

Мен кѣргенден, немислиле ичгиден къачхан халкъгъа ушамайдыла. Алай орамлада, ресторанында да кеф болуп, уллу сѣлешген неда кесин тапсыз журютгеннге Германиягъа эки кере баргъанымда да тюбемегенме. Кертиди, сыра ичиучю залларында кишиле, кючлю бавар сырадан иги сермеселе, къоллары бири бири инбашларына салып, арыбери чайкъала, уллу жырлаучудула. Алай низамны уа унутмаучудула. Быланы, мен ангылагъандан, бек суйген, бек зауукълукъ берген затлары музыка бла спортду. Со-ра — табийгъат. Кѣл жагъада олтургъан пенсионер къартчыкъла, кимлери алларына жюзюп келген къанкъазлагъа аш ата неда, тенглери бла сабыр ушакъгъа кетип, озгъан жылланы эсгере, заманларын алай оздурадыла...

Потсдам адам улуну эсинде уруш бла байламлы к'валг'янды. Аны эм алаамат двореци Цецилиенхофда 1945-чи жылда август айда хорлаг'яан к'ыралланы башчылары жыйылг'яан эдиле. СССР-ни, АБШ-ны, Великобританияны оноучулары Сталин, Трумен, Черчилль жангы Германияны оноуну к'алай бардырг'яанларындан хапарлаг'яан документле энчи жерде сак'яланадыла. К'ябырг'яалада, уллу тегерек столда да ючюшер к'ырал байрак'ь, юч да тахта формалы шинтик, к'ып-к'ызыл кюйюз, кеп чырак'ылы люстра... Была бары да энди терен шошлук'ьга батылыпдыла. Алай адам улу уа биледи бу стол, бу зал к'аллай уллу ишлени шаг'ятлары болг'яанларын.

Сан-Суси парк, архитектор Кнобельсдорф ишлеген дворец да ол бизни Петергофну эске тюшюрөдиле. Алай немис бомбала Петергофну бузуп, кюйдюрөп, жок'ь этерге жетдиргенде, Сан-Сусидеги дворец а к'алай бла эсе да сау к'валг'янды.

Бу гитче сахарчык'ь битеу дунияг'яа айтылг'яан обсерваториясы бла да белгилиди. Аны бла бирге, дворецни белгисин мында ишленген локомотивледе, мебельде, мында чыг'ярг'яан дарманларында да керюрге боллук'ьду.

Сан-Сусини паркларында кинематография институтну студентлерине да тюберге боллук'ьду.

Бу жомак'ылы сахарчык'ьдан, бахчала дуниясы Потсдамдан кеч бола кетдик...

Дрезден, баям, Германияны эм уллу сахарларындан бири болур. Сабыр Эльба сууну боюнунда орналг'яан бу сахар к'ыралны эм ариу, эм к'ууатлы жеринде ишленгенди. Ол тийрелеге «Саксонская Швейцария» деп да бош айтхан болмазла. Мен аны бир-бир жерлерин К'ярачайда Доммай бла тенгленширирге кюрөшдим. Жыл сайын мингле бла туристле да бери андан басынып келедиле. Театр майданындан к'яраг'яанда керюннген Брюль «атлауучла» бла Эльба сууну ариулуг'ьу бери кимни да тартырык'ьды.

Кертиди, бу индустриялы сахар дунияг'яа кесини электромоторлары бла, рентген, фотоаппаратлары бла да белгилиди.

Болсада сахарны битеу да дунияг'яа атын махтау бла айтдырг'яан а аны Цвингер деген алаамат архитектура ансамбли бла Дрезден сурат галереясыдыла.

Ингилиз бомбардировщиклени оту бу сейирлик шахарны ахыры бла да жокъ этерге аздан къойгъан эди. Сауутсаба чыгъаргъан заводлары неда аскер къалалары болмагъан шахаргъа аллай зарауатлыкъ жетгени сейир эди. Ол къатлап-къатлап этилген бомбардировканы хатасындан Италияны, Испанияны, Голландияны, Францияны, Германияны да эм айтымгъан художниклерини суратлары жокъ болургъа аздан къалгъан эдиле. Алай шахаргъа биринчи болуп кирген совет аскерчиле суратланы асламын сакъладыла, къутхардыла. Ленинградны айтхылы реставратор художниклери ол суратланы ариу жангыртып, иелерине — немис халкъгъа къайтардыла.

Суратланы Германиягъа иерден алгъа, Ленинградчы устала Эрмиитажда кёрмюч къурагъан эдиле. Насыбыма, ол кюнледе Ленинградда эдим да, ол суратланы да кёрдюм. Джорджонени «Жукълап тургъан Венерасы», Рубенсни «Вирсавиясы», Дюрерни «Жаш адамны сураты», Тинторетону «Арсенояны къутхарыу» деген сураты, Жан-Этьенн Лиотарны «Шоколадницасы»... жангыргъан дунияны жапгыдан къууандыра эдиле. Мени эсимде бегирек къалгъаны уа Рафаэльни «Сикстинская мадоннасы» эди. Дрезденде да, Ленинграддача, ол эм сыйлы жерде тагъылып эди. Узун санлы къаты жашла да закий Рафаэльни суратыны эки да жанында сыйлы къалауурлача сюеле эдиле.

Уруш отунда кюйген, ууалгъан Цвингерни немисли устала, ленинградчы тенглери да болушуп, эски чертёжларына кёре, тюрлю-тюрлю суратларына да къарай, бек ушатып жангыртхандыла. Мурдор ташларыны габуларын окъуна келишидрип «жабышдыргъандыла».

Галереядан кете туруп, биз кёрген жазыула кёлубюзню кёк бла тенг этген эдиле. Эсгертме къангада бу суратланы сакълагъан совет аскерчиле, реставрация этип келтирген а ленинградчы устала болгъанлары айтыла эди...

* * *

— Лейпциг, — деди Эрика, — дуниягъа алчы полиграфия промышленносту бла, китап сатыу-алыу бла, музыка бла, спорт бла, халкъла аралы кёрмючю бла, ярмаркалары бла белгилиди. Алай шахарны сейир тарыхы да бирды. Аны бла сизни шагъырей этерме.

Автобусубуз токъсан эки метр бийиклиги болгъан пирамидадан узагъыракъда тохтады. Улду музей мекамгъа жаяу барыргъа тюздю. 1813-чю жылда Россейни, Австрияны, Пруссияны, Швецияны бирикген аскер кючлери ду-

нияны титиретген Наполеонну махталгъан аскерин ууатхан эдиле. Башда айтылгъан пирамиданы аты «Халкъла сермешини эсгертмеси» депди. Лейпцигни къатындагъы ёзенде, ёлген россей аскерчилеге аталып, бир ариу килиса да ишленгенди.

Бу шахарда кёп жылланы музыкасын жазып, жашап тургъан Иоганн Себастьян Бахны атын да мында уллу ёхтемлик бла айтадыла. Ол жашчыкъладан къурагъан «Томанер хору» бюгюн да ишин бардыргъанлай турады. Андан бери ненча тёлю алышынганды!

Германияны 110 минг адам сыйынган эм уллу стадиону да мындады. Бизни жангы ишленген Опера театргъа элтдиле. Пуччинини «Чио-Чио-Сан» операсына немец тилде тынгыладыкъ. Къонакъбайларыбыз бизге юлешген либретто уа орусча эди. Алай бу айтхылы операны магъанасын билмеген хазна болмаз.

Бу шахарны атын операсындан да бек белгили этген Халкъла аралы Лейпциг ярмаркады. Ол жылдан эки кере болуучуду. Бери кесини товарларын сатаргъа юч жыйырмадан аслам къыралны саудюгерчилери келиучюдуле. Сатыу-алыу бла къалмай, тийишли келишимле, тауусумла да этилиучюдуле. Бек уллу, бек ариу да павильон а бизни къыралыбызны павильонуду. Анга башхача айтханда — «Миллет кёрмюч» да деучюдуле.

Бу ариу да къолайлы да шахарда юч кюн айландыкъ, сейир жерлери бла шагъырей болдукъ.

* * *

Йенагъа эм алгъа «Университет шахары» дейдиле. Бу окъуу юйде, эсгертме къангасы айтханнга кёре, Фридрих Шиллер тарыхдан дерсле берип тургъанды. Карл Маркс а философияны доктору деген илму диссертациясын мында къоруулагъанды.

Дунияны къыралларына Йена бегирек да оптика приборлары бла белгилиди. «Карл Цейсс» фирманы предприятялары оптика приборланы тюрлю-тюрлюлерин жюзден аслам къыралгъа сатадыла. Аны бла къалмай, ол фирманы филиаллары да кёп жерде жетишимли ишлейдиле.

Шахарны эм ариу майданларыны биринде, тегерегин да ариу гюлле алып, бир алакат эсгертме да барды. Ол Гёте бла Шиллерни бирге ишленген багъыр памятниклери-эсгертмелериди. Бу «хычыуун тыгъырыкъда» Гёте кёп чыгъармасын жазгъанды. Бизни Пушкин Болдино деген элде жазгъанча.

Ол заманда «тыгъырыкъгъа» саналгъан Йена шендю дуниягъа белгили индустриялы сахарды.

Аны элпек бюркген фонтанларына, тюйюлген кирпич бла жабылгъан жаяу жолчукъларына бла гюл тахталарына суюне, эки ингирибизни алай оздурдукъ.

* * *

Веймаргъа ингир бола жетдик. Бу гитче сахарчыкъда алтмыш эки минг адам жашайды. Гитче болса да, Веймар мындан алгъалада кесини 700-жыллыгъын белгилегенди. Немис халкъны культура жашауунда ол Гёте бла Шиллерни, Бах бла Листни, Виланд бла Гердерни атлары бла байламлыды. Жазыучула Гёте бла Шиллерни, венгерли композитор Листни мында музейлери да барды.

Бек уллу музей Германияны эм уллу поэти Иоганн Вольфганг Гётени юйюю. «Фауст» деген айтхылы трагедиясын да ол мында жазгъанды. Уллу къуллукъчу болуп, ара сахаргъа кетгенинде да, ол бери терк-терк келе тургъанды. Бёкем таш юйню арбазында терек бахчасы бла фонтаны, солургъа деп, башы жабылгъан беседкачыкъла, жюзюм терекле. Музейде уа — саугъа халда келген багъалы затла, суратла, фарфор вазала. Сора эм сыйлы экспонатла уа — жазыучуну къаламлары, китаплары, къол жазмалары. Немисли график суратчыланы аны чыгъармаларына атап этген суратлары...

Фридрих Шиллерни «Тонаучула», «Алдау бла суймеклик», «Мария Стюарт» деген драмалары да Веймарда жазылгъандыла. Биринчи кере сахнагъа да бу сахарда чыкъгъандыла. Айтхылы немисли драматургну атын мында орам, концерт-сахна театр да жюрютедиле.

Ференц Лист, миллети венгерли болса да, чыгъармачылыкъ жылларыны асламын мында, Германияда, ётдюргенди. Аны битеу да дуниягъа белгили рапсодияларына, ол санда «Экинчи венгер рапсодиясына» да бек алгъа немислиле къарс ургъандыла. Алай закий музыкантны, композиторну, дирижёрну чыгъармаларыны асламында биз венгер халкъны макъамлары бла байламлыкъны кёребиз, дейме да, эшитебиз.

Алай Веймарны аты Германияны тарыхында уллу огъурсуз иш бла да байламлыды. 1937-чи жылда, бу сахардан узакъ болмай, Эттерсберг дуппурлада фашистле Бухенвальд деген концентрацион лагерьлерин ишлегендиле. Сегиз жылны ичинде бу лагерьде 239 минг адам азап сынагъандыла. 56 минг адам а жокъ этилгендиле. Аланы асламы совет адамла болгъандыла. Ол лагерьни музейинде

адам териден этилген чыракъ абажурланы, мингле бла сабий чурукъчукъланы, тиширыу чач эшмелени, жесирлени юслеринде «илму сынамла» этилген столланы, мингле бла адамны кюйдюрген печълени кёргенде, бютюнда бек ангыладыкъ фашизм адамлагъа къаллай уллу азап чекдиргинин, совет аскерле уа дунияны къаллай палахдан къутхаргъанларын. Жолоучу къауумубузда жилигъанла да бар эдиле. Да ол да сейирмиди?! Озгъан урушда бир жууукъ адамы-аклусу ёлмеген хазна ююр болмагъанын биз биле эдик. Алай биз кёрген затла, ол Бухенвальдны музейини кинозалында кёз аллыбызгъа келген зулмулукъла, документли кинокадрла жүреклены титиретген эдиле.

Эттерсбергде, бу лагерьде жоюлгъанлагъа атап, уллу эсертме ишлегендиле. Аны бийик къаласында орналгъан къонгуроуну тауушу битеу да дуниягъа эшитилгенди. Къаланы аллында уа, къыйынлыкълада бюгюлмеген, душманлагъа баш иймеген, бойсунмагъан адамланы сыфатларындан къуралгъан ансамбль сюеледи...

Къонакъ ююбюзге келгинчинге дери жолоучула шум болгъанлай турдула. Кёрген, эшитген да затлары, жүреклеге тюрелип къалгъан суратла, аланы эслерин, сезимлерин толу бийлеп эдиле.

Бухенвальдда — эмен агъачда уа къанатлыла чююлдегени эшитилгенлей тура эди...

* * *

Германияны эм «къарт» шахарларындан бири Эрфуртда 200 мингден аслам адам жашайды. Кесине да 1 минг бла 200 жыл болады. Бу шахар, къаугъалы тарыхында кёпню кёрген немис шахар бюгюнлюкде бир уллу архитектура ансамбльге ушайды. «Барокко», «ренессанс», «готика» деген сёзле бизни бла жүрюген Эриканы хапарында кёп айтыла эдиле. Бютюнда алаамат а шахарны ортасы эди. Заман къаралтхан таш межамла, озгъан ёмюрлени тилсиз шагъатлары кибик сюеле эдиле. Къара ташны тюрсююне жан салгъан жүюзюм терекле, къалын басып ёсген хумаллак, къызыл, сары, акъ гюлле да бу сейирлик шошлукъну макъамына тынгылап тургъанча кёрюне эдиле.

Шахарны башхалагъа ушатмагъан энчиликлеринден бири уа аны халкъла аралы бахча ярмаркаларыдыла. Бизге айтханларына кёре, мында бахчала бла гюлле ёсдюрюю илмуну даражасы къырал магъанада жүрюйдю. Цириаксбург деген къалагъа келгенле ол затха толу ийнаналдыла.

Шахарда орналгъан Медицина академия, тау башын-

дан къарагъан кафедралы собор, онекинчи ёмюрде ишленген, Северин шыйых атлы килиса Эрфуртну эм сыйлы, эм ариу, жолоучула да бек суйген жерлеридиле.

* * *

Тюрингия Германияны юг жаны — таулары, суулары, агъачлары бла — алакат табийгъаты бла белгилиди. Уруш оту бу жерни бир аз аягъанча кёрюнеди. Алай агъачла уа жангыдан орнатылгъан терекле бла жангыргъандыла. Бу къалын агъачланы къырал, не этип да, аяргъа кюрешеди. Сёз ючюн, агъач промышленность бла химия промышленностьну министрлери, бизге айтханларына кёре, правительствода бир даражада жюрюйдюле. Мебельге деп ёсдюрген тереклеринде уа къанжал номерчикле да кёрген эдик.

Тюрингияны эм ариу шахары уа Эйзенахды. Хёрзель тауланы этеклеринде орналгъан шахарны къалайындан къарасанг да кёрюнюп тургъан Вартбург къала уа архитектураны роман ызыны-стилини эм ариу эсгертмесиди. Биз бу керти да сейирлик дворецни ичинде, арбазларында, къорууланьргъа ишленген бурууларында да кёп айландыкъ. Немис халкъны хунерин, къолдан усталыгъын, суратлау закийлигин кёргюзтген затла мында кёп эдиле. Мермер накъышламы дейсе, гобелен-кюйюз суратламы, таш эсгертмелеми, къызыл агъачдан ишленген мебельми, тюрлю-тюрлю къылычла, къалкъанла, мужурала, рыцарь кюбеле... — мында хар не да басымлы, тынгылы, ёмюрлеге деп ишленген затла эдиле.

Мурдор ташы онекинчи ёмюрде салынган къалада иги сыйланып, къыланч жолла бла шахаргъа тигеледик. Сора, къара таш бла сырылгъан тар орамчыкъ бла бардыкъ да, бир эски юйню аллында тохтадыкъ.

— Немис халкъны эм уллу композитору Иоганн Себастьян Бах бу юйде туугъанды, — деди Эрика къууанчлы ауаз бла. — Музыка инструментлени эм бай коллекциясын да сиз мында кёрлюксюз.

Бу коллекция кертиси бла да бай эди, алакат эди. Быланы асламын, дедиле, композитор кеси жыйгъанды.

Бахны бармакълары къатылгъан эски клавесинде музейни къартайгъан къуллукъчусу композиторну фугаларындан (органнга деп жазылгъан чыгъарма) бирин сокъду. Бу музыка да, жюзюм бла гюллеге батып тургъан арбаз да бизни онсегизинчи ёмюрге элтгенча болдукъ. Къабыргъадан а бир багъалы рамаы суратдан бизге уллу маэстро, ийтхылыкъ Бах ышара къарай эди.

Эйзенах тюрлю-тюрлю музейлерини саны бла, баям, бир Берлинге болмаса, Германияны башха шахарларыны бирине да оздура болмаз.

Башда айтылган музейден сора Мартин Лютерни (дин жаны бла уллу реформаторну) музейи, орта ёмюрлени искусстволарыны музейи, Альберт Швейцерна (белгили философ, жамауат кзулдукчу) музей юю...

Политика жаны бла айтханда уа, герман ишчи кымылдауу да барды мында эсгертмеси. 1869-чу жылда кзуралган социал-демократия ишчи партия революциялы ишин бу шахарда башлаганды. Август Бебельни, Вильгельм Либкнехтни атлары Эйзенахны тарыхында тийишли жерлерин алгандыла.

Промышленность жаны бла айтханда уа, Кюнчыгыш Германияны эм уллу автомобиль заводу да мында ишленгенди.

* * *

Оберхоф деген курорт шахарчыкда — германлы «Терскюлда» биз бир талай кюн солудукъ. Биринчи ингирде бизни сыйларгъа элтгенлеринде уа, бир кюлкюлю иш да болду.

Ариу жасалып турган столлада аш-суу кытлыкъ эсенмей эди. Алайлай, чыракъла ёчюлдюле да, къарангыда бир хычыуун музыка эшитилди. Биз сагъайдыкъ. Сора аш юй жанындан келген шапа кишилени кёрдюк. Кюллаарында уа — сай табакълада — шишликле, кюшлага салынып. Орталарында уа спирт гыртчыкъла жана. Кюонакъла, бу сейир-тамашагъа ыразылыкъларын билдире, къарс къакъдыла. Уллу чыракъла да жандыла. Алай бу ариу кзуралган шишлик... тонгуз этден этилгенин терк ангыладыкъ. Бизни жыйынны асламы уа быллай эт ашамаучу къабартылыла бла малкварлыла. Орус, украин жолдашларыбыз чочха шишликни бал татыуун чыгъара башладыла. Биз а... башха, сууукъ закускала бла жубана тебиредик.

Кюонакъбайларыбыз, халны ангыламай, сейирге квалдыла. Алай, тилманчыбыз ангылатхандан сора, арсарсыз къармашып, бишген тауукъла келтирдиле. Охо, къайгы этмегиз, квалган аш да тамамды дерге кюрешдик. Алай немис шапала «айыпдан» теркирек кзутулургъа суйгенлери кёрюнюп тура эди.

Сора бу кюлкюлю ишни неден чыкыгъанын ангылатдыла. Шапаладан бири, лыжа эришулеге къатыша, Терскюлгъа барганда, таулу жашла аны шишлик бла сыйлаган эдиле. Аны татыуу, баям, кзулагында квалып, бу

немисли да кавказлы кьонакъларын шишлик бла сыйлап, халаллыкь «борчун» алай бла төлерге умут этгенди. Алай шишлик этни уа эсге алмагъанды. Бираз жангылгъан этгенди жаш.

Бу курорт шахарчыкъда уллу лыжа трамплинни, чанала бла учхан кыланч-мыланч «бобслей шорха» дегенлерин да кёрдюк. Анга жайда да, жалгъан — синтетика кьарны себип, алай учадыла дегенлерин эшитдик, кёрген а этмедик. Ингир бола уа немисли студентлени концертлерине кьарадыкъ. «Подмосковные вечера», «Очи чёрные», «Из-за острова на стрежень» деген орус жырланы немис тилде эшитдик. Кьонакъла да бир зат жырласынла дегенлеринде уа, биз да Минги тауну жырын айтдыкъ. Студент оркестр, аны макъамына арсарсыз тышюнуп, ариу согъа тебиреди. Немисли жашла бла кыызла уа жырны эжиуюне кьошулдула. «Минги тауну» орайда-райдасы... ол ингирде узакъгъа эшитиле эди.

* * *

Одердеги Франкфурт Польша бла Кюнчыгъыш Германияны чеклеринде орналгъан шахарды. Уруш жыллада фашистле бу шахарны бек кьаты кьорууларгъа кюрешгендиле. Нек дегенде, андан Берлинге баргъан жол алай узакъ да туююл эди. Германияны жери да былайдан башлана эди. Франкфурт бла Берлинни орталарында уа — Зееловские высоты деген сыртла. Эм ачы сермешле да, кесибиз билгенден, ол сыртлада баргъандыла.

Эм алгъа эсгертме музейге барабыз. Суратла да, экспонатла да ол ахырзаман сермешни кьалай баргъаныны юсюнден хапарлайдыла. Анда жигитлеча ёлген совет солдатланы саны отуз мингге жетгенди.

Эсгертмеге кызыл гюлле салабыз. Къанлы душманны чыккъан уясына дери сюрюп келген жашланы эсгеребиз...

Алайдан узакъ болмай а Шлаубеталь деген курорт талада уруш отун сынамагъан, уруш ачысын жаланда таматаланы хапарларындан билген жаш адамла спорт оюнларын къайгъысыз бардырадыла. Зеел сыртланы булутсуз кёкден келген кюн жылыуу ийнакълайды. Урушдан сора ишленген кёпюрле бла турист автобуслла, поездле, женгил автомобилле да озадыла. Одер кеси да, къыркъ бешинчи жылны жазында исси снарядла бла бомбала къайнатхан Одер сабыр толкъунларын Балтий тенгизге шош элтеди. Ол бир заманда танкла баргъан ёзенде уа будай оргъан кыызгъыл комбайнла кёрюнедиле...

Берлинни аэропорту. Бир талай заманны халал кьонакбайбыз болуп тургъан Эриканы да саугъа кьоллу этип, самолётубузгъа миндик. Бу озгъан кюнледе кьргенибиз, эшитгенибиз а эсибизде кьайнагъанлай турады. Аны арсарсыз сюзюп, келишдирип айтхан, айхайда, алай тынч иш болмаз эди. Болсада, аз-аздан, кьрген, эшитген, сезген затларым да, бири бири ызына тийишип, хапар формаларын ала тебиредиле. Кёз аллымда кино суратларыгча тизилип башладыла. Ахырында уа кьагъытха тюше тебиредиле.

Болсада, узун «кинобузну» бошай, немис халкъны мен эслеген, кёбюсюнде мени сейир да этдирген бир кьауум адетлерини, кьылыкларыны юсюнден да айтыргъа сюеме. Мен алагъа иги-аман деп багъа бичерден кериме. Хар элни кьой сойгъаны башхача, адетлери да башха болур. Бютюн-да халкъланы. Немис немисге ушайды, оруслу оруслугъа, таулу таулугъа ушагъанча.

Кертиди, адамланы энчиликлеринден эсе, аланы бирин бирине ушатхан шартлары кёбюрек да болур. Мен айтхан а бу халкъны бир кьауум энчилик шартларыды.

Немисли, мен ангылагъаннга кёре, жашауунда жюрек сезимлеринден эсе акъыл сезимине бегирек бойсунады. Жаны-тини — оюмлагъан, тергеген. Хар нени да эбине жетип, келишдирип, алай оноу этерге юйренгенди. Низам дегенинг аны кьайда да, неде да эм баш жоругъуду. Эсгертиуле, инструкцияла, ангылатыула, алгъадан этилген оноула немислини башындан аягына дери биллепдиле. Ергеден келген оноугъа ол тюздю-терсди дерге юйренмегенди. Нек дегенде, аллай оноуланы кёбюсю, низам ючюн, адамгъа таплыкъ ючюн этиледди. Кёбюсю дегеним, немисни ол адетин аманла да бек хайырлангандыла бир заманда. Низам дегенде уа, дагъыда бир юлгю. Сёз ючюн, жайны кьыздыргъан кезиуюнде агъачха кирген жерде «Раухен верботен!» (Тютюн ичерге эркинлик жокъду!) деген жазуулагъа тюберге боллукъду. Аны окъугъан адам, не бек тютюнчю болса да, агъачдан чыкыгъынчы, тютюн кьабындырлыкъ туююдю.

Орамла айырылгъан жерледе светофорну «кьызыл кёзю» жана эсе, немисли, ёлсе да, алгъа атлам этерге амалы жокъду. Тап, арталда орамда машина кёрюнмей эсе да.

Ишлеген жеринден абери урлагъан неда ишден алгъаракъ кетген адет алада жокъну орунундады. Неда, ишлей тургъанлай, тюш азыкъны, солууну заманы жетди эсе, ол

охо да, ишни бир кесекчиги кълалгъанды да, бошай кетейим дерик туйюлдо. Тюшден кълалтса этерикди.

Немислиде «менден кетсин — иесине жетсин» деген, ишни учхара этип кутулургъа суйген адет жокъду. Аллайлы аманлыкъчыгъа не бир фитначыгъа угъай, — не акъылындан шашханнга, не иш юсюнде бир уллу жангылгъаннга санарыкъдыла. Былайда «майстер», «вельдмайстер» деген сёзле жюриюдюле. Майстер — ишин билген, усталыгъына тийишли ангылау болгъан адам эсе, вельдмайстер а — дуня даражадагъы, «закий майстерди». Бу слесарьдан уллу инженерге дери да бек сыйлы атха саналады. Вельдмайстер, ишин иги билгени бла кълалмай, ол иште жангылыкъла да сингдиреди, ишни женгиллетир амал излейди, качествене а бютюн бийикге чыгъарыр ючюн кюрешеди. Бизде «новатор», «рационализатор» дегенге ушайды ол сёзню магъанасы.

Мен айланган-жюриюген жерледе, кълаллада заманы немислича аягъаннга бирда тубемегенме. Сен аны бла, сёз ючюн, сагъат он бла жарымда тубеширге келишди эсенг, ол бир минут алгъа неда аллай бирге кечигип да келмез. Телефон бла сёлешгенде да, ала «салам-келямлагъа» неда керексиз таурухлагъа бир минут да бёлюрге суймеучюдюле. Жанлары-тинлери — сёзню кълалхасы. Ол жаны бла финлиге ушайдыла. Ала да ушакъларында бир артыкъ сёз ычындырмазла, узун таурухха кетмезле.

Закон, кълал жорукъ деген — немислидени аллахлары кибикдиле. Машинагъыз бла бара жолда инспектор тохтатды эсе, машинадан чыгъып, аны аллына жойкъуллача чабып, кълал тутуп, кълалкълап башлагъанны, акълалдан шашхан сунуп, больницагъа элтирге боллукъдула. Инспектор чыкъ дегинчи, водитель жеринден тепмейди. Тийишли документни берип, жол «иесини» оноун адыргыгъа кълалмай сакълалды. Алай инспектор бла даулашып, аны женгерге умут этген да жокъду. Законну келечисине жарым метрден жууукъгъа жанларгъа жарамайды.

Дагъыда бир затха эс бурдум. Тюкенде адамла очердь болуп сюеле эселе, сатыучу жангыз да аны аллындагъы бла сёлешеди, аны жумушун этеди. Ол кезиуде сен, сёзге кълалшулуп, «экеуге-ючеу» болургъа умут этсенг неда бир соруу берсенг да, ол сени эслерик туйюлдо. Сени очердинг жетгенде уа, сатыучу санга эм алгъа ариу ышарыр, говар сайларгъа болушур, тынгылы чулгъап, кълалунга тутдургъанда уа, ыразылыгъын айтмай кълалмаз, сора, заман оздура турмай, сени ызынгдан сюелгенге ышарыр.

Немислиле саулукулларына бек сакълалдыла. Бу затда ул-

лу кёллююк болургъа амалы жокъду. Ресторанга, не кафеге баргъанда, юйюнде аш этгенде да, аны чархына къалай аш бегирек жарашырын немисли алгъадан окъуна биледи. Школчу заманындан окъуна. Немисли шуёхларымы жанларына тиймесин, алай ала андан зауукълукъ ала билмегенча кёрюннгенди манга. Чархыма керекди да — ашайма дегенча. Машинагъа отлукъ къуйгъанлай.

Аланы столларында артыкъ аш къалып кёрмезсе. «Къулдан къулакъ толу къалыр» деген жоругъубузну ала ангыларыкъ туююдюле. Ичгини айтханда, немислиле ичгиден къачхан халкъгъа ушамайдыла. Кёп иче да биледиле. Алай немислилени ичгенлери татып жаланда... сыра ресторанларында кёргенме. Мен эслеген — анда тиширыула жокъ эдиле. Алларында «сапог» деген уллу кружкалары. Ичгенлери, бизге айтханларына кёре, — къаралдым бавар сыра. Бизни да сыйлагъанларында уа, аны иги да кючлю ичги болгъанын билдик. Бавар сырадан бир эки «сапогну» тындыргъанда, эшта, бу сыйыбыз бла къалсакъ иги болурму деген акъылгъа келишдик. Немисли кишиле уа, къолларын бири бири инбашына салып чайкъала, марша ушагъан жырла айта къалдыла.

Бизде кюндюз иште, окъууда да бийик табанла кийип айланган тиширыулань кёрюрге боллукъду. Юслери да кёбюсюнде театргъа атланганлагъа ушар. Была уа багъалы, омакъ да кийимлени жаланда къонакъгъа, театргъа неда бир жууаплы тюбешюге баргъанда киедиле. Кийимни аягъандан угъай — саулукъларына къайгыргъандан. Бу спорт бла кёп кюрешген халкъ асламында спорт неда аллайгъа ушагъан затланы киеди. Женгил ёрге жанла, джинс кенчекле, синтетика къошулмагъан къумачдан тигилген келекле, жыйрыкъла. Аякъларында уа женгил аякъ кийимле, кроссовкала, сандалла дегенча...

Духла, пудрала, бояула бла немислиледе кёбюсюнде жашаулу тиширыула кюрешедиле. Жаш къызла аллай затлагъа биздеча эрттеден жан атып башламайдыла. Алада жыйырмажыллыкъ къызла эринлерин бояп, къашларын жыртдырып, жалгъан кирпичке жабышдырып хазна кёрмезсе. Аладан таматаракълада да. Ол энчи тазалыкъ, гитиена деген а унутулмайды.

Омакълыкъ деген жаланда сабийлеге жетгенде башланады. Башда айтханымча, немислиле сабийлеге къайгыргъанларын, бу тилленген гинжичиклени бет къанларын, кийингенлерин кёрсенг, Германиягъа «сабийле ючюн жаратылгъан къырал» деригинг келеди.

Биз, Германияны эл мюлкюнден да бир кесек хапарлы болур ючюн, бир эки элге баргъан эдик. Жарыкъ тюбеген

къонакъбайларыбыз орам ушакъларыбызда, сыйлауда да хар соруубузгъа тийишли жууап берип, жашау халларындан толу хапар айтхан эдиле.

Бу кыралны сабанларында аслам жерни будай, арпа, картоф аладыла. Малчылыкъда уа баш магъананы сютлю мал бла тонгузла тутадыла. Бишлакъ бла кыйма этиуде немислиле Европада эм уллу сынамылары болгъан усталадыла. Кёгетле бла жемишле уа кёбюсюнде тышыннан келтириледи. Германияда эллини кёолунда тийишли техника бла семиртгичле болгъанлыкъгъа, агрономия илму да бийикде жюрюгенликге, эллиге хазна солуу жокъду. Ол дайым да иш юсюндеди. Жайда, кышда да. Шахарчыла бош заманларын спортда, театрлада, кафеледе ётдюре эселе, эллиле уа килисаларына барадыла, жыйылып, сыра ичеди, жыр айтадыла, тепсеидиле.

Жыр дегенлей, немис шахарланы концерт заллары, филармониялары бир заманда да кзуру болмайдыла. Глюк-ну, Гендельни, Гайдны, Вагнерни, Бетховенни, Веберни музыкалары сыйларын аз да тас этмегендиле. Биз баргъан театрлары бла концерт залларында уллуладан эсе жаш адамла кёп эдиле.

Тергеу бла эсепден кзуралгъан жамауат халла Германияда адамланы ата-анала бла байламлыкъларын бузмагъандыла. Туугъан-туудукъ аппалагъа бла аммалагъа сау-гъала алып баргъан адет эм огъурлу адетге саналгъанлай турады. Алай асламында уа къартла бла жашла энчи жашайдыла.

Германияда миллетле халланы юслеринден айтыр ючюн, баям, анда кёбюрек жашаргъа керек болур эди. Алай, мен билгенден, сёз ючюн, бу кыралда ишлеп-жашап тургъан тюркюлени саны эки миллионнга жете эсе да, арада миллет чюйреликле хазна тюбемейдиле. Тюркюлю ишчиле бла бирге тюркюлю инженерле, тюрлю-тюрлю устала, кзурулушчу специалистле, аланы юйюрлери да жашайдыла бу кыралда. Жюз мингден аслам полякы да немисли кюншуларында орналгъандыла. Германияны илмусунда, культура-сында, промышленностунда ишлегенлени санында Россейден баргъанла да иги кесекдиле. Германияда отузунчу-кырккынчы жыллада болгъан бедешлик нацизм бла расизм, дейдиле бюгюннюлю немислиле, тамырлары бла кзурутулгъандыла. Бюгюн бизни кыралыбыз Европаны эм демократиялы кыралыды дейдиле ала.

Хау, арт онжыллыкъллада Германия айтып-айтмазча тюрленгенди. Экономикасы бла эм кючлю европалы кыралланы озуп баргъан Германия Россей бла байламлыкъларын не жаны бла да ёсдюре барады. Мен ангылагъандан,

хунерли, фахмулу да немис халкъны баш мураты тынч-лыкъ бла ырахатлыкъдыла. «Насыбынг тутсун!» — дей-биз биз да анга, жолоучулугъубузну таууса.

1976

ШАМ КЪАЛАНЫ МИНАРАЛАРЫ

Бизни къаугъалы, гюллю да планетабыз уллу аламда керти да кесек затчыкъ болгъанына кюмюшкъанат «Аэрофлот» да бир ийнандырды. Аны да къалай бла десенг: Москваны Шереметьев аэропортундан учуп, Сирия Респуб-ликаны ара шахарына, Шам къала — Дамасскагъа юч сагъат бла жарымгъа жетдирди. Самолётубуз Нальчикден тюзюнлей учса уа, ол жол юч кере чакълыгъа кысхар-тыллыкъ эди. Башхача айтханда, окъуучу шуёхум автобус бла Минги тау этегине жетгинчи, мен авиа бла Шамгъа алгъаракъ окъуна жетерге боллукъ эдим. Сейир тыйюл-мюдю!

Алай, не кысха жолну къоратдыкъ эсек да, къоннган жерибиз арталда башха болгъанын, бизни журтубузгъа ушамагъанын эследик. Ташы-топурагъы, гюлю-береги да. Арталда булутсуз кёгю, кызыгу хауасы, кёп башха тюр-сюню бла да Шам шахары бизни шахарларыбызны бирине да ушамай эди...

Биз Сирияны ара аэропортуна омакъ къуралгъан мека-мына киргенлей, аллыбызгъа хурметли къонакъбайлары-быз чыкъдыла. Ала мында жашагъан кавказлыланы Хасэ деген махкемелерини къуллукъчулары эдиле. Ала бизге тансыкъ болуп тургъан къарындашларынача тюбедиле. Хар бирибизни къучакълап, ийнакълап, хапар сордула, жа-рыкъ болдула.

Биз жерлилени эм таматалары Шарафутдин Абаза, бирси оноучула — Газзаланы Алий, Ахкёбекланы Мухам-мат, Баппыналаны Шукрий, Юныс Адип, бар алгъыш сёзле айтылгъандан сора барыбызны да машиналагъа мин-дирдиле. Биз къауум а бешеуленбиз. Таматабыз — сынам-лы къуллукъчу, ахшы да жолдашыбыз Заурбий Нахушев-ди. Алгъадан окъуна кёзбаусуз айтып къояргъа сюеме: бу жаш адам хар тюбешуу болгъан жерде терен акъылы бла, оюмлу сёзю бла кёп хурметге тийишли болгъан эди. Керек жерде чам эте, бизни тау адетлирибизге тийишлилик-де уллу бла уллуча, гитче бла гитчеча сёлеше, айтылгъан соруулагъа шарт, тамамлы да жууап бере. Кёп тюрлю, кыйын, тынч да соруулагъа...

Биз кѡауумгѡа «тыш кѡыраллада жашагѡан туугѡан журтлула бла байламлыкѡны мындан ары да кючлерге...» деген борч салынган эди. Ол борчну тамамлы толтурур ючюн, Сирия-Араб Республиканы жеринде биринчи атламыларыбызны башладыкѡ. Аны бла бирге, айхайда, адам улуну тарыхында тийишли, намыслы да жерин ала келген сирий халкѡны айтылгѡан культурасы бла, жашау-турмуш халлары бла шагѡырей болур умутубуз да бар эди.

Бу ишле барысы да... сыйлаудан башландыла. Бизни эм алгѡа «Али-Баба» деген юч кѡатлы ресторанига элтдиле. Алай, жерни теренине элтип баргѡан атлауучла тауусулгѡанда, бир сейир залгѡа чыгып кѡалдыкѡ. Тюзюн айтханда, ол зал деп да тюйюл эди. Бир тамашалыкѡ дорбунга бегирек ушай эди. Анда уа — биз эрттеден таныгѡан Али-Баба бла башлары бочкаладан кѡарап тургѡан тонаучула, ол дуниягѡа айтылгѡан араб жомакѡны жигитлери. Ала жерлеринден тепмей тура эдиле. Сора, белги берилгенлей, бары да кѡымылдай тебиредиле. Ары чапдыла, бери чапдыла, «Кавказиядан» келген кѡонакѡларына шапалыкѡ этип башладыла. Жанларында кѡылкѡыяр бичакѡлары жылтырай, кѡзлеринден да от чакѡдыргѡанча болуп, бу кѡызылшалбар, ёребёрк «тонаучула» бизге бир кѡужур ышара, хант кѡангабызны кѡарап-кѡарагѡынчы араб азыкѡладан, ёмюрюбюзде ичмеген чагѡырладан толтурдула. Сора, узакѡдан эшитиле келген тартыу дорбунубузну бийлеп кѡойду. Жумушларын тауусхан шапала уа бири бири ызындан таш артына ташайып кетдиле. Бу затлагѡа сейир этгенибизни, ыразылыгѡыбызны да кѡонакѡбайла жаратдыла. Барыбыз да бирден кѡарс урдукѡ. Сора дорбун чыракѡлары бегирек жарытхан майданчыкѡгѡа бир ариу тойчу кѡыз чыкѡды да, биягѡы шум болдукѡ.

Минг жылла бла жашап келген миллет тепсеу тюрлю-тюрлю жашнагѡан дорбун ташланы ортасында кертиси бла да бизни ол араб жомакѡгѡа жесир этип кѡойду. Даурбасла бла сыбызгѡыла, жѡыя кѡобуз бла быргѡы тауушла, бир сарнай, бир кюле, бир узакѡгѡа кетгенча бола, бир а жууукѡдан-жууукѡ эшитиле, бу чилле шалбарлы кѡыз да бюгюле-кѡаймише, Дамасканы ортасында, жерни теренинде сейирлик концерт бара эди...

«Самирамис» деген кѡонакѡ юйюбюз Шамны—Дамасканы ара орамлары кѡошулгѡан жерде орналыпды. Бек эски кѡонакѡ юйледенди. Алай бюгюнню мекамлагѡа керекли не заты да жетишимлиди.

Бир заманлада деменгили араб Халифатны ара сахары болуп тургѡан Шам кѡаласы - Дамаскагѡа ненча жыл

болгъанын тарых тинтиучю алимле кеслери да билмейдиле. Алай болгъанлыкъгъа, дейдиле, бурунгу египетлиле окъу на аны эски шахаргъа санап тургъандыла. Ныхытлы, отлу да жолунда бу шахар кѣпню кѣргенди, кѣпню сынагъанды. Дамасканы орамларында Александр Македонскийни къажымагъан когорталары — темир сатырлары ташлагъа от чакъдыра ѳтгендиле. Римлилени къазауатчы легионлары да, кюбе таууш этдире, былайтын озгъандыла. Жорлу аскерчилени ауур къылычлары да бу шахарны къорууларгъа кюрешгенлеге игилик келтирмегендиле. Аты закий алимлери бла, хунерли усталары бла, айтхылыкъ культурасы бла белгили сирий халкъгъа акъсакъ Темирни аскерлери да аз зулмулукъ сынатмагъандыла. Бир деп, тѳрт жюз жылны бу къырал Осман империяны оноуунда да тургъанды. Андан сора келген французлуда уа азмы азап чекдиргендиле бу асыры да кѣпте тѳзген къыралчыкъгъа?

Алай шам халкъы хар заманда да тѳзюб'а турмагъанды. Ол зулмулукъгъа къажау кѣп кере къолгъа сауут алып чыкъгъанды. Къыралны байрагъында юч да жулдуз барды. Ала бу араб къыралны колония зулмулукъгъа къажау юч кере эм уллу къазауатлагъа чыкъгъаныны белгисидиле. Ахырында, 1946-чы жылда уа душман солдат Сирияны жеринден къысталгъанды, ызы бла уа биринчи жалынчакъсыз Араб Республика къуралгъанды. Бу сыйлы иште, азатлыкъ ючюн баргъан сермешледе Сирияны «кавказлылары» да тамамлы юлюшлерин къошхандыла. Мында аны билмеген жокъду.

Делегациябыз къонакъ юйде къонушуп бошагъанда, къабартылы артист Мисостишхов Пшизабий бла мен бир отоугъа тюшдюк. Уллу пластмасс шешадан къуюп, сууукъ суу ичдик. Хауасыны къызыулугъу къыркъдан атлап тургъан шахарда бу суу ичибизни бир кесек сууутду, дем алдырды. Суу дегенни къыйматы бу къыралда бизден эсе башхаракъды. Аны, ариу шешалагъа къуюп, тыш къыраллагъа окъуна сатадыла. Иордания, Кувейт, Бирлешген Араб Эмиратла сирий сууну скойюп аладыла. Келген къонакъны да аллына эм алгъа сууукъ суу бла исси кофе келедиле.

Андан сора да суу бу къыралда керти да «жашау тутуругъу» болгъанына биз кѣп кере ийнандыкъ. Биздеча шауданла, боркъулдап келген тау суула да Сирияда жокъну орунундадыла. Да сора бу онекимиллионлу халкъ къалай жашау этеди да? Ол жаны бла аны «жашау тутурукълары» къуюладыла. Аланы уа мында тийишли техника бла байтамал къазадыла. Ичер суулары, бу къургъакъ жерге жан берген суулары да жерни теренинден келедиле. Башхача айтханда, жашар амаллары суудан башланады.

Ол затны мен сирийли таулуланы, черкеслилени, араб-лыланы жашау халларында кѳрген эдим. Ашагъан гыр-жынынг бла ичген сууунгу багъасы мында бизден эсе иги да бийикде болгъаны баям эди.

Ингир ала, мингле бла машиналаны дауурларын хор-лап, узун минараны башындан, муслийманланы ашхам намазгъа чакъыра, азан кычыргъан мууазинни ариу макъамлы ауазы эшитилди. Хауада иссилик бир кесек сынганнга ушагъанын сезип, хайырындан даууру кѳп кондиционерни тохтатдыкъ.

Бу сейирлик шахар кече-кюнню айыра кюрешмегеннге ушайды. Ол угъай эсе, кече жашау бегирекми боркъулдагъанча кѳрюнеди. Алай, къалай-алай болса да, бир кесекдең орам даууру селее, машинала да азыракъ бола башлагъанча кѳрюндюле. Бири бири бла эрише, бири биринден бек жашнагъан рекламагъа уа солуу жокъду. Ол ишин кюн-кече демей бардырады. Ол аны къудуретиди.

Танг ата уянганыбызда, кюнню биринчи таякълары терезебизден кѳрюннген минараны алтын айын «къабындырып» тура эдиле. Орамда, орамны башы бла кѳнделен ѳтген «хауа жолда» да мингле бла машинала, бири бирин къууа, бири бирин оза, шууулдап ѳтедиле. Этин бу ахырзаман кюнню таякълары къаралтхан полицей жаш, акъ къолкъаплы къоллары бла белгиле бере, ѳхтем «Мерседесни», тири «Тойотаны», тюрлю-тюрлю «Фиатланы», «Пежоланы» жолларын кѳргюзте, бирде адамланы тохтатады, бирде уа бу машина «черегин» тыяды. Бу аллы-ахыры болмагъан авто ырхысында санлы бирде бизни «Ниваларыбыз», «Ладаларыбыз» да тюбейдиле. Санлы бирде, ичи да солдатладан толуп, «уазик» да ашыгъып озады, кесин даууру бла таныта.

Тар жаяу жолчукъ бла къуллукъчула, аскерчиле, дин ахлула, сатыучула... ашыгъып барадыла. Юслеринде да узун акъ халатлагъа ушагъан кийимлери бла къарасакъал кишиле, бетлерин къара чадра жапхан тиширыула... Европалы турист тиширыула уа ѳтлерин-бетлерин алай бек жабып да кюрешмейдиле.

— Шахаргъа, дуниягъа да къууат бергенле тиширыула эселе, сизни ариуларыгъыз а былай аз неkdиле? Огъесе бу кызыулукудан бугъупму турадыла? Тюкенледе окъуна хазна тюбемейсе алагъа...

— Араба жорюген адетге кѳре,— деди Юныс Адип,— орамлада кѳп кѳрюне айланган тиширыугъа айып ѳтедиле. Юйюнде, арбазында турса, тюзге санайдыла. Мени тиширыуума киши кѳзю нек къараргъа керекди деучюдюле мындагъы къарамыйыкъла. Ойнамай айтханда уа, си-

рийли тиширыулары орамлада айланыр заманлары да хазна бола болмаз. Юйюрле мында кѣп сабийлидиле. Жыйырма жыл мындан алгъа халкъыны саны беш миллионнга жетмеген Сирияда бусагъатда онеки миллиондан аслам адам жашайды. Сабий садла, яслиле бу къыралда бек аздыла, жокъну орунундадыла дерге боллукъду.

Тиширыула заводлада, фабриклеле, сатыу-алыу, почта-телеграф дегенча затлада бек аздыла. Саулукъ сакълау ишде да хал алайды.

Алай биз эслеген: сабий жашчыкъла тюрлю-тюрлю жумушлагъа эрттеден табыла башлайдыла. Юйлерине болушур ючюн, къолларындан келген не тюрлю ишден да къачмайдыла. Суу сатхан жашчыкълары кѣрсенг а, аланы тириликлерине сейир этип къалырса. Биз аллай бир жашчыкъ бла танышхан эдик.

— Ол биягъы къонгуручукъ жериндеди, — дедим араб тилден тилманчыбыз Абайлары Кямалгъа. — Эрттен, танг белги бере, зынгырдап башлайды. Не айтханлыгъы болур, тангны да иги атдырмай?

— Да танышайыкъ, — деди Кямал, жашчыкъ бла саламлаша.

Ол да жарыкъ болду.

— Сууукъ суу, бузлу суу! Ким ичеди сууукъ суу?! — деп кѣчюрдю Кямал.

— Жашны аты уа Нюрмухамедди.

Орам низамына къарагъан инспектор жаш бир-бирде Нюрмухамедге честь береди, кѣл этдире ышарады. Бошуракъ кезиую болса уа, келип, суу да ичеди.

Нюрмухамедни жаны бла къуллукъчу кишиле, аскерчи жашла, студентле да ашыгъып озадыла. Ма аланы бири бармагъы бла белги берди да, жашчыкъ, циркдеги фокусчулай этип, стаканчыкъны бузлу суудан толтурду, ариу ышара узатды. Ызы бла уа чомарт киши берген ууакъла да жашны хуржунуна ташайдыла.

Суучуну жылтырауукъ акъсыл гѣгени къужур накъышла бла жасалымды. Ол алыкъын ауурду. Жассы бауу жашчыкъны инбашына къаты жабышыпды. Кюн а къыздыра тебирегенди. Жашчыкъ быллай сагъатлада терек тубюнде бир кесекчик солургъа да угъай демез эди. Болсада адамла бу заманда сууну бегирек излеучюлерин Нюрмухамед ахшы биледи.

Бир къарасақъал алтын кѣзлюкю киши да сыйланды. Сора жашчыкъгъа къагъыт ахча окъуна берди. Алай аны ызындан жанлагъан бир семиз адам а, бири бири ызындан эки да стаканны «тындырып», багъасын а бермей кетди.

Нюрмухамед аны ызындан чапмады, ахчамы бер деп кычырмады. Ким биледи, бу киши, бир кыайгысы болуп, суу ючюн төлөргө унутупму кыойган болур. «Алай туююл эсе да, ичгени халал болсун», — деп кыойду жашчык ичинден.

Нюрмухамедни аллы бла иги кесек адам озду. Сора төрт аскерчи жаш, инбашларында да ариу чынлары жылтырай, жашчыкыга жанладыла. Төртүсү да төрт кружка суу ичдиле. Сууну, суучуну да махтадыла, ичгенлерини багъасын узатдыла. Жашчык ахчаны бу жол уяла-уяла алды. Нек дегенде, бу жарык келлю аскерчилеге сууну ол алайлай берирге да хазыр эди. Уллу болса, кеси да аскерчиге юйретген окыуу юйге кирирге мурат этеди.

Бизге айтхан хапарына кере, Нюрмухамедни атасыны кичи кыарындашы да аскерчиди. Ол Москвада окыуганды. Андан жараган офицер болуп келгенди.

Жашчыкыны төрт кыарындашы бла юч эгечи барды. Ишлеген а жаланда атасыды. Кыурулушчуду. Ингир сайын юйюне бек арып келичюдю. Нюрмухамед келтирген ахчачыкыга аналары гитчелеге аяк кийим неда суратлы китапчыкыла алса, бары да кыууанычудула.

Бизни «Русиядан» келгенибизни билгенде, жашчык бегирек да тирилди, экибизге эки кружка бла суу узатды. Ичдик. Нюрмухамедни «бузлу суу» не тюрюю «Колодан» да кычыуун кёрюндю.

— Ишинген кыууан! — дедик араблы жашчыкыга. — Хар муратынг толсун. «Русияны» аскер училищасын бошاپ келип, ата-анангы, кыарындашчыкыларынгы, эгешчиклеринги кыууандырычу бол!

Биз жолубузга кетдик. «Самирамис» кыонак юйню аллындан а, битеу сахар дауурланы хорлай, Шам кыаланы кыонгуроучугу зынгырдаганлай тура эди:

— Сууук суу, бузлу суу! Ким ичеди сууук суу?!

* * *

Абу-Румание ара сахарны эм ариу, эм кыолайлы жериди десек, жангылмабыз. Бири бирине ушамаган, бири биринден сейирлик юйле хар бири архитектура эсертме болургы тийишлиди. Кырал келечилени мекамлары уллу, сатыу-алыу арала, оноучу кыуллукчуланы офис юйлери...

Алай аланы барыны да башларындан ёхтем кыараган а Омейад межгитиди. Аны ара мекамы, минаралары да эски араб адетде ишленген эселе да, иги эслеп кыараганда уа, анда шёндююю архитектураны ызларын да эслерге

боллукъду. Межгит кеси да айтылган аскер башчы Салах-эд-Динни къабырыны юсюнде ишленгенди. Кёп ёмюр мындан алгъа жор жүрютюучюле келгенде, аланы таматалары Ричард Тёртюнчо-Аслан жүреккли деген инглиз патчах бла демлешген ол Салах-эд-Дин болганды. Межгит а иги да кеч ишленгенди.

Сыйдам таш жолчукъ бла барабыз. Жюз жыл мындан алгъа айтхылыкъ поэтибиз Кязимни аягъы басхан жолчукъла. Ол, дейдиле, хаж къылыудан туугъан журтуна къайтханында, бу сейирлик межгитни хапарын айтып тауусалмай эди...

Ингир ала «Самирамис» къонакъ юйюбюзге жангы къонакъла келдиле. Аланы бир-бирлерини башларында мухар бёрклени кёргенде, кавказлыла болгъанларын билдик. Саламлашдыкъ, хапарлашдыкъ. Меккягъа бара тохтагъанларын айтдыла. Экинчи кюн, уллу автобускагъа минип, ала сыйлы ишлерин къылыргъа атландыла...

* * *

Жолубуз Кунейтрагъады. Барды аллай шахар Дамаскадан алтмыш километр чакълыда. Уллу къара ташладан толу ёзен. Кёп минг жыл мындан алгъа, дейдиле, былайда, жер жарылып, вулкан ачылганды. Бу ташла да андан къалгандыла. Жайны къызыу кюнлеринде алагъа къолунг бла тиер амал жокъду.

Бирси ташладан эсе ала бегирек къызадыла. Бирлешген Миллетлени Организациясыны — ООН-ну аскер къулдукчулары сакълагъан чекге жетдик. Узун бойлу, сары шинли кёккёз жашла. Скандинавиядан болур эдиле, сыфатларына кёре. Ала, машиналарыбызны тынгылы тинтип, жукъ тапмагъанларындан сора уа, честь берип, шлагбаумну ачдыла.

Бир кесек баргъандан сора кёргенибиз а кёлюбюзню жер бла тенг этди. Голан сыртланы этеклеринде орналган араб шахар толусунлай бузулуп эди. Былайда жер тепмеген эди, вулкан да атылмагъан эди. Бу израильчи аскерлени кюйсюз ишлери эди. Шахардан кете туруп, ала хар юйню бирем-бирем атдырып, оюп, жер бла тенг этип кетген эдиле.

Жери, хауасы да бир кесек Кавказгъа ушагъаны ючюн, дейдиле, былайлада жашагъанланы иги кесеги кавказлыла эдиле. Тюсюн айтханда уа, аланы туугъан-туудукълары...

Юйсюз-журтсуз къалгъанлагъа артда къырал болушурдан аямаганды. Жангы журтлн ишлегендиле. Дамаска-

дан узакъ болмай жер юлешгендиле, къуюла къазаргъа болушхандыла, къурулуш материалла бла да жалчытыргъа кюрешгендиле. Алай бу кюн кюйдюрген, къургъакълыкъ къысып тургъан жерни адамла жашарча этер ючюн, черкесе, адыгейлиле, къабартылыла, малкъарлыла, чеченлиле, абазалыла... аз кюрешмегендиле.

Израиль бла Сирияны чеклерини узунуна шинжили темир чыбыкъ тартылыпды. Голан сыртлада орналгъан радарла былайдан шарт кёрюнедиле. Кёзюлдюреуюк бла къарагъаныбызда уа, ол радарланы къатларында айланган аскерчилени окъуна эследик. Огъурсуз къоншу сирий жерин, ара сахарларына дери илишаннга алып турады.

Ингир ала черкес генерал Сагид Беретарь бизни юйюне чакъырды, сыйлы къонакъла болдукъ. Сёз сёзню айтдыра, озгъан урушну юсюнден да кёп хапар алдыкъ.

— Биз жерлиле, бизни ата журтлуларыбыз а ол урушха къатышханмы эдиле? — дегенни сордум хурметли къонакъбайыбызгъа.

— Урушну эм къызгъан кезиуюнде кавказлыла бёлюмюнден юч жюз жашха эм жууаплы жерни къорууларгъа буюрдула. Алагъа къажау чыкыгъан израильчиле уа адам, сауут саны бла да бизникиледен эсе иги да онглу эдиле. Ол юч жюз жаш позицияларын атмадыла, кетмедиле. Бу сууумай баргъан къазауатны отунда бири къалмай къырылдыла, жерлеринден а тепмедиле. Аталарыны жангы туугъан журтлары ючюн бири къалмай жанларын бердиле. Ала ариу да, жигит да жашла эдиле...

Кёпню кёрген, сынамлы генералны ауазында кетмез бушууну сезебиз. Ол къазауатны эсгере, ол отлу жолланы жангыдан кёз аллына келтире, ол, ким биледи, алача жаш заманын да эсгере болур эди. Алай ала дуниядан жашлай кетдиле, ол а аланы ачыулары кёкюрегин кюйдюре жашайды...

Мени эсиме уа ол «юч жюз спартачы» этген жигитликле да тюшдюле. Ала да, бири къалмай, сермеш отунда жоюлгъан эдиле. Алай душман а аланы хорлаялмагъан эди...

— Президент а «черкеслени» бек сюеди, — дейди генерал Беретарь. (Арабстанда кавказлыланы барына да «черкес» дейдиле). Къуллукъларында ишлерин тамамлы бардыргъанлары ючюн, низамлы, чыдамлы да болгъанлары ючюн. Бютюнда аскер неда полицей къуллукъда. Аны бизге дайым да болушуп тургъан совет инструкторла да биледиле.

— Сауут-саба къолайыгъыз а къалай эди?

— Шёндюгю аскерде бююннге тийишли сауутну ма-

гъанасы бирда болмагъанча ёсенди. Ол жанлылада менме деген америкалы самолётла, тюрлю-тюрлю ракетала, радарла, лазер сауут окъуна бар эди. Электрон системалары да алай. Ачыкъдан айтханда, бизде болгъан затла да алагъа оздурмай эдиле. Совет Союзну хайырындан, Алай не тюрлю кючлю сауут болса да, иги юйретилген солдатларынг, батыр, чыдамлы да аскерчилеринг болмаса, иш алай ала-мат бармазы баямды. Биз, тамата офицерле, жашланы иги юйретирге кюрешебиз, совет шуёхларыбыз да иги болу-шадыла, сау болсунла...

Бизни къонакъбайыбыз Сирияны Ливанда орналгъан уллу аскер бёлюмюню таматасы болгъанын а артдаракъ билген эдик. Ол бёлюм а битеу да сирий аскерни экиден бири бола эди.

Къонакъ юйюбюзге келгенде, доктор Шараф Абаза, бир уллу жашырынны ачханча айтды:

— Тамбла аллай жерге барлыкъбыз: минг жыл мын-дан алгъа келсегиз кёрлюк затыгъызыны кёргюзтюрге бол-лукъма. Энди уа, иги жашла кибик, татлы жукълагъыз. Мен а сизни танг ата уятырма.

Аллай сёзледен сора уа бек татлы жукъларса! Болсада, сау кюнню аягъы юсюбюзде айланнганыбызмы татыгъан болур эди, огъесе ол генералда къонакъда буз салып ичген вискибизми, башыбыз жастыкъгъа тийгенлей, жукъу те-нгизине тумаландыкъ...

Кертиси бла да, Герберт Уэлсни «Заман машинасыны» хайыры бла, экинчи кюнню эрттенлигинде, ашыгъышлы ауузланып, озгъан ёмюрлени теренине ташайдыкъ. Топу-ракъ буруула, таш жолчукъла, эки да жанынгда уа — ай-тылгъан дамасскачы усталаны гюрбежилери; мастерской-чукълары, от жагъаланы къызыулугъу. Ала ишлеген затлагъа не узакъ жерледе да туберге боллукъду. Аны бла бирге уа закий усталаны атлары да уллу дуниягъа кенг жайыладыла. Биз, кёзюбюз кёргеннге ийнанмай, устала ишлеген затлагъа кёлларыбыз бла тийип да кёребиз. Кызгъыл, къара, кёксюл агъачдан этилген накъышлы кю-бюрчекле, кьошунла, къумгъанла, шайникле, кофе адыр-ла, дух орунла. Уллу сай табакъланы оюуларын кёр-сенг а, аладан кёзюнгю алалмай турусса. Неда жаухар ташла бла айбатланнган тиширыу чурукъла, накъут-нал-мас жашнагъан сыргъала, минчакъла, бууунлукъла, жю-зюкле... Бир кесек баргъанда уа, ол таурухлада айтылгъан дамаска бичакъланы да эследик. Сапларында багъалы ташлары жылтырай, бичакъларында уа — ариу ишленнген араб жазуула. Къыйырларында — иничке халы бла ти-гилгеннге ушаш накъышла...

— Ма дунягъа айтылгъан кѣксюл дамаска бичакъ! — дегенни айтып, бу сейирлик затны сабына жабышдым.

— Угъай, жюйюсхан, — деди ышара, чалмыйыкъ уста. — Бу ол айтылгъан дамаска къурчдан эгилмегенди. Ол усталаны эм сыйлылары Аллахны буйругъу бла бу дунядан кетгенли, къурчну жашырынын киши ачалмайды.

Мен бу ариу затны жерине салдым, сыладым, иесине да ыспас эте кетдим.

Ол кюн мени тилманчым Заутдин деген жаш эди. Бир-бирде уа тюркча билген Шараф да къошула эди ушагъы-бызгъа.

Къабартылы жолдашларыма тынчыракъды. Нек дегенде, мындагъы кавказлыла, бу араб тилни тенгизинде «тас болуп къалмаз ючюн», бары да адыгей тилге юйренип сѣлешедиле. Адыгейлиле бла черкесле бирси кавказлыладан эсе мында иги да кѣпдюле. Патчахны заманындан бери, биринчи болуп, адыгейле, черкесле, къарачайлыла, абазалыла кѣчгендиле. Бу ишни тарыхын сюзгенлени илму тинтиулеринде кѣп тюрлю оюмгъа тюберге болады. Белгилисича, патчах аскерине къажау урушха Шамилден сора да тири къатышханла «черкесле» болгъандыла. Иймам жесирге тюшюп, аскери ууатылгъандан сора да ала, туугъан ташларын къоруулай, дагъыда бир алты жыл чакълы уруш этгенлей тургъандыла. Алай ахырда хорлатханларындан сора, патчах аскерни тюбюнде турмаз ючюн, туугъан жерлерин къоюп, мухажирликге кетгендиле...

Кертиди, «муслийман топуракъгъа» кетгенлеге патчах чырмау салмагъанды. Тюркню башчылары да угъай дегендиле. Ол иште бир бирни толу ангылагъандыла. Алай мухажирликни баш сылтауу, мен ангылагъандан, зулумдукъдан къачып, бу уллу дуняда азат топурагъын излемеклик болгъанды.

Бююннгю акъылыбыз бла къарагъанда, болгъан ишлеге багъа бичгенде, бизаланы, ата-бабаларыбызны къаты жангылгъаннга да санайбыз. Алай ол отлу жыллада, баям, аланы башха амаллары да болмаз эди. «Черкеслени» ызларындан къабартылыла, малкъарлыла да кете башлагъан эдиле...

Сирийли таулула, кавказлыла бары да, къырал тилге — араб тилге — сабийликден окъуна юйренедиле. Школлада окъуу жаланда араб тилде бардырылады. Адыгей тилге уа, башда айтханымча, тюзю уа — кеслери айтханча, «тас болуп къалмаз ючюн» юйренедиле. Университет билим алгъанла ингилизча да сѣлешедиле. Тюркде окъугъанла уа (аллайла да аз туююдюле) тюркча да биледиле.

Доктор Шараф Стамбул университетде окъугъанладан

ды. Ол себепден ол бла мен, тюрк-малкъар тил жарашдырып, ушакъ этерге кюрешибиз. Туурадан къарагъан бизни бир алапат кенгешген да суна болур. Алай айтылгъан сёзлени жаланда экиден-ючден бири ангылашынады. Къалай-алай болса да, бир кесекден, тюзеле келип, «адаптация» болуп, бир бирибизни ангылай башладыкъ. Артдаракъда уа бир кюлкюлю иш да болду. Къонакъбайым, бизни ашыра туруп, чайырланы тюрлю-тюрлюлеринден алды да (ол заманлада бизде «чайыр къытлыкъ» да болгъанын биле болур эди: «Кючюклерге берирсен»,— дегенни айтып узатды.

Мен ауара болдум. «Былада итледамы чайыр чайнайдыла?» — дедим ичимден. Сора артда ангыладым «кючюкле» дегенни «ууакъла» дегенге ушатып айтханын. «Ууакъ сабийлеге юлеширсе...»

Шараф Абаза бек сейирлик адам эди. Кеси да Тюркде, эки-юч кере тюрге тюшюп, бир жол а жоюлургъа окъуна аздан къалгъан жаш эди. Ол окъугъан жыллада Стамбулда бир студент къозгъалыу болгъанлай, эм алгъа, нек эсе да, дейди, кавказлы студентлени жыйып башлай эдиле. Не чыкъса да, бу кавказлыладан чыгъарыкъды деген акъыл бла.

Асламында биргеме айланып тургъан тилманчым Абайланы Кямал эди. Хапар соргъанымда, къартлары Холамдан келгенлерин айтды. Айтхылыкъ музыкант Абайланы Солтанбекни юсюнден да хапарлы эди. Анда жашагъан таулула эски жырларыбызны, таурухларыбызны билип, ёсюп келгенлеге айта, тилибизни, тарыхыбызны да былай ариу сакълагъанларына мен аз сейир этмедим. Миллетибизни бюгюнню культурасындан да хапарсыз болмагъанларын кёрдюм. Алай Отарланы Омарны, Алтууланы Зояны, Беппайланы Сергейни, Жанатайланы Исмайылны жырларыны жазмаларын бергенимде, бары да къууанган эдиле. Малкъар тилде чыкъгъан сабий китапчыкъланы, «Нюр» журналны бир къауум номерин да ыразы болуп алгъан эдиле. Шёндо мында орус жазманы билгенле да аз туююлдуле. Алайды да, бизден ары баргъан китапла окъулмай къалмайдыла. Алай дагъыда бир зат тилеген эдиле: амал болуп, малкъар театры спектакльлерин видеоплёнкагъа жаздырып ийигиз деп, къайтарып-къайтарып айтхан эдиле...

Касъюн деген саргъылдым дуппур, төппеси къашха болгъанлыкъгъа, Дамасканы ариу районларындан бириди. Алгъын заманлада мынга «мухажирле тауу» дегендиле. Ол, дейдиле къартла, кёп жыл мындан алгъа болгъан иш эди. Мухажирле келип башлагъанда, Осман империяны оноучу-

лары аланы кыралны этеклерине кечюре тебиредиле. Эм алгъа Дамасканы къатында элчик кыуралды. Ызы бла уа ол, ёсе келип, шахаргъа кыошулуп кыалды. Энди уа ма — жарагъан шахарчыкъ кибик: ариу юйлери, терек бахчалары, кавказ ауулладача, кыланч жоллары...

Аль-Шаркия, Аль-Гарбия деген жангы элдеде уа Кунейтра шахардан келгенле жашайдыла. Биз «булутсуз кекде кюн жылтырай...» десек, кюнню бир зауукълу кезиун суратларгъа кюрешебиз. Мында уа аллай «зауукълукъ» жай кезиуде болса, адамланы онгларын алып, эркин солургъа кыоймай, амалсызгъа кыалдырыгучуду.

— Ма тамам алты ай озду ол ахыргы жауунчукъ жаугъанлы. Андан бери кекден жангыз бир тамычы таммагъанды, — деди Кямал.

Хауаны иссилиги кыыркъ градусдан атлагъанды. Быллай болумлада адамланы, малны да апчытмай кечиндирген алай тынч иш болмагъаны баямды. Терен кыуюладан чыгъаргъан суулары жетишмей башлагъан ууахтыла да болуучудула.

— Быллай халлада жашау этер ючюн, кыаты ишлерге тюше болур, — дедим бирси жолоучум Гемуланы Алийге, тюзюн айтханда, бу элден кыонакыбайыбызгъа.

— Хоу, тейри, — деди жаш, — мында иги кыармашма-санг, мадар этмесенг, кыыйналыргъа да тюшюучюдю.

— Юй зат ишлегенде, бир бирге болушхан адет, изеу дегенча зат да жюрюй болур. Мындагъыла барыгыз да кавказлыла ушайсыз да.

— Хоу, бу сен кырген юйлени барын да бирлешип, бир болуп ишлегенбиз. Эм алгъа уа кыарыусузуракылагъа, уллу юйюрлеге эс тапдырыргъа кюрешген эдик. Алайсыз жарамайды. Бизни гитчеликден да алай юйретгендиле таматаларыбыз, — деди Алий, бизни салкын жатма тюбюне чакыра,

— Селешген а не тилде этесиз?

— Да таулула кеси арабызда тауча селешебиз. Кавказлыланы башчалары бла уа — адыгей тилде.

— «Тас болуп кыалмаз ючюнмю?»

— Хау, алай айтыгучудула. Сора араб тилде да селешебиз. Школладан окыуна юйретип башлайдыла арабчагъа. Уллу окыулары болгъанла уа инглизча, алманча (немисча) да бардырадыла. Арисейде окыуп келгенле уа орусча да биледиле. Сизде ана тиллеригизде китапла, газетле, журналла, телевидение да барды. Театрларыгыз, тойчуларыгыз... Мектеплеригизде да ана тилде окыутхан хапар барды. Орус тил бла бирге. Визде уа ол жаны бла иш осалыракъды. Бу «Хасэ» дегенлери бир кесек болушургъа кюре-

шеди. Аны хайыры бла тау тартыуланы, тепсеулени унутмай турабыз.

Таулу жаш къартларына да уллу ыразылыгъын айтады. Къартларыбыз болмасала, жомакъларыбыз, таурухларыбыз, тилибиз да унутулуп къаллыкъ эдиле. Алай кёлден айтылгъаннга къагъытха тюшген да къошулмаса, ол адыргылыкъ иш болуп къалмаймыды.

Кавказдан неда, ала айтханча, «Кавказиядан» туугъан журтлула келселе, мында кертиси бла да бир жарыкъ байрам келгенча болуп къалады. Аны кесибиз кеп кере кёрдюк. Аш-Шаркия элде эл клубха ушагъан бир мекамгъа, юслеринде да кавказ миллет кийимлери бла сабийле, жаш адамла да жыйылдыла. Таматалары уа алгъаракъ келген эдиле. Бир кесекден ол «эл клубну» къобуз тартыула, тепсеуле, жырла толтурдула. Мени шуёхум Пшизабий Мисостишхов да чам хапарлары, жырлары бла къонакъбайларыбыздан уллу ыразылыкъ алды. Пшизабийге ала алай къарс ура эдиле, алай къууана эдиле... Кете туруб'а бир-бирлени кез жашлары жылтырагъанларын да эслеген эдик. Баям, быллай къууанч мында эрттеден бери болмагъаннга ушай эди. Узакъ «Кавказиядан» келген жолоучулары къууанчы...

— Сен а, ариу, кимладанса? — дедим танакёз таулучукъгъа.

— Боташланы Хамзатны къызыма, — деди Арабстанда туугъан таулу къызчыкъ. Сора тенгчиклерине къачып кетди, мен берген саугъачыкъны да ёшюнюне къысханлай.

Биз къонакъ юйюбюзге кеч бола жыйылдыкъ. Кёкюрегими мудах сагъышла бийлепдиле. Алайсыз да кесек халкъымы кюйсюз къадар былай чач-тюк этип нек къойгъанды? Ол танакёзчюк киши жеринде, насыплы болуп, ана тилин унутмай, анасындан эшитген жырны унутмай турурун мен нечик сюе эдим! Кертиди, Сирия энди аны Ата журтуду. Бу гюлчюк Арабстанны жеринде чагъарыкъ гюлчюкдю. Насыбынг тутсун, Боташланы Хамзатны къызчыгъы! Алай Шималда, акъ тауну этегинде, шорхулдап баргъан тау сууну жагъасында ата-бабаларынгы журтлары, сыйлы жеринги ташлары да бу кюн жылытханын биллип тур. Аны бир заманда да унутма. Сенден тилеригим олду...

* * *

Дамаскадан Халегге (Алеппогъа) баргъан жолда Хомс деген шахарчыкъ барды. «Шахарчыкъ» дегенде да, кесини уллу тарыхын айтса, аны намысы бирси шахарладан жем

жюрюмейди. Бийик юйлери ариу тизилип, улуу эркин орам-лары машиналадан толу, майданларында фонтанла, терек бахчалары, гюл тахталары... Кёп ёмюр мындан алгъа иш-леннген мекамлары уа бу шахаргъа энчи берекет, энчи къууат береди.

Таулула, азыракъ болсала да, мында да тубейдиле. Къочхарлары, Будайлары, Газзалары... Тубешиуюбюзге мындагъы адыгейлилеге эрге чыкыгъан къарачайлы, мал-къарлы тиширыула да келген эдиле. Быллай жерледе асламы эр кишиле болсала да, тиширыула да, бир жаныракъ-да бир энчи къауумчукъла болуп, тойгъа, жыргъа да артда къатыша тебирейдиле. Кишиле да алагъа намыс этедиле, ариу къарайдыла...

— Араблы тиширыула уа кишиле жыйылгъан жерге, той-оюн да болсун, тартсанг да, келир амаллары жокъ-ду, — дейди Абайланы Кямал. — Тиширыууна киши кёзю къарарын араблыла бирда суймейдиле. Кертиди, энди ёсюп келген жаш тёлю ол адетлени буза тебирегенди. Ол затда телевиденияны, бютюнда былайда Тюркню телевидениясыны магъанасы да уллуду. Сирия бла Тюрк муслийман къыралла болгъанлыкъгъа, эски адетлени Сирия беги-рек сакълайды. Тюрк а, не да этип, Европагъа, Алманнга ушаргъа кюрешип турады. Алай ол бай къыралды. Сирияны къарыусузларына да бек болушады. Окъуу бла, билим алыу бла, ырысхы бла да. Стамбул университетни бошагъанла Сирияда улуу къуллукълагъа ётюп кетедиле. Росейде окъугъанла да аз туююдюле. Алай ала кёбюсюнде аскер усталадыла, офицерле. Инженерле да кёпдюле.

Улуу тубешиуде андагъы таулуларыбыз, бютюнда жаш адамла, бизге кёп соруу бердиле. Бир-бирлери Кавказгъа, миллет ташларына кёчерге суйгенлерин да айтып турдула. Нальчикдеги Университетде окъургъа суйгенлерин да билдирдиле. Хар соруугъа Нахушев Заурбий да, къалгъанларыбыз да тамамлы жууапла берирге кюрешдик.

Шахардан узакъ болмай, бир элчикде элли таулула бла да шагъырей болдукъ. Бир юйюр тутхан сют ферманы кёрдюк. Къара-къолан ийнеклени жыйырмасына экеулен къарайды. Мал орун тазады, аш-суу автоматика бла бериледи. Саугъан да аппаратла бла этедиле. Айтханларына кёре, хар ийнекден жылгъа орта эсеп бла алты мингишер литр сют аладыла. Алгъадан этилген тауусумгъа кёре, сауулгъан сютню, шахардан келип, айтылгъан сагъатда алып кетедиле. Алай ферманы иеси мал ашны багъасы асыры терк ёсюп баргъанын айтып тарыкъды. Бу фермадан сора да юйюрге аз иш жокъду. Тахта кёгетле, алма, кертме терекле да кёп къол къыйын излейдиле.

Къоншула уа тауукъ ферма тутадыла. Анда да — таза-лыкъ, аш-суу, витамин, комбикормала юлешген техника. Юйюрге, уллу-гитче деген болмай, хар бири кесине энчи буюрулгъан иш бла кюрешеди. Халгъа кёре, юй къолайларына да кёре иш тамамлы баргъаннга ушайды. Эбизеланы Жюнюс, юйюр тамата, туугъан-туудукъгъа ыразыды. Алай жетип келген жашла аскерге кетселе, къызла да китпи юйюне тийишселе, къыйналыргъа да тюшеригин биледи.

Биз салкъын эл юйде сыйланабыз, таматаны сабыр хапарына тынгылайбыз. Соргъанына да жууап беребиз. Отоу ариу мебель бла жасалыпды. Къабыргъада, юй тюбюнде да — омакъ кюйюзле, мюйюште — япон телевизор, арбазда — «Хонда» автомобиль, терезе тюбюнде уа — къа-лын битген роза гюлле... Таматаны берчли къоллары уа ол хазна солугъан да эте болмаз деген акъылгъа келтиредиле.

Къысха айтханда, биз жерлиле анда, кёп ишлерге тюше да, кереклерин табып жашайдыла дерге боллукъду. Алай болгъанлыкъгъа, биринчи жерлерин, «Кавказияда» къалгъан эллерин эсгергенде уа, къарамлары эслерча му-дах болгъаны да кёрюнеди. Башда айтханымча, онг болгъанлай, кётюрюлюп, туугъан ташларына кёчюп келирге суйгенле да бардыла. Бютюнда жаш тёлюде...

Тюбеш-кенгешден сора той болду. Хауа, кюндюзча болмай, салкъынды. Хычыуун аязчыкъ къолунгу-бетинги сылап озады. Алтын айны саргъылдым жарыгъы, электро чыракъланы жарыкълары да анга къошулуп, тойла болуучу майданчыкъгъа жаш адамланы жыйгъандыла. Сыйлы къонакъланы тёрге ётдюрюп олтуртхандыла. Сирий тюзюнде кавказ тауланы тартыулары эшитиледиле. Субай къызла, къарамыйыкъ жигитле да, уяла-иймене, тойгъа чыгъадыла. Майкопда бла Къарачайда, Нальчикде бла Грозныйде жашагъан тенглерича тепсейдиле. Бу тау гюллерине ушагъан къызла, кёп жыл мындан алгъа Кавказдан келген уллу аналарыча тепсейдиле. Туугъан ташларындан узакъда болсала да, тау журтларын ёмюрлеринде да кёрмеселе да, ала бу уллу дунияда тас болуп къалмагъандыла. Нечик ариула эдиле ала, бу жомакълы ай жарыгъы кечени кюн этип тепсеген таулу къызла. Тау макъамы уа сирий ёзенине жайылып бара эди.

Сау къалыгъыз, суусурат эгешчиклерим. Насыбыгъыз тутсун сирий топурагъыны таулу жашлары! Мен бу жомакълы кечени ёмюрюмде да унутмам. Аны макъамлары жюрегиме тюрелгенлей къалгъандыла.

Танг бола Халеге атландыкъ. Халкъыны саны бла ол къыралны шахарларыны ичинде экинчи жерге чыгъады.

Ариулугъу бла уа, дейдиле, Дамасканы аллында ёхтем сюе-
лирге да боллукъду. Муну да омакъ орамлары, эски, жа-
нгы да мекямлары, культура аралары, дуниягъа белгили
межгитлери бла библиотекалары, Шаркъда эм эски уни-
верситетледен бири шахаргъа къууат береди, даражасын
кётюредиле.

Жангы танышыбыз жаш профессор Риад Джаудат ме-
дицина институтда ишлейди. Совет Союзда курслада окъу-
гъанды, орусча да бир кесек сёлешеди. Бизге барындан да
бек ол къууанган сунар эдинг, алай жарыкъ эди къо-
накъларына, алай айлана эди хар бирибизни тегерегибизге.
Ол жаланда орусча сёлеше эди, жазылмаучу сёзлени да
элпек къоша. Аллай деберлери болмагъан тенглери уа анга
сукъланып къарай эдиле.

— Мен Ленинградда курсланы бошагъан жашма, — дей-
ди профессор. — Ол кюндюзча жарыкъ кечеледе ариу Не-
ваны жагъаларында аз айланмагъанма. Была уа аллай ке-
челе болуучуларына арталда ийнанмайдыла. Акъ кечеле
болмайдыла, кесинг бир кесек «агъартмасанг», дегенлей
турадыла. Мени сизден тилеригим: кесигиз бир айтып
ангылатчыгъыз бу терсбоюнлагъа Ленинградда аллай ке-
челе болуучуларын.

— Профессор айтхан кертиди, — дедик биз бир аууз-
дан. Сора ийнанмагъанла да ийнандыла. Риад Джаудат да
алагъа ёхтем къарамын буруп ышарды. Алай, ким биледи,
аны тенглери къонакъла бла даулашыргъа ийменипми
къалдыла?

Шахарны таматасы Мухамед-Нур, миллети арабды, биз-
ни къонакъ этди. Ишлеген махкемесини арбазында фонтан-
ны къатында жюзюм тереклени аумасында бизни апельсин
суу бла, кофе бла да сыйлады. Мындагъы кавказлыланы
не къуллукъда да кёл салып ишлегенлерини юсюнден кёп
югюле келтирип айтды. Низамлы, ынангылы да адамла
дегенлей турду. Артда уа бир бла жарым миллион халкъы
болгъан шахарны ишлеринден, проблемаларындан хапар
берди. Культура-тарых эсгертмелени къалай сакълагъанла-
рыны, жангыртханларыны юсюнден да кёп сейир затла
айтды.

— Бек башы уа, — деди мэр, — халкъны къолайлы
журтла бла жалчытыуду. Бек къыйын, болжалсыз борчу-
буз да олду.

Артдаракъда биз къурулушланы бирине бардыкъ. Жа-
шау журтланы мында кёбюсюнде кооператив амал бла
ишлейдиле. Ала асламында юч-тёрт къатлы юледиле. Беш-
алты отоулу фатарла 120-150-шер квадрат метр боладыла.

Сууу, газы, тогу, телефону, арбазда уа — гитче бахчаы-гы: гюл тахтала, терекчикле...

— Быллай фатарны багъасы уа не болады? — деп сордум прорабха.

— Ишлеген адамны, орта эсепден алгъанда, онбешжыллыкъ хаъгына тенг болады. Анга сууну, телефонну, жерни, токну багъаларын да къош. Сора багъасын тѣлеу уллу болжалгъа салыннганы ючюн процентин да анга къош...

— Да асыры багъа болуп кетмеймиди да? — дедим.

— Учузду дерге да къыйынды. Алай ахчалары болгъанла неда юйюрге тамата жашлары ишлеп башлагъанла аладыла быллай фатарланы. Аталары тѣлеп бошайлмаса уа, борч жашларына ѳтеди...

— Не мудах затны айтдын алайда уа.

— Да не ѳтериксе, жашау алай болса. Кертисин айт ханда, быллай фатарлада кѳбюсюнде хайырлы къуллукълада ишлегенле, аскерде, илмуда, полицияда ишлегенле жашайдыла. Аланы санында кавказлыла да аз туююдюле.

— Визникиле мындагъылагъа оздурган иш жаланда сатыу-алыуду, — деди муниципалитетни къуллукъчуларындан бири, жангы танышыбыз — адыгейли жаш Маамун Талустан. — Бу иште араблыланы мингжыллыкъ сынамлары барды.

Полицей къуллукъну отставкадагъы генералы Бейсим Таис бла Хомс шахарда окъуна танышхан эдик. Ол бизге атасы къурагъан журтну кѳргюзтдю. Энди Таис атла жаяды. Аладан экисин арбазгъа келтирдиле. Айтхылыкъ араб къумалы атланы ариулукъларына бу затда менича «къарыусуз специалистле да» тамашалап къарар эдиле. Сора генералны музейине бардыкъ. Анда уа — тюрлю-тюрлю иерле, ѳзенгиле, ауузлукъла, налла... Музейни бирси къабыргъасында уа спорт жетишимле ючюн берилген дипломла, саугъала.

Биз бир суратны аллында тохтадыкъ. Жигит атлы полицей машинаны юсю бла секирип ѳтген кезиуню сураты.

— Э шуѳхларым, мени да бар эди бир заманым, — деди генерал, бѳкем къарынын сылай. — Бек субай жаш болуучу эдим, битеу да къыралгъа айтылгъан спортчу. Атаха минсем а, жан бла тѳммекча бир болуп къала эдик. Атабызны атасы да Адыгейде махталгъан жигит болуучу эди дейдиле къартла. Айып ѳтмегиз...

Биз генералны хапарына сейир этип тынгылайбыз.

— Атам, а бу суратны кѳргенде, муну газетде чыкъгъанын билгенде, ышармады, кюлмеди. Нек къууанмайса дегенимде уа: «Да аны несине къууанайым? Сени телели-

гинги жангыз кесим биле эдим да, энди уа битеу да кырал билди», — дегенни айтып кыойду.

— Да, ачыкыдан айтмаса да, ичинден а ёхтемлене болур эди. Араб кыралда ат ойнатыу бла жетишимли, хорламлы болгъан бек тынч ишди деп, киши да айталмаз.

— Болур, — деди генерал. Сора, сагъатларыбызгъа кыарай башлагъаныбызны эслеп, кыашларын ткойду, ырамы болмагъанын сездирди. — Ашыкыгъан жеригизми барды?

— Кечди. Тынчайыргъа, солургъа да заман болгъан болур...

— Не хапарла айта турасыз! Не тынчайгъан, солургъан таурухладыла! Сиз бери солургъамы келгенсиз? Юйлери-гизге кыайтсагъыз, солурсуз. Биз а сизден тансыгъыбызны илыргъа сюебиз. Ауазыгъызны эшитирге сюебиз. Сиз, суу-гъан ташыбызны келечилери, Кавказияны хауасыча, суу-ча сыйлысыз бизге. Солургъан хапарла уа кыалсынла. Бу-сагъат ашагъан, ичген этерикбиз, сиз а... — дегенни айтып, генерал кенгде сюелип тургъан кыарамыйыкылагъа белги берди. Биз кыапмиш эте тургъан кёгетле, кофеле, тузлан-иан чертлеуюкле, сыра да кетдиле да, аллыбызгъа тюрлю-тюрлю ашла келе башладыла. Бири бирине ушамагъан, жыйырмадан аслам табакы улуу тегерек столгъа кыонуш-дула. Чибижиси бурунунга ура тургъан кебап, кыозу тил-ден, бауурдан этилген ашла, шишлик маталлы кыууурул-гъан этле, тауукы-гура азыкыла, бизни айраннга ушагъан ичгиле... Сора чибижиде, сарымсах, пурч дуниясы... Ызы бла уа — «Оранж», «Кока-Кола», апельсин суула... Быллай столда бизде столну ортасында гиназча жашнап тохтаучу «шайтан-сууну» мында кыалай эсе да не истемей кыояды-ла, бир жаныракыгъа салып, неда чыгыргъан да этерге унутуп кыоядыла. Мында аны сыйы арталда жюрюмей-ди дерге боллукыду. Аны ючюн не кыыяма айланмайды, не дунияны суу басмайды. Сабыр ушакы да аны ючюн бир-да бузулмайды. Ол угъай эсе, бютюн татыулу окыуна кё-рюнеди.

...Халлебни эм улуу, эм сыйлы да межгитине барабыз. Ол Мухаммат фыйгъамбарны эгечинден туугъанла Хасан бла Хусейн асыралгъан кыабырны юсюнде ишленгенди. Намаз увахтысы жете башлагъанлай, келгенле эм алгъа ол кыабыргъа табынып, сора намаз кылыргъа алай бара-дыла. Улуу мекемны башындан жюзле бла чыракылары болгъан хрусталь люстрала салыныпдыла. Юй тюбюнде уа улуу, ариу накышлы фарс кюйюзле. Тиширгула намаз кылыгучу жер энчиди, бёлюнюпдю. Эки-юч кыарыш би-пиклиги болгъан накышлы буруучукы бла. Тышы кыызыу

болса да, межгитни ичи уа салкъынды. Бир-бирле бери сабийлерин да алып келедиле. Олтурушуп, ушакъларын бардырадыла. Ким китап окъуйду, ким а — Къуран. Низамгъа уа мында сакъдыла. Биреулен, къарангыракъ мюйюшде, таянып, къалкъыр умут этгенде, полицей жаш, барып, аны тышына терк ашырды. Ислам динни сыйлы жеринде кеслерин тап жюрюте билмегенлеге ариу айтмазлыкълары баямды.

Мындагъы таулула межгитге «джами» дейдиле. Сейир этдим. «Жамауат» деген сёзден ишми болур деп соргъа нымда, Кямал алайгъа ушайды деп къойду.

Бир кесек солуп, биз да кете башладыкъ. Эшик жанын да тапкачыкълада аякъ кийимлерибизни да алдыкъ. Сора, тюз да биз тышына чыгъаргъа, мууазинни радио амал бла кюч алгъан зынгырдауукъ ауазы минара башындан эши тилди.

— Экинди намазгъа чакъырады,— деди Кямал.

— Барлыкъ туююлме.

— Не-ек?

— Ауазында бир жалгъан макъам барды.

— Ол дегенинг? — деп, Кямал манга соруулу къарады.

— Магнитофонга жаздырып, радио амал бла ауазын уллу этдирип, бизни жалгъан ауаз бла алдагъанчыкъ этедиле. Сора алгъын азан къычыргъан, кеси минарагъа чыгъып, андан къычыра эди. Энди уа салкъын отоучугъунда кнопканы басып къояды. Ол жумушну да кёбюсюнде сохталары эте болурла. Бизни алдаса да, андагъыны уа алда даялмаз, — деп, минарадан да бийикде жылтырагъан жулдузчукъгъа къарадым.

— Тейри, сен айтханда да болур, — деди бир заманда да даулаша билмеучю Кямал. — Бош ойнап айтсанг да, алайгъа уа ушайды...

Бир жол а, билмей тургъанлай, Кямал махтана башлады:

— Бизде уручула-гудучула жокъну орунундадыла, — деди ол. — Бу сен кёрген автомобильле тышында, орамда къаладыла. Киши къатылмайды алагъа. Сизде, Европада уа алагъа мекамла ишлеп, эшиклерине да экишер-ючюшер кирит тагъадыла дейдиле.

— Болур... Алай сизде бу къадар полицей, автоматларын да кенделен тагъып не айланадыла да?

— Да аны уа кесинг ангыла: Ливанда, бирси къыраллада да «муслийман къарындашла» деп бир башыбузукъла бардыла да, аланы къырал чекле окъуна тыялмайдыла. Алайды да, къырал махкемелени, уллу ахча жюрюген

банклары, полицей бѐлюмлени, бир-бир кырал келечилени юйлерин кыолгъа сауут алып сакъларгъа тюшеди.

...Халѐб шахарны, битеу да Сирияны эм сейирлик тарых эсгертмеси уа аны эки минг бла жарым жыл мындан алгъа ишленген таш кыаласыды. Аны башха аты — Цитадельди.

Кыонакъбайларыбыз кыалагъа «чабыуулну» билетлерин хазырлай айланган кезиуде бир кесек солудукъ, кѐгет суула, кофе бла да жубана турдукъ.

Бюгюн жумады. Муслийман жамауат солугъан сыйлы кюн. Быллай кюн кафеледе, олтурур жерле жетишмегенден, столчукъла бла шинтиклени тышында, терек салкынылада тизгендиле. Арлакъда бирле «нард» оюннга кетипдиле. Тѐбенирекде экеулен, кофечиклеринден да уртлай, сабыр ушакъларын бардырадыла. Аладан бир жаныракъда уа арыкъ кишичик, карт ойнагъанлагъа да кыарай, кальян юллесин тартады.

Айтхылыкъ кыаланы тѐгерѐги терен кыазылыпды. Эрте заманлада муну суудан толтурур болгъандыла. Уллу темир сынжырла уа, илипинни юсю бла ѐтген кѐпюрню бошлап, не жыйып тургъандыла. Кыаланы деменгили таш бурууу асыры бийикден, бу кѐкге жетипми кыалды дерча, алай кѐрюнеди. Темир накъышлы кыадама эшиклери, тик атлауучлары, таш кезле, кыара темир чалдишле... — была кѐп да кыанлы сермешни тилсиз шагъатларыдыла. Жер ѳтегинден келген туристле — жолоучула, алимле, сурагъчыла, киночула... андан тамашалап айлана болурла бу кыаланы заман уютуп кыойгъан межамларында.

Кыаланы эм бийик кыалауур ташына чыкъдыкъ да, бу минг тюрсюнлю шахарны башындан кыарадыкъ.

Цитадельни хар ташы, хар атламы-кыарышы, душман чапса, тамамлы кыорууланырча ишленип эди. Аш-сууму дейсе, сауут-сабамы — мында жетишимли болгъандыла. Кыара чайыры да: эритип, кыайнатып, чакъырылмагъан «кыонакъланы» башларындан кыуярча...

Алай, душман кючлю болуп, кыорууланганлагъа уа кыаланы да кыоюп кыачаргъа тюшсе дегенликден, жашырын жол да бар эди. Кыаланы, жерни да тюплери бла барып, бир кыоркыуусуз жерде чыгъаргъан жол.

Мени эсимде бегирек да кыаланы ортасында ишленген деменгили зал межамы кыалды. Кыыралны эм закий усталары аны шѐндю жангырта турадыла. Кыызыл агъач бла тышланган бийик чигинжилери, ариу накъышлы карнизлери, тюрсюнлю мияла кѐзле бла жасалгъан терезелери, кыызыл, акъсыл да мермер ташдан кыабыргъалары... иги тынгыласанг, шошайып, сагъайып, ты-ынчыкы солуй

тургъанча кёрюнеди. Узун хапарны неден башлайыкъ дегенча.

Кертиси бла да бу таш къабыргъала хапар айта билселе уа, адам улуна кёп сейирлик ишлени юслеринден айтыр эдиле. Вавилон патчахланы, «Мюйюзлю Зулкъарнейни» — Александр Македонскийни, дуняны къолгъа жыяргъа умут этген римлиени юслеринден, антсыз къажарлыланы, эриусюз монголлуланы, самум жели кибик жетип къалыучу мамлюкланы, Акъсакъ Темирни тыйылмаз аскерини юслеринден да. Кёпню кёрген, отдан-окъдан да кёп хапары болгъан, тарых къалаууру — таш къаланы — Цитадельни къадама кёрюмдюсюн ким унутур!

Энди жолубуз Дамаскагъады, «Самирамис» къонакъ юйюбюзге. Халевде бизни ашыра чыкъгъан туугъан журтуларыбыз кёп алгъыш айтдыла, Кавказияда жашагъан таулулагъа да салам айтдырдыла.

— Кел, атландыкъ! — деди доктор Шараф. Сора «Тойотасыны» къюрчегинден бир тёртгюл шешаны чыгъарды. — Бу дарман бла тамагъыбызны бир кесек жылытайыкъ да, жолгъа алай чыгъайыкъ,

Доктор тюрк аракъыгъа суу къошду да, ол сютча акъ болуп къалды. Манга да узатды.

— Ичмейме, — дедим. — Атланган аякъгъа сют иче юйренмегенбиз.

Алай Шараф чамыбызны ангыламаймы къойду, ангыламагъан кибикми этди: кёп сёлеше турмай, къарап-къарагъынчы жангы шешаны чыгъарды да, оймакъдан аз эсли стаканчыкъны толтуруп узатды. Бу дарман ийисли зат керти да «шайтан суу» болгъанына биринчи тамычысын жутханлай окъуна ийнандым. Доктор къуйгъан «аракия» алай кючлю, алай ачы эди, кесибизни «орус аракиябыз» аны къатында гюняхсыз зем-земге ушап къалыр эди. Андан къатышдырып кюреше кёре эдим доктор бу отлу сууну, сют этип.

Шараф дагъыда бир эки акъ оймакъны «ашырып», тамагъын «жылытды», сора «японлуну» моторуна да от алдырды.

— Кетдикми, къарындашым? — деди жол башчыбыз.

— Кетдик, — дедим, кесими шинтикге тап жарашдыра. Жолдашларым да къонушдула жерлерине. Кечеги жолубузгъа атландыкъ. Къонакъбайларыбыз кёп кюрешдиле, ашыкъмагъыз, танг ата атланырсыз дегенни айтып. Алай бизни жолоучулугъубуз алгъадан жарашдырылгъан график низамгъа кёре къуралып эди да, аны бузар амал болмады.

— Ничего. Все хорошо, — деп, доктор орусча да «тил-

ленди». Сора: — Жаным-тиним — кечеги жол. Машинала — азыракъ, хауа да — салкъын. Бусагъат музыканы къурайыкъ да, хар не да тап болуп къалыр, — дегенни да къошду.

Япон улоуу, аны да тамагъына бензин орунуна тюрк аракъы къуюлгъанча болуп, терклигине таукел къоша тебиреди. «Кувейт-Париж» деген континентле аралы жол сыйдамды, эркинди, терк жюригенлеге жаратылгъанчады. Алай бу къарангыда спидометр жюз къыркъдан да озуп тебирегенде, мен бир тынгысызлыкъ сезе тебиредим.

Докторум ол магнитофонда эшитилген жыргъа къошулду. Мен а энди спидометрге къарагъан да этмейме. Не ишим барды? Арбачы биле болур улоуун, жолун да. Нек дегенде, машинабыз бирде, жолну къара сыртындан айырылып, хауада баргъанча да кёрюне эди манга. Магнитофон «Исламейни» къыздыра башлагъанда уа, Шараф, кесин тойда, къаракъашны жанында учуп баргъан сунуп, къолларын да жая тебиреди...

— Жукъунг келмей турамыды? — деди доктор.

— Жанынгы къолунга алып барсанг, бек жукъларса, — дедим.

— Сен къайгъы этме, хата жокъду. Бир кесекден ресторанчыкъгъа да жетебиз, солуйбуз. Артда къалгъан жашланы да сакъларбыз.

— Кече ортасында не ресторан хапарды?..

Алай мен жангылгъан эдим. Ол кече-кюн да ишлеген махкемечик эди. Ичинде уа аш-азыкъ бла тюрлю-тюрлю суусапладан сора да жолоучугъа узакъ жолунда керек болуп къаллыкъ затла: тиш щёткадан, сапындан, жан жаулукъладан башлап, къагъанакъ сабийлеге керекли габарачыкъла, эмизикле, көгет суула, витаминле, сабийни тубюн кепчитиучю затла...

Биз босагъадан атлагъанлай, эки жаш адам аллыбызгъа, бизни эрттеден сакълап тургъанча, ариу ышара, саламлаша чыкъдыла.

— Ма былайы табыракъ болур, былай олтуругъуз, — дегенни айтды бири, тауушсуз кондиционерни кнопкасын баса.

— Угъай, бизге уллуракъ стол керекди. Бусагъат тенглерибиз да жетерикдиле, — деди доктор, башха жерни сайлай.

Ол затха къонакъбайла бегирек да къууандыла.

Столгъа эм алгъа сууукъ сыра бла къууурулгъан арахис келтирдиле. Ызы бла, бусагъатда болгъан аш-азыкъны тизмесин аллыбызгъа салып, сайларгъа болуша тебиредиле.

Бир кесекден жолдашларыбыз да жетдиле. Мен бу

къууатлы махкемечикни, аны жигер шапаларын да махтай тебирегенде уа, Адип Юныс бир зауукълу кюлдю.

— Айтханымы терсми кёчюрдюнг? — дедим Кямалгъа.

— Угъа-ай. Айтханынгча кёчюрдюм...

— Шёндю мени эсиме бир зат тюшген эди, — деди Адип. — Сизде Нальчикде болгъанымда, ол «Сосурукъ» деген рестораныгъызгъа кесим жангызлай барама да, бир столгъа олтуруама. Арлакъда уа эки шапа тиширыу ушакъларын бардырадыла. Сакълайма. Он минут сакълайма, жарым сагъат... Бир сагъат окъуна озады... Сейир-тамаша! Бири да келмейди. Ушакълары да тауусулмайды. Мен тели уа, аланы тилеп чакъырыргъа керек болгъанын билмей, ичим шор тарай, амалсызгъа къалып, сакълап тургъанма...

Адип болгъан ишни юсюнден бир сейирлик затны, мингден бир туберге боллукъ затныча айта эди...

* * *

«Сиз, Дамаскада болуп, аны айтхылыкъ базарын а кёрмей кетсегиз, Дамаскада болгъанбыз дегенни кишиге да айтмагъыз», — деп кёчюрдю Кямал Адип Юнысны сёзлерин.

— Кетдик! — дегенни айтдым мен.

— Пазар болсун! — деди Шараф.

«Бизни ахча къолайыбыз бла уа уллу «пазар» этерсе», — дедим ичимден.

Мен жаш заманымда Орта Азияда юзбек базарланы да кёре тургъан эдим. Аланы минг тауушлу, минг тюрсюнлю берекетлери эсиме тюрелгенлей къалгъанды. Дунияны башында болурму шаркъ базарындан уллу театр! Алай мында кёргениме тийишли тюрсюн, керекли сёз тапхан а алай тынч да болмаз. Кертиси бла да бир уллу сахнада мингле бла артистле; трагедиясы, комедиясы да бирге, бири бирине байлашып. Тюрлю-тюрлю ауазла, тауушла, минг да тюрсюн бирден жашнай, бири бири бла кюрешгенча, бири бирин озаргъа умут этгенча. Бири кычыра, бири чакъыра, бири уа зикир айтханча, иничке ауазы бла кесини товарын махтай... Товар алыргъа келгенни ёхтемлигин, арсарлыгъын чачар ючюн, кёзбау сатыучу аны аллында патчакхны аллындача жойкъулланады, ышарады, кюледи, кесини товарын кёкден тюшген ырысхыгъа тенг этеди, жарым багъасына окъуна берирге хазырлыгъын айтады. Жалаңда санга, бир башхагъа угъай — кесинге. Сатыучу былайда сени къулунг-къазагъынгды, сени сюйгенден еле

тургъан къарындашынгды, сен а — аны хурметли жюйюсханы, «эфендис».

Бу мен кёрген базарда алтын, кюмюш, жаухар, накъут-налмас дегенни санай чыкъсам да, ол тамамлыкъ этмез эди. Ма Шахерезаданы жаухар ташчыкъла бла сырылгъан чарыкъларыны жанында энчи компьютер, окъа бла сырылгъан боккачыгъыны къатында уа — электрон сагъатланы минг тюрюсю. Къуранны алтын бла жазылгъан аяты, кюмюш накъышлы оюула бла ишленип, алмазлыкъ да алырча, алай жылтырайды, аны къатында уа Сингапурдан келген къол аязынг тенгли диктофончукъ.

Бу базарда жангы туугъан сабийге не керек эсе да, айтханынглай аллынга тегерикдиле. Эрге чыгъарыкъ къызынмы къурайсыз — кесигиз сайлап алыгъыз — къытай парчамы, япон дарийми, индий чиллеми?..

Былайда биз, Насра-Хожа суйюп ашаучу жукъа гыржынны алсакъ, ызындан америкалы «Кока-Коланы» узатырыкъдыла. Палау ашарыгъынгмы келди? Арлакъчыкъда аны онеки тюрюсю тылпыу эте турадыла. Олтур, халал болсун! Ызындан а, суйсенг — шербет суу, жаратсанг а — испандан келген «Оранж».

Бир жилтинкёз жашчыкъ, фотоаппаратынга жабышып: «Продай!» — деп тохтаса, уллу сейир этме. Ол орусча «продай» бла «купиден» башха сёз билмей эсе да, жумушун, базар ишин тамамлы этерине бир тюрю ишегинг болмасын.

Бу базарда, болгъан затныча, болмагъанны да алыргъа къолунгдан келликди. Жаланда излеген затынги атын бла кесинги адресинги айт. Излерле, табарла, ариу сыйпапсылап, адетдеча чулгъап, аллынга келтирирле.

— Аскер ракета десем а? — дедим Кямалгъа.

— Айтханын — мардады.

Оюн оюн болса да, бу бек байгъа да саналмагъан кыралда сатыу-алыу алаамат къуралыпды. Не да барды. Мында, огъесе, манга алаймы кёрюндю, алыучу товарны излеп айланмайды. Аны товар кеси излеп табады. Уллу, гитче да тюкенчикледе, къонакъ юйледе, почтада, солугъан жерингде, межгит тийреледе окъуна. Уллу супермаркетлени уа айтма да къой.

Сирия Араб Республиканы бирси араб кыралланыча, уллу табийгъат байлыкълары жокъду. Нефть, магъадан, газ дегенча затла Иракда, Кувейтде тыгъым-тыкъма болгъанлыкъгъа, мында, Сирияда, кыралны баш байлыгъы аны жигер ишчи къолларыдыла, заводлада, сабанлада да къажымай ишлеген халкъыды. Бу кырал кесин аш-суу

бла тамамлы жалчытады, тышындан хазна аш-азыкъ келтирмейди. Ол угъай эсе, артыгъын сатып турады.

Къыралны айныууна себеп болгъан дагъыда бир зат барды. Ол да — Евфрат сууда ишленген плотинады. Аны ючюн сирийлиле, техника, ахча да болушлугъун аймагъан къыралыбызгъа къуруда ыспас этгенлей турадыла. Аны бла къалмай, плотинаны юсюнде совет устала жюзле бла сирийли жашланы жангы усталыкълагъа юйретгендиле, ырысхыларына кеслери оноу эте билирча этгендиле. Ол болушлукъ бирда таркъаймай барады.

* * *

Ата журтлуларыбыз, черкесле, таулула, къонакъларыны намысларына уллу сыйлау къурап, экинчи кюнню эрттенлигинде бизни жолгъа ашыра чыкъдыла. Кёп ариу сёз айтылды, кёп алгъыш этилди. Къочхарланы Алий а хар намаз къылгъаным сайын, уллу, сыйлы да Аллахдан сизни перестройкагъызгъа, президентиизге да кюч-къарыу бериин тилеп турлукъма дегенни айтды.

Ол биз таныгъан аэропорт, Сирияны ариу гюллери. Къонакъбайларыбыз барыбызны да къаты къучакълайдыла. Келе туругъуз, туугъан ташыбыздан хапар бере туругъуз дейдиле.

Сау къал, ариу Дамаска! Сирий Республиканы сыйлы жери! Халкъынг, жамауатынг, къол къыйынын ашай, мамырлы жашай, мураты толуп, битеу да шаркъ къыралланы ичинде эм насыплы болсун!

Араб халкъынга, кавказлыларынга да Аллах онг берсин!

1989

АЙ БАЙРАКЪЛЫ КЪОНШУБУЗДА

Жолоучулукъгъа атланырдан алгъа, барлыкъ къыралымы не шахарымы юсюнден алгъадан бир зат окъуп, биллип, шагъырейленген адетим болуучуду. Алай бу жол аллай амалым болмады. Бир ыйыкъдан жолгъа атланаса деселе, окъур затынгы табып да жетишаллыкъ туйюлсе. Мен жаланда сёзлюкле бла кюрешип турдум. Былай талпынып окъугъаным кёрген, мен жолоучулукъгъа угъай, анда лекцияла окъургъа неда экзамен берирге баргъан су-

нар эди. Алай, сёзлюклени окъуй баргъаным къадар, бу ариу макъамлы, бир тап эшитилген тилни бекден-бек сую баргъаным сездим. Юйренип, ахырына чыгъалмасам да, тюрк тилни «татыуун» бир аз ангыладым деп айталыкъ эдим.

Хо да, тил тил болсун, мен а жаншаргъа угъай, эшитирге, кёрюрге бара эдим да, ай байракълы кыралны юсюнден билгеним да тамамлыкъ этерик болур деген акъылда тохташдым.

Тюрк Республика... Былайчыкъда, тау артында, Гюржюню чегинден ётгенлей башланады бу кыралны сууу, ташы, топурагъы да. Алай мен бу жууукъ, узакъ да Тюркден хапарым асыры «чубур» болгъанын, бютюнда аны бюгюнню жашау халындан хазна жукъ билмегеними жолоучулукъну биринчи кюнюнден, биринчи суратларындан окъуна ангылай башладым. Биринчи тюбешиуледе, биринчи ушакълада кёрдюм. Къоншу кыралгъа угъай, Австралиягъа, кенгуруланы бла башха сейирликлени дуниясына тюшгенча болдум.

Тюркню юсюнден эндиге дери школ китапладан, суратлау литературадан, киноладан да билгеним аз-аз аллыма келе тебиреди. Кюнчыгъыш Рим империяны, тозурай башлагъан Византияны махтаулу, къаугъалы да тарыхы, демнгили бай ёзенлеринден кюнбатыш таба ёшюн ура келген, самум желича, аллына тюбегенни жута, тумалай тепген сельджук тюркюлени темир кюбели аскерлери... Алагъа тыйгъыч жокъ, алларында уа — салкъын жерле, къара топуракълы, шатык кырдыкы ёзен... Аны ючюн бара эдиле къанлы сермешле, аны ючюн къаралып эдиле кёк да, жер да. Шибиля жашнатхан Баязет, огъурсуз Акъсакъ Темир да ахырзаман къазауатларын ислам байракъны туурасында бардыра эдиле. Аланы кылкыяр кылычлары жаланда хорламгъа итинип эдиле...

Не кёп сейирлик ишле болгъандыла бу ариу ёзенледе, не кёп къанлы къазауат оту кюйдюргенди бюгюн бахча кибик жашнагъан жерни! Биле болур эдиле ёзен тюркюле, таркъаймаз Азия бла жуткёз Европаны демлешип сюелген жерлеринде, дунияны саудюгерчилик жоллары айырылгъан, эки да тенгизни араларында бу къууатлы жерде ырахат жашау къурагъан тынч болмазын, зауукълу болмазын...

Артдаракъда уа Пётр патчах, уллу Россейни уллу жукъудан уятып, «жылы тенгизлеге» къарагъаны бла къалмай, ол тенгизлени жагъаларында къонушуп, жангы империяны байрагъын бу жерледе да орнатыргъа мурат этеди. Аны ючюн да къаты демлеш, тауусула билмеген къан

къжаурукъ башланады. Ол кезиулеге уллу кюч жыйышдырып бошагъан, кѣп да жерлеге бийлик этген Осман империя уа Къара тенгизни жагъаларында кеси оноу этерге, ол тийрели халкъланы да кеси империясына бойсундуругъа кюрешеди...

Китапладан биле эдим Азов къала ючюн къайнагъан сермешлени, Къырым ючюн, Кавказ жагъалары ючюн баргъан атыш-тутушну. Айтылгъан россейли адмиралла бла аскер башчыла Ушаковну, Суворовну къазауат жетишимлеринден да хапарлы эдик. Пушкинни «Арзурумгъа жоуочулукъ» деген повести янычарланы, ол къынгыр ятагъанлы «башкеслени» кѣрюмдюлери, азатлыкъ ючюн кюрешген болгарлыла бла греклилени Тюркге къажау урушлары да бу къыралны юсюнден толу хапар бералмай эдиле. Эм уллу тюрк къыралны тарыхындан, адетлеринден, культурасындан да.

Тюркню суратлау литературасы да арт жыллагъа дери жабымып тургъанны орунунда эди. Азиз Несинни чам хапарлары, Назым Хыкметни назмулары, айхайда, манга бу халкъдан бир кесек хапар бердиле. Алай ол да манга тамамлыкъ этерикми эди ансы?..

Башхача айтханда, узакъ, жууукъ да къоншубузда жашау халны, аны шахарларын, эллерин кѣрюрге, адамлары бла танышыргъа онг чыгып къалгъанына мен айтып-айтмазча къууандым.

...Нальчикден учхан самолёт, кѣккѣз тенгизни башы бла эки сагъат чакълы барып, Стамбулгъа жетди, ариу къонду. Кавказлыланы жамауат махкемелерини келечиси, аллыбызгъа чыгып, къонакъларын арсарсыз женгил машиналагъа къондурду. Жомакълы, таурухлу да шахар, кѣпню кѣрген, уллу тарыхыны эсинде кѣпню сакълагъан Царьград, Константинополь, энди уа — Стамбул кѣз аллыма шаркъ тенгизинден чыгып къалгъанча болду...

Халкъыны саны он миллиондан атлагъан, жашау къазаны боркъулдап къайнагъан, минг тюрсюнлю, минг сыфатлы шахар бизге омакъ, эркин орамлары бла, уллу гитче да мекамларыны къууаты бла кѣрюндю. Кюн бата, хычыуун жай кече да салкъын ауун жайгъанда уа, шахар арталда башха бет алды. Босфор богъазында уллу, гитче да кемеле, чыракъларыны жарыгъы да тенгиз сууунда чайкъала, эки да континентни байлашдыргъан кѣпюрню жанган «минчакъларына» тюркюнден къарап, ала бла ушакъ эте тургъанчадыла. Темир «сыртыны» узунлугъу бир бла жарым километрге жетген бу сейирлик пелиуаннга кече да тынчлыкъ жокъду. Ары бла бери мингле бла машинала

ахыры болмагъан, тауусулмагъан от илипинлеча барадыла.

Адамла Стамбулну орамларында, ингир сериуюнюн сакълап туруп, юлеринден энди чыгъа башлагъанча кёрюнедиле. Кафеле, ресторанла, казинола дегенча эрикдирмеучю, хуржунунгу да «женгиллетиучю» махкемеле, уллу, гитче да тюкенле, отлу, суратлы, кымылдагъан, бурулгъан, жашнагъан рекламалары бла чакъырадыла. Бир-бир ашханаланы иелери уа босагъаларына чыгъып окъуна кыычырадыла. «Ий, маржа, бери бир къайта кетигиз!» — дейдиле ала, арый-тала билмеген ауазлары бла. Тюрлю-тюрлю музыка андан-мындан мингле бла машиналаны гууулдагъанлары къатыш эшитиледи. Кечеги Стамбулну суратын кёргюзтюр ючюн, кёп тюрсюн, кёп тюрлю бояу керек болур эди. Эки да континентге жайылгъан уллу сахарны ортасы уа дуниягъа айтылгъан межгит Айя Софияды. Византий храмны мурдорунда ишленген, ол угъай эсе, аны айтхылы окуларын, накъышларын, тамаша архитектура байлыгъын сакълагъан бу муслийман межгитни, тёрт да минарасы тёрт да жанындан жомакълы къалауурлача сюелгенлей турадыла. Кече жаннган жашырын чыракъла уа аны кёрюмдюсюн бютюнда сейирлик этедиле...

Биз Стамбулгъа энтта да къайтырбыз. Жолубуз а Тюрк Джумхуриятны ара сахары Анкарагъады.

Тюплю-башлы «Мерседес» автобус, машинала тенгизинде кесине жол сала, кюреше кетип, шахардан къутулгъанлай, жан киргенча болду, салкъын кечеги жели терезелеринде шуулдай, узун жолун кыысхарта башлады. Биз, доктор Мухамед Бароков, жазычу Созайланы Ахмат, сора Алик Ансоков бла мен, жолну къолайына, Тюрк жерини ариулугъуна суююне барабыз. Мен жолоучулукъларымда ариу, сыйдам да жолланы кёре келгенме. Москва-Симферополь шоссеге, Финляндияны, Швецияны, Австрияны, Германияны жолларына аз сейир этмегенме. Кувейт-Париж жолну Сирияда кыыралны тюбюнден башына дери созулгъан кесеги да алапат эди. Алай, къошмай-къоратмай айтайым — Тюркню Стамбул-Анкара-Кюния сахарларын байлашдыргъан жолла ол башда айтылгъанлагъа арталда озурмайдыла.

Къурулуш иште уа, аны да алгъадан айтып къояйкъ, тюркю усталадан кёп затха юренирге боллукъду. Алай болмаса, Москваны эм сыйлы къонакъ юлерин, айтхылыкъ Петровский пассажны окъуна жангыртып ишлеуню, уллу реставрациясын алагъа буюрмаз эдиле. Тюркню архитекторлары, къурулушчулары, дизайн усталары мияладан, къурчдан болсун, башха материалладан да, бири би-

рине ушамай, аллай ансамбльле къурагъан межамланы тизип баргъан сунаса. Анкараны этеклеринде туюлю-башлы коттедж юйчюкле, илляулача жыйышдырылып, микро-районла болгъандыла. Алай аланы кёбюсю, ахчалы иелерин сакълай, мугурайып сюеледи. Болсада мингле бла автомобильле кече-кюн да гюрюлдеп тургъан дауурлу шахарладан керирек жашаргъа суйгенле уа, баям, аз болмазла...

Анкараны ара орамы — Мустафа Ататюрк атлы бульварны къонакъ юлерини биринде бир кесек солугъандан сора ишни уллусу башланды. «Кавказиядан» келген къонакъланы сыйларына жыйылыу, банкет да къуралды. Ары уа Баш дернекни — Федерацияны — таматалары, ала бла бирге башха жамауат къуллукъчула, тюрлю-тюрлю махкемелени келечилери да келдиле.

Баш дернекни таматасы Вокзурт Рауф, бу биригиуню президенти болгъаны бла къалмай, Тюрк Меджлисни — парламентни да миллетле жаны бла бёлюмню таматасыды. Бирда болмагъанча жарыкъ, халал, келбетли киши. Сыйлау къанганы таматасына да аны айырдыла. Къонакъбайланы санында: къарачайлыла, малкъарлыла, къбартылыла, чеченлиле, дюгерлиле олтурадыла.

Тюрк тилде баргъан жыйылыуда тилманчла да бардыла. Ахмат бла мен а, Созай Акъын кёчюрюп башлагъынчы окъуна, айтылгъанны ангылап турабыз. Алай жууукъду тюрк тил малкъар тилибизге.

Рауф Вокзурт дернекни ишини юсюнден, тубей тургъан тыйгъычланы, чырмауланы юслеринден да айтады. Бу биригиу къуралгъанлы, жюз жылгъа жууукъ болады. Тюрк кыралны политика боранларыны тюрлениулерине кёре, дернекте да тынчылыкъсыз халла бола тургъандыла дейди тамата. Аны бир заманлада жабаргъа да аздан къойгъандыла. Алай, дернекни башчылары тюз оноу эте билгенлерини хайырындан, бу организация, жюрюген законлагъа бойсунуп, аладан кесине хайыр да чыгъара, жууаплы, керекли ишин тамамлы этгенлей келеди.

Тюркде жашагъанла, миллетлерине къарамай, бары да бу кыралны тенг инсанларына саналадыла. Паспортларында энчи миллет белгилери жокъду. Тюрклю, курдлу, кавказ миллетли, грекли, эрменли... — бары да Тюрк Джумхуриятны инсанларына саналадыла, бир Конституциягъа къарайдыла. Къол кётюрюуде кеси ыразылыкълары бла алгъан Конституцияларына.

Миллетле не кёп болсала да, школда уа сабийлени бир тилде окъутадыла. Радио, телевидение, газет, китап-журнал, театрла... кыралны оноуунда эселе — бары да

тюрк тилдедиле. Ол а кыыралны бирлигин сакъларгъа себеп болады дейдиле. Аланы оюмлары алайды.

Бу халлада ууакъ халкълагъа, ёз тиллерин, ёз культураларын сакълар ючюн, миллет энчиликлерин белгилер ючюн, болгъан амаланы этерге тюшеди. Айхайда, законнга тийишлиликде, аны бузмай, анга чюйре келмей. Андагъы кыарачайлыла бла малкъарлыла да, ёз эллеринде, хар бирге тийишип жашагъан жерлеринде, ана тиллеринде сёлеше, жырлай, эрттеги Ата журтларындан элтген адетлерин сакълай, бу уллу кыыралда тас болуп кыалмазгъа кюрешедиле.

Бу ишни кыалай баргъаныны юсюнден Анкарадагъы дернекни таматасы Тох Гиаси да, Стамбул дернекни башчысы Шахин Эрхан да тынгылы айтадыла. Аны бла бирге Тюркде жашагъан ата журтлуларыбыз Кавказда, битеу Россейде да бола тургъан ишлеге бек уллу эс бургъанларын билдиредиле.

Бек сейири уа — андагъы таулула, ёз кыыраллары Тюркню не бек суйселе да, Ата журтларына уа Кавказны санайдыла. Жюз жыл мындан алгъа кыоюп кетген Кавказларын. Аны юсюнден кыарачайлы жаш Эртан Эрсой да айтады. Ол Ахмат Эйсебий атлы басма араны таматасыды. Бек кёп, тамамлы да хапарны ол ингирде биз андан эшитдик. Андан сора баргъан жерлерибизде, башха тюбешнулерибизде да. Таулуланы юслеринден жазылгъан журналланы да бизге ол берген эди.

Былайда бир затны энчи айтыргъа керекди. Тюрк тилли кыыралланы эм уллусу — Турция, дуняда болгъан тюрк миллетлени жашау халларына эс бургъаны бла кыалмай, ала бла тийишли байламлыкъла да кыурайды, амал болгъаны кыадар, болушхан да этеди. Стамбулда, Анкарада, Измирде, Конияда, башха шахарларында да гюркменли, кыазакълы, кыыргъызылы, юзбекли, татарлы, башкыырлы, чувашлы студентле кёп санда окъуйдула. Энди алагъа кыумукълула, ногъайлыла, кыарачайлыла, малкъарлыла да кыошулгъандыла. Аланы тюрлю-тюрлю усталыкълагъа юйрете, аны бла бирге тюрк миллетлени экономика, культура байламлыкъларын да кючлейдиле.

Алай, башда айтымгъаныча, Тюркню кесинде жашагъан кавказ халкъланы миллет энчиликлерин сакъларгъа болушур ючюн, бизни республикабыз да кыолдан келгенни этерге кюрешеди. Ол ишни тамамлы бардырыр себеп бла анда жашагъан халкъларыбызны санын билирге да керекди. Паспортларында энчи белгилери болмагъаны уа ол затны этерге чырмау болады. Жаланда аууздан айтылгъаннга ийнаныргъа тюшеди.

Сёз ючюн, къарачайлыла бла малкъарлыланы саны Анкара бла аны тийрелеринде онтёрт мингге жетеди дейдиле. Битеу да кыралда уа алтмыш мингден атлайды. «Кавказ черкеслилени» санын битеу алып айтханда уа, дейдиле, ол бир бла жарым миллионга жетеди. Курдлула, сёз ючюн, он миллион чакълы боладыла. Сора греклиле, болгарлыла, къажарлыла, араблыла, эрменлиле...

Таулула Стамбулда, Анкарада, Конияда, Эски шахарда, Измирде да жашайдыла. Элледен а Баш ююкню, Догълатны, Хаждауут элни айтыргъа боллукъду.

Бизни аламат халал, жарыкъ да жол башчыбыз, ышангылы нёгерибиз Текеланы Селим, хар нени да билген, хар неден да хапары болгъан Созайланы Акъын, кыруда ышаргъанлай айланган, къонакъларына бек кыайгыргъан Тоха Гиаси, ёз ишлерин, жумушларын да кыюп, автомобильлерин «жегип», келген кыарындашларына — «Кавказиялы» кыарындашларына кёп сейирлик зат да кёрюзтдюле.

«Тау шауданы» деген эл Анкарадан узакъ туююдю. Женгил автомобиль бла баргъанда, онбеш-жыйырмаминутлукъ жолду. Алай жолну да жол биледи ансы. Машина бир сагъатха жюз алтмыш километрден атлатып барады. «Мен автону кесибизде былай терк сурсем, инспектор документи шыбыр этдирип сыйырыр эди», — дедим жанымда олтуруп келген доктор Бароковха. «Угъай, сыйырмаз эди, — деди ол. — Нек десенг, бизни жолларыбызда алай женгил хазнамы баралыр эдинг».

Ол айтхан керти эди. Японлу «Мазда» сыппа-сыйдам шоссеге жабышып къалгъанча кёрюне эди. Кёзлеринги кыгъсанг а, жерингден тепмей тургъанча бола эди.

«Тау шауданына» жетерден алгъа элни эркин сабанларыны, чаллыкъларыны орталары бла баргъан жолну кыоратабыз. Будаи энди саргъала башлагъанды. Арлакъда уа — мал аш битимле, бир деменгили жашил тенгизча, иелерин шош толкъунлана сакълайдыла...

Ахырында элге да жетдик. Узакъдан кыарагъанда, ол бизни тау эллерибизге да ушайды. Юйлени ишленген халлары бла, тёш-мёш жерледе ёсген таш хуналары бла да. Бызынгыгъа не Булунгугъамы келип къалдыкъ дерсе. Алай, элге кире баргъанынг къадар, эслей башлайса: арбазлары эркин, тёбенирекде — бийик акътерекле, сай талада — сабийле ойнай. Мал тутхан, къанатлыла жайгъан жерлери, техника-зат да жашау журтладан, арбаздан кенгирекдедиле.

Акъын Созайны атасы Халитни ююне кыонакъ болдукъ. Биз салкъын, тизгинли отоуда олтургъанлай, тау

адетдеча, сууукъ айран да келтирдиле. «Кавказиядан» кѳонакъла келгенлерин эшитип, кѳоншула да жыйыла башладыла. Кюйюзле, паласла бла жасалгъан отоуда тийишли юй кереклери, диванлары, жумушакъ шинтиклери. Кѳабыргъада — таматаланы жашыракъ заманларындан суратлары, туугъан-туудукъну фотолары да.

Жашыракъла бир кесек тюркча чалдырып, жумушатып сѳелешедиле. Кѳартла уа тиллерин иги сакълагъандыла, ариу, шатык, былай бир татыулу сѳелешедиле.

Кѳеп сейир хапар эшитдик Халитден, кѳоншуларындан да. Биз бу жерлеге келгенде, тюзю уа — бизникиле бу ѳмюрню башында Туркиягъа келгенде, — деп башлады тамата сѳезюн, — хурметли оноучула, бу жерни дин ахлулары да, бизни ариу кѳрюп, ол сиз жанлары бла ѳтюп келген сабанлыкъ жерлени берген эдиле. Ол заманлада, дей эдиле кѳартларыбыз, жерни топурагъы да жумушагъыракъ, кырдыгы шатык, жаууну да тамамлы эди. Бирда болмагъанча, аллай кѳууатлы, берекетли жер. Ишлеген адам кѳол кѳыйынындан кѳууанырча, ариу тирлик алырча, аллай топуракъ. Артдан-артха уа жер да, хауа да осалына тюрлене баргъанча кѳрюнедиле. Огъесе биз кесибиз кѳартая башлагъанданмы кѳрюне болур алай да деп ышарды тамата.

Алай ол да не эди дей бардырады кѳонакъбайыбыз, энди башха кѳыйынлыкъла да тюбей башлагъандыла. Алгъын, юйюрле ѳсе баргъанда, ахырында жер азлыкъ этип, бир апчыргъа тюшмеге эди дей эдик. Энди уа болгъан жерибизни да кючден ишлеп жетишдиребиз. Жашла, аякълана келгенлей, кими аскер кѳуллукъгъа кетеди, кими уллу окѳууну сюреди, шахарлагъа тартынадыла, гокка жашаугъа: театрына, музыкасына, стадионуна, не билейим, башха зауукълукълагъа жан ата, элни-жерни харам ѳте башлагъандыла. Биз кѳартланы уа кими ала бла шахаргъа кѳчюп кетеди, «тынч» жашаугъа алданып. Кѳалгъаныбыз а, ма былай, кѳргенигизча, жерде, малда кюреше кечинебиз. Кючюне-кѳарыууна базынган кѳбюрек мал тутады, жеринден да кѳбюрек хайыр алады. Кѳарыусуз а... Кѳарыусузну иши-башы да кѳарыусуз.

Барыбыз да кѳргенден, бир-бир юйюрле онушар-онекишер ийнек тутадыла. Иги кѳумалы кѳолан, голланд ийнекле, сютлю малла. Бир сыйдамсыртла, уллула. Саугъан аппарат бла ѳтедиле. Бир-бир юйюрле уа, кѳанатлыла жайып, неда кѳетгле ѳсдюрюп сатадыла...

Тюркдеги таулула жашагъан эллени бек уллусу Баш юйюкдю. Аны бир деп юч межгити болгъаны окѳуна шагъатлыкъ ѳтеди абадан эл болгъанына. Ючюнчю, уллу, ариу да межгитни, дедиле, кѳолайлары болгъан эллиле,

бирге ахча жыйып, алай ишлетгендиле. Межгитни ичи, тышы да адетдеча къуралыпды, электро, радио, магнитофон дегенча затла бла толу жалчытылыпды. Бир ариу, бийик минарасында уа азан кычырыучуну электроника бла жарашдырылгъан жери.

Хар элдеча, мында байла да бардыла. Ала хар жыл сайын тышындан болжаллы ишчиле, башхача айтханда — жалчыла чакъырып, тийишли таусум этип, алай ишлетедиле. Элни асламы уа ёз кыйыны бла кечинеди. Кёбюсюнде, тирлик жыйгъан кезиуде келип, сахардан ахлулары-жууукълары болушадыла.

Бу элде къарачай, малкъар дукъумладан иги кесек юйюр эрттеден жашайды. Мында жюз бла кырккъдан аслам арбаз барды деген эдиле. Дукъумла: Аппайлары, Гергъокълары, Созайлары, Байрамукълары, Хачирлары, Кёккёзлары, Бабалары, Бакъсанукълары, Къаралары... Атабабалары Джегутадан бла Чегемден, Тебердиден бла Бызынгыдан дегенча, башха къарачай-малкъар элледен келгендиле.

Биз кёргенден, бююнлюкде была ачлыкъ-жаланнгачлыкъ сынамай жашайдыла. Арбазларында техникалары, юй кереклери да ол затха шагъатлыкъ этедиле. Алай берчи къолларын, кюн кызыуу бла суху желле кюйдюрген бетлерин кёрсенг а, былагъа ырысхы алайлай келмегенин, таулула къаты ишлегенлерин эслеген да кыйын туюлюдю. Да кеслери да айтадыла: эринчекден эр болмаз.

Элли таулуланы, башда сагъынганымча, кёбюсюно арбазларында — чархлы трактор, жюк ташыгъан машина, тюрлю-тюрлю сабан керекле дегенча затла кёрюнедиле. Урлукъ, тирлик сакълагъан жерлери эркин, тизгинли. Кирит, къадау деген да эсленмейди... Орамлада ариу тизиллип терекле. Тюкен, почта, школ дегенча жерле уа бютюнда ариу жасалыпдыла.

Бу уллу элни кесини дернеги — ол бизде болуучу эл советге ушагъан махкеме. Кенгеш кыйлгъан, оноу жюрюген жерлери. Анда уа, бир энчи отоуда — китап тапкала. Малкъар жазычуланы китапларын, «Минги тау», «Нюр» журналланы, окъуу китапланы кёргенде, кёлубюз кёк бла тенг болду. Аланы кёрюмдюлери уа была былайда омакълыкыгъа деп сакъланмагъанларын айта эди.

Тюркде латин жазыу жюрюгенликге, таулула, бизден баргъан китапланы, журналланы окъур ючюн, «орус тамгъалагъа» — «кириллицагъа» терк юйренедиле. Андан сора да дернеке видеомангитофон кассетала, Тюркге барып къайтхан «Балкария» ансамбльни тойлары жазылгъан кассетала да, ата журтлуларыбызны къууандырып, «Кав-

казиягъа» суймекликлерин жарытханлай тургъанларын кёрдюк. Быллай «сельсоветле» Конияда, Эски шахарда, Догълатда да хайырлы ишлерин тохтаусуз бардыргъанлай турадыла.

Текеланы Селимни атасыны туюлю-башлы юйюнде хурметли къонакъбайыбыз да кёп сейир хапар айтды. Бир жол а, деди ол, ариу жасалгъан фотоальбомну ача, бизге къонакъгъа Президент Демирел да келген эди. Юйдегиси бла бирге. Къууанчлы тюбешиу болгъан эди. Биз а, жюриюген адетге кёре, аны бийчесине чилле жаулукъ къысхан эдик. Ма бу суратда — Президент бла бийчеси. Бу уа — мен дегенни айтып, таулу киши ёхтем ышарды.

Демирел, бирси къырал къуллукъчула да, сау болсунла, таулулагъа иги къарайдыла, аланы ариу кёредиле. Башхаладан энчи сыйлайдыла деди тамата.

Къоншу-ахлу бла танышып, ушакъ къылдыкъ. Сора, Селимни анасыны къолундан иги сыйланып, жолубузгъа атландыкъ. Кете туруп, биз да суйдюмлю бийчеге мындан элтген саугъаларыбыздан юлюшюн бердик.

Ара шахаргъа кече ортасы бола жетдик. Селим бизни шахардагъы фатарына элтди. Артда Анкарада айландыкъ. Тюш бола къонакъ юйюбюзге жыйылдыкъ. Къабартылы жолдашларыбыз да ол кезиулеге Къойсары деген шахардан келдиле. Ала да кёп сейир хапар айтдыла.

Ингир бола, кавказлыланы Анкарадагъы культура Араларына бардыкъ. Туюлю-башлы эркин мекам. Тох Гиаси айтханнга кёре, бери къартла, жашла да, тиширыула, сабийле да кёп келиучюдюле. Кавказдан келген хапарланы бек алгъа мында эшитиучюдюле. Культура Арада къызыланы миллет ашла этерге, кийим тигерге, башха усталыкълагъа юйретедиле. Кавказ тартыула, эски жырла, нарт таурухла мында терк-терк эшитиле туруучудула. Тойла да боладыла.

Бизни келлигибизни алгъадан эшитип, бери эллиден аслам адам жыйылды. Кавказиядан келгенлеге бек жарыкъ тюбедиле. Къонакъланы сыйлы төрге ётдюрдюле.

Сора, ол журналистле этиучю прессконференциягъа ушаш, соруу-жууап ингири башланды. Шапалыкъ этген жашла уа столну къарап-къарагъынчы жасадыла, чайпай, татлы затла келтирдиле.

— Бизге, — деди сабыр сёзлю акъсакъал, — Кавказиядан, Ата журтубуздан кёп тюрлю хапар келеди. Бир-бирледе уа къайгъылы хапарла окъуна. Ким алай айта, ким былай. Башыбыз хайран болуп къалады. Бюгюн сиз ишни болушун ангылатырсыз деп умут этебиз.

«Пресс-конференциябыз» тюрк тилде бара эди. Жыйыл-

гъанла кѣп миллетни келечилери болгъанлары себелден. Кѣбюрек соргъанлары чечен урушну юсюнден эди. Сорууларына кѣре, алагъа бири бирине арталда ушамагъан ханпарла келип тургъанлары баям эди. Биз хар соруугъа жууабын билгенибизча берип турдукъ. Уруш оту, бекден-бек къыза келип, битеу да Кавказгъа жайылып къалмасын деген хыйсап бла республикабызны оноучуларыны кѣз къарамларыны, ишлерини юслеринден да айтдыкъ. Чечен Республиканы жеринде тынчлыкъ болур ючюн не ишле, не мадарла этиле тургъанларын билгенибизча ангылатыргъа кюрешдик. Республикабызны курортларында, битеу солуу махкемелеринде жюзле, мингле бла сабийле, къачхынчыла ышыкъ, аш-суу тапханларын, халкъларыбыз алагъа къайгъыргъанларын, болушханларын билдирдик.

Башха соруула да кѣп эдиле. Бизни университетибизде тюркю таулуланы кѣбюрек окъутур амалны юсюнден, Къабарты-Малкъарда бирге ишлеген предприятияланы кѣбюрек къурауну хайырыны юсюнден да.

Аны бла къалмай, биз республикабызны жашауундан, Къабарты-Малкъарны экономикасыны, культурасыны юсюнден, артистлерибизни, спортчуларыбызны халкъла аралы жетишимлерини юслеринден да билдирдик. Бек сейир этип тынгылай эдиле къонакъбайларыбыз ол затлагъа, бек къууана эдиле.

Соруулагъа тийишли жууапла бере, бизни шѣндюгю жашауубузда, битеу Россейде да жангы къыраллыкъ ызгъа кѣчюу бла байламлы тюбей тургъан чырмауланы, тыйгъычланы юслеринден да оюмларыбызны ачыкъдан айтдыкъ. Тюбешиуню ахырында оноу къобузгъа кѣчдю, той башланды. Тюркню ара шахарыны ариу жеринде орналгъан культура Арада ол ингирде тау тартыула иги кесек заманны эшитилгенлей турдула.

Туугъан журтлуларыбыз Кавказда халлагъа дайым эс буруп тургъанларын башха жерледе да эшите, кѣре айландыкъ. «Энтта да келе туругъуз! Бизникилеге салам айтыгъыз!» — дей эдиле тюркю таулула.

Айтханларына кѣре, Россейде тынчлыкъ, ырахатлыкъ болса, ол таулулагъа да иги боллугъун ангылайдыла. Ёз къыраллары Туркия уллу, кючлю да къоншусуна иги ниет тутханына, не этип да байламлыкъланы кючлерге кюрешгенине андагылы кавказлыла ыразылыкъларын билдиргенлей турадыла. «Къалай насыпды, — дейдиле, — бир бирибизге барып-келип, жууукъларыбызны кѣрюп, къууанып турурча амал ачылгъаны. Арада тынчлыкъ болса, бу эки да къыралны адамларына игиди. Аллахны ахшылыгъындан, хар не да тап болур деп, иги къууум этип жашайбыз...»

Кёп жылланы мындан алгъа, огъурсуз къазауатны отундан къачып, мухажирликни ачысын сынагъан таулула жангы Ата журтларына таза ниет бла къуллукъ этедиле. Не иште да къолларындан келгенича, атларын иги бла айтдыра, законнга-жорукъгъа табыла, къадарларын къурай келедиле. Ата-бабаларын, ёз тиллерин, ёз жырларын унутмазгъа, адетлерин сакъларгъа къорешедиле, Туугъан журтлары Къарачай бла Малкъарны, битеу да Кавказны эслеринде, жюреклеринде жюрютгенлей келедиле.

Эсиме тюрелип къалгъан дагъыда бир зат. Уллу малкъар элден кете туруп, школ стадиондан сабий ауазла эшитдиле. Бек ашыкъсакъ да, ары бурулдукъ. Анда уа футболну аяусуз къызгъан кезиую. Ойнагъанлагъа уа онушар-онекишер жылдан кёп болмаз эди. Тюзюн айтханда, бу жарау этгенлери эди. Оюн а, биз артда билгенден, бир ыйыкъдан сора боллукъ эди. Къоншу элден келген футболчула бла.

Бир жашчыкъ, асыры терлегенден, кекели мангылайына жабышып, талакъ солуу эте келди да, узун шинтикге ох-тух эте олтурду. Жанында олтургъан кишилеге хазна эс бурмады. Футболгъа къараргъа уллула да келе туруучудула.

Алай, бу адамла «Кавказиядан» келгенлерин сезгенде уа, ол тана кёзлери бир хыйлалы ышардыла. Жашчыкъ бетин женги бла энтта да бир сыйпады да, бурунун тарта, жууугъуракъ олтурду.

— Сора сиз тауладанмысыз? — деди тюрклю малкъарлычыкъ.

— Хау, тауладанбыз, таулулабыз, къарындашчыгъыбыз. Кел, танышайыкъ. Сени атынг а неди?

— Музафар, — деди футболчу жашчыкъ. — Бизге Кавказиядан къонакъла былтыр да келген эдиле. Андан да алгъаракъда уа «Балкарияны» тойларына да къарагъан эдик. Сора бир алаамат жыр да айтхан эдиле.

— Не жыр эди ол?

— Тохта... э-э...

*Сен кёкге жете бийиксе
Ууакъ тауланы ичинде,
Мияла кибик жы-ылтырай...*

— деп башлады Музафар. Сора, уялып, ауузун къолу бла жапды. — Мен иги жырлай билмейме. Алай кассетагъа жаздыргъан эдик да, юйде анабыз, эгечим да жырлап туруучудула. Алай андан не хайыр? Жыр жырды, мен а кёзюм бла кёрюрге сюе эдим. Мен таулума дегенликге,

атам а манга «тау кәрмеген таулучукъ» деп кьояды. Кеси, Кавказиягъа барып, ашпаларыбыз жашагъан жерледе айланып кьайтханды, кеп сейир хапар да айтханды...

— Сени уа биргесине элтмейми кьойгъанды?

— Уллуракъ болсанг, элтирме дегенди. Аллай бир а ким сакъласын? Мен Минги тауну кеси кезюм бла кёрюрге сюе эдим. Телевизор бла кёрген башха, кесинг барып кёрген да башха... — деп ахтынды тюзде ёсген таулучукъ.

— Охо, Музафар, Аллах айтса, келирсе ата-бабаларынг биринчи кьонушхан Кавказиягъа да. Башха муратынг а неди?

— Футболгъа иги юйренип, артда «Бекташха» ётергеди муратым.

— Ол дегенинг? Не ташха дейсе?

— «Бекташны» билмеймисе? Сизде «Спартак» жокъмуду? Ол да бизде аллай жыйынды. Аллай командосду. Биз таулула спорну бек сюебиз.

— «Спор» дегенинг?

— Аныдамы билмейсе? Алманда, сёз ючюн, «спорт» дейдиле. Бизде уа кьысхартып айтадыла.

— «Алманг а» неди?

— «Алма» угъай — Алман! — деп кюлдю жаш. — Сизде анга «Герман» дейдиле. Бизде уа — Алман... Таула уа ариумудула? — деди жашчыкъ сагъышлы ауаз бла.

— Хау, кьарындашчыгъым. Келсенг, кёрюрсе. Ол сен жырын айтхан Минги таугъа окъуна чыгъарса. Андан кьарасанг, Къара тенгиз да, Тюркню бир кесекчиги да кёрюнеди дейдиле.

Алай энди Музафарчыкъ ёз сагъышларына кетип эди. «Тау кәрмеген таулучукъ», баям, минг жыл мындан алгъа ата-бабалары кьонушхан Кавказияны акъ таулары кере болур эди...

— Музафар! Музафар! — деген эшитилди ойнагъанла табадан. — Кел, солугъанынг боллукъду, теркирек жет!

Жашчыкъ, жукъудан уянганча, тирилди. Кете туруб'а кьонакъллагъа кьол булгъады:

— Кавказиягъа менден, барыбыздан да салам айт! «Спартак» да «Бекташ» бла ойнаргъа жарау эте турсун!

— Сау кьал, Музафар! Насыбынг тутсун, тюркю малкьарлычыкъ! Тауларынг бла да огъурлу кюнде тюбеш! — дегенни айтып, биз да жолубузгъа атландыкъ. Стадионда уа кьаракъаш, танакёз жашчыкъла, тюзде ёсген таулучукъла футбол топну аяусуз сюре эдиле. Хасаниядача, Бабугентдеча, Янкойдача...

Къаллай жарыкълыкъ, къаллай тазалыкъ бар эди бизни ашыра чыкългъан кьонакълбайларыбызны бетлеринде!

Аланы халал къарамларын, бир-бирлерини уа мылы тартхан кёзлерин мен ёмюрюмде да унутурмамы? Алай барын да жарытхан, бизни, аланы да туугъан жерибизге таркъаймаз суймеклигибиз болур эди.

Сау къалыгъыз, хурметли къонакъбайларыбыз, ата журтлуларыбыз. Аллах айтса, биз энтта да тюбеше турурбуз барыбызгъа да багъалы Кавказияда, Туркияда да. Мангылай жарыгъыбызны бере, къууанчларыбызгъа бирден къууана турурбуз. Бу уллу дунияда, бир бирлерибизни тас этмей, жокълай жашарбыз, хурметли къарындашларым Рауф, Акъын, Салим, Эртан, Гиаси, Шахын...

* * *

Энди айтырыкъ хапарыбыз а бюгюнню Тюркню юсюнденди.

Бу къыралны энчиликлерини юслеринден, аны къаугъалы тарыхыны юсюнден хапарыбызны эм аллында бир кесек сагъыннган эдик. Кёзюбюзге биринчи урунган затланы, эсибизге арсарсыз тюрелген шартланы да айтхан эдик. Алай артдан-артха, бу къыралны жашау халындан, бюгюнню турмушундан, болумларындан хапарлы бола келгенибиз къадар, жазманы бу кесеги да къурала тебирегеннге ушады. Ол энчи суратладан, тюбешиуледен, сезимледен жыйышдырыла келе эди.

Бир кюн, бюгюнню Тюркню мурдорун салгъан, аны тарых ызын артал бла тюрлендирген бачамалары Мустафа Кемаль Ататюркню обасына — мавзолейине бардыкъ. Мавзолей дегенде да, ол уллу музейлери, кёрмючлери болгъан мемориал комплексди. Анкараны эм ариу жеринде, узакъдан кёрюнюп тургъан жашил сыртда — бир сейирлик майдан. Тёгереди гюлле бла жасалып, айбат тереклери, жашил газон талачыкъла. Майданнга кирген жерде уа, Тюркню халкъларыны бирликлерин кёргюзтген эсгертмеле къатында, — сыйлы къалауурлукъда сюелген аскерчи жашла. Аскерни юч да тюрлюсюнден бирер келечи: жаяу аскерчи, тенгизчи, сора — лётчик. Къолларында — карабинле.

Майданны эки да жанында, тюбюнден башына дери — къыралны бу ёмюрдеги тарых жолуну, Ататюркню кесини да жашау ызыны суратын берген музейле. Тюрлю-тюрлю документле, эсгертме затла жангы Тюрк неден, къалай къурала башланнганын кёргюзтедиле. Империя чачылгъандан сора бу къырал къалай тюрленнгенинден хапарлайдыла. Биринчи Президентни энчи кереклери, туугъан кюнюнде, къырал жумушла бла айланнган заманларында анга

берилген тюрлю-тюрлю сыйлы сауғалары, алгъыш къагъытла. Бу къадар документни, суратны ичинде Ворошилов бла Будённийни, Калининни къол жазмалары бла сауға суратлары. Башхача айтханда, Тюркню Шимал къоншусуну, не амал этип да, бу къырал бла ышангылы, хайырлы да байламлыкъла тохташдырыгъа къорешгени документледе кёрюнюп турады.

Кертисин айтханда, бу эки къыралны орталары алгъын иги болмагъанды. Къуру — уруш, къуру — демлеш. Тюрк къара тенгизни жагъаларына, Кавказгъа, Къырымгъа да ие болургъа сые эди. Алай ол муратын Россей да бир заманда да атмагъан эди. Бу «татлы жерле» ючюн, «жылы тенгизлеге» иелик ючюн эки да «эмегенни» демлешлери бирда халал къоншулукъ жюрютюрге къоймай эдиле. Кюнбатыш Европаны къыраллары да, быланы бирин бирине юсгюрюп, къозутуп, ёз муратларына жетер ючюн къореше эдиле.

Ол затлагъа биз кёрген, биз эшитген шартла шагъатлыкъ эте эдиле. Иш, кертиси бла да, алай эди. Бюгюн да хал алайгъа бек ушайды десек да, баям, жангылмабыз.

Осман империя оюлгъандан сора бу къыралны халы бек осалгъа кетген эди. Кёбюсюнде тышындан келген ырыкы бла жашаргъа юйреннген метрополия ал жыллада бек абызырагъан эди. Ачлыкъ бла жалангачлыкъ, алгъын дунияны титиретип тургъан къыралны бек амалсызгъа къалдырып, богъурдагъындан тутхан эди. Айтып-айтмазча тозурауну ахырзаман жылларында къырал оноугъа Ата-тюркча адамла келгенлери тюрк халкъгъа, айхайда, хайырлы иш эди. Уллу насып эди дерге окъуна боллукъду. Жыйырманчы ёмюр империяны ахыр ёмюрлери болгъанын ол билгич акъылы бла бирсиледен алгъа эслеген эди. Тюркню, аны ислам динни жюрютген халкъын да Ататюрк, бир-бир муслийман къыралладача болмай, бюгюнню цивилизацияны, Европаны сыналгъан жашау халыны, культурасыны, технологиясыны ызы бла барыргъа чакъыргъан эди. Политикада кёп жылланы бир жанына да къошулмай, кишиге да бойсунмай тургъаны тюрк халкъны кёп палахладан сакълагъанды, мамыр жашау этерге себеп болгъанды. Къаллай акъыл, къаллай закийлик керек эди, тегерекни уруш ёртени алып тургъанда, ёз халкъын, ёз жерин ол ахырзаман ёртенден сакълагъанлагъа! Аллай закийлик Ататюркню политикасын, аны ызын тутханлада болгъанды.

Аллай оюмла келе эдиле музей комплексни залларында айланнган сагъатларыбызда...

Ахырында, эки узун межам къошулгъан жерде бийик колонналы мермер залгъа кирдик. Анда уа, ёргеде, сыйлы

тёрде — жангы Тюркню мурдорун салгъан, аны биринчи бачамасы болгъан Ататюркню къабыр ташын кёрдюк.

Къабырны эки да жанында аскерчи жашла сын болуп сюеледиле. Келгенле, гюлле салып, баш ийип, шош атлай кетедиле. Арабстан, Япон, Къытай жанындан, Европадан, битеу да дуниядан келгенле, бу закий адамгъа, аны этген уллу ишлерине хурмет бере озадыла. Мермер ташда уа алтын харфла жылтырайдыла.

Ататюркню бу къыралда къалай сыйлы кёргенлерин, намысы къалай бийикде болгъанын кёп жерде эсгертмелеринден, суратларындан, мермер ташлада жазылгъан сёзлеринден билесе. Бу затла инсанга табыныу дегеннге арталда ушамайдыла. Аны юсюнден айтханда, тюркюле бачамаларын кёкге чыгъарып кюрешмейдиле, анга жалгъан даражаны балын жакъмайдыла. Ол да кёрюнюп турады.

Солтанлагъа, пашалагъа баш ие, бойсуна келген Тюркню бюгюннгю граждандары неда, кеслери айтханлай — инсанлары, Ататюркге кеси адамларына, жолдашларына, акъыллы тамата къарындашларына хурмет этедиле.

Биринчи Президент бу ёмюрню жыйырманчы жылларында жарашдыргъан, межилис а къабыл этип алгъан Конституция бюгюнледе да хазна тюрленмегенди. Аны ёзеге: къыралгъа жалынчакъсызлыкъ, халкъына — бирлик, демократиялы низам деген жорукъладыла. Алай ол жорукъла жашауда хар заманда да алжаусуз сакъланып келгендиле деген ётюрюк айтыр эди. Ол, демократия бла хайырлана, бир-бирде уа аны да малтаргъа кюреше, тюрлю-тюрлю партияла, аманлыкъчы жыйынла окъуна власть ючюн аз кюрешмегендиле. Аллай кюрешле бюгюнледе да баш кётуре туруучудула.

Болсада бюгюннгю Тюркню жашау халына къарай, бу Европамыды, Азиямыды деген сорууну салсанг, анга ол бюгюннгю дуния цивилизацияны иги шартларын жыйышдыргъан неда жыйышдырыргъа кюрешген къыралды дерге боллукъду. Тюркде муслийман динни тутадыла. Тюсюн айтсагъа — ол муслийманла жашагъан къыралды. Алай жашау халла мында Тюркню къоншулары Сирия бла Иранга арталда ушамайдыла. Сёз ючюн, сириялы неда иранлы тиширыу, бетин ачып, орамгъа чыгъалмай эсе, бир тюрлю къырал ишге къатышыр амалы жокъ эсе, Тюркде хал арталда башхады. Къаракъаш полицей кызыла, тийишли формаларын да кийип, сауут-саба тагъып айланадыла. Сатыу-алыуда, транспортда ишлеген, журналистикада болсун — тиширыула къатышмагъан иш алай кёп туююлдо. Неда премьер-министр болуп тургъан, шёндю уа тыш къыралла бла ишлеге таматалыкъ этген, политика сермешледе

атын айтдыра келген Тансу Чиллер... Муслийман кырал-ланы барындан да тиширыуга мында кеп эркинликке бериледи. Ол а, айхайда, чынтты демократияны ийнангылы белгилеринден бириди.

Кертиди, межгитли орамлада, кара чачларын да сарыга боятып, алманлы кызылагга ушайбыз деп, жыйрык этеклери да тобуктары жапмай, неда джинс кенчекле кийип айланган кызла, аладан таматаракла да Стамбулну, Анкараны орамларында аз тюбемедиле. Ол затха муслийман кыралында адамла бары бир кезден кырамайдыла. Алай кыралда жюрюген адеп-жорукну чеклери мында тамамлы сакланадыла деге боллукду. Не кеп адам айланган жерде да, ичип, ары-бери аууша барган инсанга неда бир былхымсызлыкга мында тюбер амал жокду. Биз айланган, жюрюген жерледе аллайга арталла да тюбемедик.

Жамауат низам быланы жашау халларыды. Сёз ючюн, ресторанга сабий-субуюю бла барган тюркюледе аз тюбеген зат туюлду. Анда музыка, жырлаганла бардыла, тепсеген да этедиле, анда татлы суула ичиредиле, конфет бла сыйлайдыла, дондурма (мороженое) ашатадыла. Сабий жюрюген жерде уа таматала кеслери да ариу керюнюрге кюрешедиле. Бу затха бир-эки тюбеп квалсак, сактынган да этмез эдик. Алай, айтханымча, бу аланы жашау халларыды.

Ариу, таза жасалган столчукла. Тегерекде — терекле, гюлле, бу жанында — фонтанчык, ортасындан да чырак жарыгы тегюле. Эстрада сахна да, не айтырса, омак жасалып. Бу байла, ахчалыла жюрюучю ресторан туюлду. Биз, кьонаккла да бери, бу жол жанында тюбеп квалган махкемечикге кирип, бир кесек солуюк деп ажашхан эдик. Миллет музыка. Жууапсыз квалган суймеклик азабыны ийнары. Термилген жаш ташжюрек кызына ичин кюйдюрген сезимлерини юсюнден таралады. Тынгылаганла да, асыры анга жанлары ауругандан, кезлери мылы болуп, ахтына-кючкюне олтурадыла. Шендю аланы ол насыбы ёчюлген жашдан башха кайгылары жокду. Жыр бошалады... Бирле аяусуз кьарс урадыла, бирле уа жибиген жаяклары кьол жаулуклары бла сыйпайдыла. Артда жырлаган кыыз а суймеклик азабыны тузагында эрип барганын айтады. Музыка уа жилайды, таралады. Тынгылаганла да ол чекге жетип турадыла. Ахырында, кьарс да кьагга, барып, инструментлеге тартылган электрожиплеге, жууулган быстырланы такганча, кьагыт ахчаланы эки бюклеп тагадыла. Кими кеп, кими азырак. Онгуна кере. Бу мында осал адетге саналмайды.

Концертледе кзуру суймеклик жырла айтылып квалмайдыла. Башха жерде уллу тюбешиуюбюзде болган эди концерт. Ол жол артист жаш Измир шахарны юсюнден жырын айтды. Алга уа ол Ататюркню эм суйген жырларын-дан болганын да эсге салды.

Осман империя чачыла башлаганда, аны саклар мурат бла бардырылган ачы сермешледе таулу жашла да аз кырылмагандыла. Йемен фронтдан кайтмай квалган жигит Атмырзаны, Карс шахарны тийресинде жоюлган «черкес атлыланы» юслеринден жырларын да эшитдик. Ахырында уа «Кавказиядан» келген конаклагга сауга халда ариу тюрключюк «Черкес кызы» деген жырын да айтды. Бизге айтханларына кере, ол Тюркде эм жайылган жырладанды.

Тюрклюе ата-бабадан кала келген культураларын сакларга кюрешедиле. Аны ючюн ахча-ырысхы аяган жокду. Келден айтылган чыгармачылыкны сыйы уа мында бютюнда уллуду. Журналларында, китапларында нарт сөзлеге, ариу айтыу тутумлагга тюбейсе. Алагга бизде «фольклор» дей эселе, тюрклюе уа «ата сөзю» дейдиле.

Была шендю жашаган жерлеринде биринчи келгенде, Византияны тауушлукъ культура эсгертмелерин кергендиле. Алай, огурсуз емюрлени огурсуз жорукларындача болмай, башха дин-культура эсгертмелени, заран тюшюрмей, турушунлай сакларга кюрешгендиле. Аладан да кеп затха юйренгендиле. Ёз атлары тюрленмей квалган, аллай культура-дин эсгертмелеге биз да тюбей турганбыз. Килисала, калала, Стамбулну университетини эски мекямлары, хамамла, фонтанла, суу барган илипинле.. кыралны культура байлыгыдыла. Эсгертмелени эм уллусу, эм ариуу, эм сыйлысы, айхайда, Айа-София межгитди. Мурдору, кябыргга ташы византиялы болса да, бу межгитде битеу Шаркны культурасыны эм сыйлы шартлары жыйышдырылгандыла, тийишгендиле дерге боллукду. Адам кюлу мермерден, мияладан, алтындан, кююшден, жезден болсун ишлеген затла, акъ ташда, кяра ташда да ызланган накышла, кююзледе оюула бу искусствону эм уллусуну югюлеридиле. Минг тюрсюн, бири бирине келише, бири бири бла аламат байлаша, кезю бла кергенни сөз бла айтып жетишдиралмазча, аллай сейирлик ансамбльле, композицияла кзурайдыла. Бу межгитде айланган сагъатынг бир тауушлукъ жомакда айланганча керюнеди. Кече уа аны төрт да минарасы тюбюнден урган прожектор жарыгында кекге кетюрюлюп барганча боладыла. Стамбулну не жеринден кярасанг да керюнеди бу айтхылыкъ межгит. Кеси шахарны европалы жанында

болса да битеу да дунягъа Шаркъны ёлмез культурасыны белгисича кёрюннгенлей турады. Айа-София эсимде бир жомакълы музыкача къалгъанды. Ёмюрлени бирикдирген тарыхны омакълагъан симфонияча...

Бир жол а Стамбулда дагъыда бир сейир-тамашагъа тюбеп къалдыкъ. Бизде аллай затха фольклор фестивалы дер эдиле. Алада уа — орта ёмюрлеге, тюрк тарыхына аталгъан этнография байрамы дейдиле. Бир талай аскерчи, Баязетни заманындача кийинип, юслеринде къара темир кубелери, къолларында накъышлы тегерек къалкъанлары, къылкъыяр ятагъан бичакълары. Бир къызыл къапталлы киши да, ат боюнунда эки уллу дауурбасын аяусуз тую, ара орам бла бу къужур аскер ётдю. Артда уа, университет бла эски межгитни араларындагъы майданда, гюрен туруп, эртте заманланы къазауат тартыуларын, башхача айтханда, аскер маршланы согъуп турдула. Вольфганг Моцарт да, ким биледи, кесини сейирлик «Тюрк маршын» быллай музыканы эшитипми жазгъан болур эди?! Ётген-сётгенле уа, алайда тохтап, ол тамашалыкъ концертте уллу зауукълукъ ала къарадыла...

Тюрк сыйлаудан бир кесек айтмасакъ, хапарыбъз, баям, тамамлы болмаз эди, чубурлай къалыр эди. Алада да, биздеча, къонакъ къойдан жууаш болгъанын билдик. Къонакъ Аллахны къонагъы дегенни да эшите турдукъ. Ала бары да эсибизде эдиле. Алай кесибиз эртте юйреннген «акъны» орунуна ийисли «анис аракияны» узатханларында, бек да къууанмадыкъ. Аны эслеп, къарамыйыкъ шапала къайдан эсе да эки шеша алып келдиле. Латин харфла бла жазылгъаны уа — «орус водка». Къуйдула. Алай аны, асыры кючлюге санап, «кола» къошаргъа умут этгенлеринде, къонакъ къойдан жууаш болгъанын унутдукъ, ыразы болмазыбызны сездирдик. Ангылаулу жашла хар нени да терк ангыладыла. Бу затны, жунчумай, чачыкъмай, былай зем-зем суунуча «ашыргъаныбызгъа» бир кесек къайгъылы къарап, сагъайып да турдула. Алай «орус водка» бизни акъылдан шашдырмагъанын, ол угъай эсе, философия тостлагъа учундура тебирегенин керюп, тамата ол шапалагъа хашлама келтирирге оноу этди.

Ол ашны юсюнден бир эки сёз. Этни алгъадан хазырлап, къошулукъ пурч-мурчун, чибижисин, сарымсах сууун дегенча затларын да къошуп, чёмючден аз эслирек тарбоюн къошунлагъа салдыла. Сора топуракъ «тылы» бла тынгылы битедиле. Тийишли заман озгъанлай, къошунланы отдан чыгъардыла. Башларын уруп-ууатып, бишген этни уа сай табакъгъа къотардыла. Ашап да башлагъынчы, хашламаны ийиси башыбызны хайран этди, кёзюбюзге ту-

ман жайды... Андан арысын, хурметли окъуучуну аяп, айтмай кѳояйыкъ. Алайсыз да ангылашынады... Кертин айтханда, ол бияры атып кѳойгъан кѳошунларына жаным да ауруду. Юй ишлеген балталай... Да не этериксе. Шекспир айтханлай, «Мавр ишин этди, этди да, кетди...»

«Шиш-кебяп» дегенлери уа шишликлериди. Мен анга «гинжи шишлик» деген эдим. Ичимден. Да кесигиз оюм этигиз, оймакъ тенгли этчиклени эшиу ийнени кѳыйырында биширип келтирселе, анга башха ат тапхан кѳыйынды. Адам башындан аллай «шишликлени» онушар-жыйырмашарын келтиргенликге не магъана?.. Да охо, кѳонакъ кѳойдан...

Алай тюрк хант кѳанганы даражасын чыгъаргъан, унутмазча этген затлары да барды. Ол да аланы тузлукъ маталлы бир сюленлери. Азчыкъ кѳапханлай, тамагъынгы ѳртен алып, эки кѳзюнг жияп, солууунг тыйылып кѳаласа. Ушкок отну, сирнек папшотну, кѳк кукуртну бирге кѳошуп кѳапсанг да, андан аман болмаз дерча. Алай насыпха «айран» деп бир акъжаллары барды да, ѳртенни аны бла ѳчюрюрге, тамагъынгы аны бла сууутургъа кюрешесе. Андан сора ол «кукуртха» эслеп узаласа неда узалмай кѳояса.

Тюркде аш ашагъан бир уллу иш этген кибикди. Ашха ашыкъмай узаладыла, аш юсюнде ашыкъмакълыкъ арталда ушамайды. Ушакъларын да бардыра, тюрлю-тюрлю ишлени сюзе, оюмлай, чайнагъанларын да тохтатмай, ол халда ашайдыла.

Кѳурманлыкъда, сыйлауда, тюрлю-тюрлю кѳууанчлада алада да барды тамата дегенлери. Алай ол бизни таматагъа арталда ушамайды. Олтургъан тѳрде этгенликге, аны власты шапаладан ары ѳтмейди. Сен а ичдингми, кѳалдынгмы — ол сени ишингди. Кѳысхан, хор этген былада арталда жюрюмейди. Биздеча, шо ѳлген да эт, ичген эт ансы деген мында жокъду.

Май айда аллыбызгъа хууан, хурма, жюзюм, шаптал дегенча затла келгенде, сейир этдик. Быланы былай татлылай кѳалай сакълаялгъан болурла?.. Таматабыз жууабын тынгылы берди.

— Бу затла бизге Кѳажарны — Иранны кѳыбыла жанындан келедиле. Анда уа жазы, кюзю — бары бирди. Хар зат не заманда да ѳседи. Жыйып жетишдир ансы.

Тюркню шахарларында кондитер кафелени, татлы затла: тортла, кѳалачла, пирожныйле, татлы суула, тюрлю-тюрлю конфетле, бегирек да — дондурма-мороженое сатхан жерлени санап саны жокъду. Аллай махкемелеге хар атламынгдан тюбейсе. Татлыдан сора ашлары жокъ сунараса.

Алай тюркюле татлы затлагъа, эслеп къарасанг, алай бек жан атадыла деп да айтмазса. Аллай кафеле бегирек да сабийлеге бла туристлеге жарайдыла. Тюрклюню азыгъы кёбюсюнде тахта кёгетледен этилген ашла, тюрлю-тюрлю салатла, винегретле, тюй, пиринч, къудору ашла. Сора — кёгет суула. Бек суйгенлери — «портакал сую» — португал суу — апельсинден сыгъып алгъанлары.

Быланы орамларында семиз адамлагъа аз тубейсе. Бютюнда бёкем тиширыулагъа. Аны жашырынларындан бири — тюрклю тиширыу «алман къатынлагъа» ушар ючюн, не азапдан да къачмайды. Субай болур себеп бла диетагъа «табынады», дум-къара чачын къызгъыл-кирпич бетли этер ючюн а, не амалны да этеди. Германиядагъы жашау халла, модала, ашда-кийимде болсун, мында марда болуп тохтайдыла. Германияда эки миллионнга жууукъ тюрклю ишлейди. Кёбюсю юйор-юйдегилери бла бирге барып. Немислиледен да аллай бири жыл сайын Тюркню Анталиядагъы курортларында солуйду. Алай бла культура, адет, къылыкъ жаны бла байламлыкъла да ёсе барадыла.

Арт жыллада Россей бла Тюркню орталарында байламлыкъла да айтып-айтмазча ёсгендиле. Бегирек да сатыу-алыу жаны бла. Бу иште тюркюле бек мадарымлы халкъдыла. Хайыр чыгъар жерни билип-тергеп, ары къарап-къарагъынчы табыладыла. Тил, дин, политика башхалыкъла окъуна бу иште чырмау болмайдыла.

Къысха болжалгъа къуралгъан россей-тюрк предприятияла, сатыу-алыу организацияла, кёп заман оздурмай ишлеп башлагъандыла. Барын да озгъан а энчи сатыу-алыгучула — «челночникле» болгъандыла. Къысха заманы ичинде Тюркден келген товарла Россейни тюкенлерин, базарларын толтуруп къойгъандыла.

Стамбулда орус жазулары болгъан тюкенле, ресторанла, къонакъ юйле, тюрлю-тюрлю бюрола топпа-толудула. Уллу «орус аэропорт» да ишленгенди. Тюркюлени орус тилге былай терк юйренип баргъанларын кёрсенг, сейир этип къалырса. Ол угъай эсе, Стамбулну бир-бир районларында уа терезеледен, эшикледен Алла Пугачёваны, Маша Распутинаны жырлагъанларын да эшитирге боллукъду...

* * *

Стамбулну кюн кюйдюрген, тарых желлери «сюрме-леген» акъ ташлары майданында, тар жолчукларында да жылтырайдыла. Кёпню кёрген, кёпню да билген бу тилсиз ташла, тилленип, хапар берип башласала, былайтын токъсан жыл мындан алгъа ётген Кязимни да сагъыныр

эдиле. Аны, хаж кылыргыа бара, бу межгитде намаз кылыгъанын, шаркъ культурасыны эсгертмелерине, сейир эте, суююннгенин да айтыр эдиле. Ким биледи, аны бу жолоучулукъда жазгъан назмуларын да айтыр эдиле:

*Кеме бла тенгизледен да ётдюм,
Тюркню, Арабны халкъларын да кёрдюм:
Хар къайда да жарлы жарлыча жашайд,
Къарыулу къарыусузну этин ашайд.*

Андан бери уллу дуняда кёп зат тюрленгенди. Жерни топурагъын огъурсуз урушла эки кере къаралтхандыла, империяла къайтмаздан чачылып кетгендиле. Къарыулу бла къарыусузну араларында баргъан демлеш а бюгюн да тохтамагъанды. Алай къарыусузла, кюч-къарыу жыя, баш оноуларын къолларына этер ючюн кюрешни жолундадыла. Демократия деген жашау хал Тюркде, Россейде да, битеу дунядача, хорлай барады, хорламай да амалы жокуду.

Тюрленмеген, ёмюрде да тюрленмезлиг'а Ата журтха кертичилик, туугъан ташынга суюмеклик болгъанлай келедиле. Ала Кязимни заманындан бери да тюрленмеген шартладыла.

*Багъдатха да, Стамбулгъа да бардым,
Мекканы Кааба ташына баш урдум.
Алай, къайтханымда жарлы жериме.
Анама жангъдан туугъанча болдум.*

Бизни ай байракълы кёншубузда болгъан кюнлерибиз, кёзню къагъып ачхынчы, ётюп кетдиле. Алай узун хапарыбызда Тюркде жашауну юсюнден, аны минг тюрсюнлю суратындан айтырыгъыбызны ондан, жюзден бирин да айталгъан болмабыз. Ол баямды. Кёргенибизден эсе кёрмегенибиз, эшитгенибизден эсе эшитмегенибиз озарын да билебиз.

Алай бла бу жазманы тауусабыз. Къара тенгизни, Мермер тенгизни, Жерле аралы тенгизни да ташлы жагъаларын жууа, Босфорну маяк чыракълары, уллу, гитче да кемелени, бизни самолётубузну да ашыра:

— Гюле-гюле! Ийи йолкъунлукълар! — дейдиле.

— Хошча къалын, дээрли достлар! — дейбиз биз да.

Бир кесекден самолётубузну туюнде ким эсе да Къара тенгиз атагъан Кёккёз тенгизни толкъунлары жылтырап башладыла. Жолубуз а жаныбыздан суюген Ата журтубуз «Кавказиягъады».

АКЪБАШ ТАУУМ — КЪАДАРЫМ

1935-чи жылда Нальчикде туугъанма. Къабарты орам бла Совет орам айырылгъан жерде бир кирпич юйчюк барды. Мени биринчи адресим ол болгъанды. Алайтын озучу курсабай къызла бла аэроклубну курсантларыны ызларындан, морожнамы да жалай, кѣп къарагъанма.

Пятигорскда бир эки жыл тургъандан сора Акъ-Суугъа кѣчгенбиз. Атабызны, аны атасыны, аппасыны... барыны да туугъан эллерине. Эркин, таш юйню узун календорундан Суу-Араны юйлерине къарап тургъанма. Ол акъ юйчюк-лени солдан онгнга, онгдан да солгъа санап.

Бешжыллыгъымда Кючмезланы Абдулла мени окъургъа юйретген эди. Жаболаны Асхат а — жазаргъа. Окъууну уруш бѣлдю. Эки устазым да урушдан къайтмай къалдыла. Атабыз да кетгенде уа, кесим кесиме устаз болуп турдум. Насыпха, таматаны уллу библиотекасы бар эди да, бир-бир китапланы кеси аллыма окъуп башладым. Ар-даракъда уа газетле да окъуй тебиредим. Уллула неден да бек «Совинформбюрону» билдириулерин эшитирге сюе эдиле...

Немислиле Нальчикге киргенлерини хапары келгенде, ахлуларыбыздан бири айтып, библиотекабызны кюйдюрюп башладыкъ. Алай, китапла, кюерге суймей, болгъанны тютюннге алдырып тохтагъанда, аланы, машоклагъа салып, терен уругъа басдырдыкъ. Юслерин нартюх къаурала бла жабып, алай букъдурдукъ.

Душман кетгенден сора китапланы чыгъардыкъ да, эски жерлерине тиздик. Ала уруда хазна бузулмагъан эдиле. Иги сакъланнган эдиле.

Кюнлени биринде уа библиотеканы иеси къысха отпускагъа келди. Узун бойлу офицер, окъа чынлары да жылтырай, юйюбюзге уллу къууанч келтирди. Китапланы бир кесегин кюйдюргенибиз ючюн ол урушмады, тырман да этмеди. Окъуй-жаза билгеним бла къалмай, терк да окъугъаным ючюн махтады.

Мен школгъа хазырлана тебиредим. Алай бизни окъутурукъ устазла фронтда эдиле да, ишни арсарсыз башлар онг болмады. Биринчи классха... юзбек школда жюрюп башладым.

Аны аллында уа элибизге аскер машинала келип, бизни узакъ «жолоучулукъгъа» атландырдыла. Хар эрттен сайын календорубуздан Суу-Арагъа къарап тургъандан эрикеним себепли, жолоучулукъгъа суйюп атландым. Уллула уа, ол «жолоучулукъну» билмей тургъанлай келген па-лахха санап, бек мудах болдула. Ол угъай эсе, жилигъанла

окъуна бар эдиле. Бушуу сезимле аз-аздан мени сабий жюрегиме да синге башладыла. Бу ажымлы «жолоучулукъ» болгъанын мен да ангылай тебиредим...

Юзбек школда биринчиден тёртюнчюге дери малкъарча окъутхан классла да къуралдыла. Устазларыбыз а Аппайланы Хадис Зулкъарнеевич бла Фатимат Зулкъарнеевна болдула. Уруш аллы жыллада ана тилибизде чыкгъан окъуу китапланы юзбек школгъа ким келтиргенин мен билмей турдум. Аланы уа сюрдюню ачы сагъатында биргелерине гыржын орунуна алып, мени алтын кибик устазларым келтирген эдиле...

Ленин бла Сталинни суратлары болгъан «Махтау грамоталарым» саргъалгъандыла, тозурагъандыла. Алай сабийликни ол къыйын, болсада биринчи чакгъан мамукъча, жерге жетгинчи эрий баргъан къарча сейирлик сагъатлары эсиме тюрелгенлей къалгъандыла. Биз бу жангы халлада да сабийлеча къууана эдик. Къууаныр зат болса. Жарсыгъан да алай эте эдик. Алай ахырзамаан иссиликде арыкъ сууунда жууунган, мароко терекни къагъып, аны марокосундан тойгъунчу ашагъан да аз насып тюрюл эди. Салкъын ингирледе уа уруш кинолагъа бара эдик...

Къарыусуз къартла бла ууакъ сабийле уа, къыйын ауруула тугендире, жашаудан ажымлы кете эдиле...

Ош областнынъ Къара-Суу районундан Фрунзе шахаргъа кечдюк. Жангы, къолайлыракъ да жашау башланды: жай алай бек къызыу да тюрюл эди, къыш не бек къабышдырса да.

Мында орусча окъургъа тюрдю. Къыйын эди. Алай, бачамаланы суратлары болгъан Грамота энтта келюбюзню жарытды. Уллу орус литератураны тенгиз кибик дунясы уа аллыма шууулдай келе тебиреди. Аны бла бирге къыргъыз литературадан дерсле да манга бир жангы, сейирлик да дуняны эшигин ача башладыла.

Алай кечгюнчюлюкде болгъан заманыбызны эм татлы кезиуоне уа «Киршёлк» элчикде жашагъан жылларыбызны санайма. Анда орналгъанланы иги кесеги таулула эдиле. Бу «тау элчикде» мени ахшы тенглерим бар эдиле. Энейланы Хамит, Энейланы Салих, юзбекли жаш Роберт Мухамеджанов, орусла жаш Юрий Сладков... Роберт бла мен, бир бирибиз бла эришгенча, эм мюлк школну библиотекасыны суратлау литературасын «ашап» тоялмай эдик. Лермонтовну «Кавказ поэмаларындан» башлап, Чеховну хапарларына дери; Стивенсонну, Куперни, Майн Ридни романларындан Шекспирни трагедияларына дери... тынч ангылашынган, «къыйыныракъ» да китапла бизни жомакълы жолоучулукълагъа элте эдиле...

Элдеги «семилетканы» бошагъандан сора Фрунзедеги медицина школгъа кирдим. Анда уа эм татлы тенгим Къулийланы Радес бла шуэхлукъ жюрютдюк. Андан бери эки жыйырмадан аслам жыл ётгенликге, бир бирни жокълай туруучубуз. Радес шёндю туугъан сахары Москвада белгили докторланы санындады.

Медицина школну бошагъанлай, Тянь-Шань областъха жол салдым. Юч жыл чакълыны эпидемиологну экинчиси болуп ишледим. Бу алапат жерни эллерине-айылларына кёп жюрюдюм. Биринчи литература «жититлериме» да анда тубедим. Аланы юслеринден артда, Туугъан журтха къайтхандан сора, мен бир талай хапар жазгъан эдим.

Алай литература къадарыма уа Тырныаууз шахарда ишлеген жылларым да аз къошмагъан эдиле. Артда «Къызылкъанат тангларым» деген романны, «Желли къолну отлары» деген повестъни, «Мукуланский маршрут» деген киносценарийими да ол жыллагъа атап жазгъан эдим.

Нальчикге кёчгенден сора жазгъан затларым басмагъа жол ызлай тебиредиле.

Алай ол жолда биринчи атламла бек тынч эдиле деп айталмам. Болсада... кюнлени биринде, газетледе чыкъгъан хапарларым, литература иште къалам къарындашлыкъ этген тенглерим, кёл этдирип, биринчи жыйымдыкъны китап басмагъа элтдим.

Андан бери танг кесек китап чыкъгъанды. Ана тилибизде, башха тилледе да. Мени жазыу иште баш темаларым — ёз халкъымы тарыхы, жашау ызы, ачы сынамлары... Китап бетде игиге-аманнга, ётгюрге-кёлсюзге да суратлау амал бла «жан салыргъа» кюрешгенме. Аланы араларында тубей келген чюйреликлени, тюрлю-тюрлю бояула бла ишлей, жашау кертилигин излегенме.

Бу китапны мен эртте башлагъан эдим. Бери тийишген суратлау очеркле, керти хапарла, эсгериуле, жол жазмала... бары да кёрген, эшитген шартларымдыла, сезимлеримдиле, сагъышларымдыла. Окъуучугъа айтыргъа базынган оюмларымдыла.

Жашай баргъанда, аз затха тубемейсе: татлысы да бар, ачысы да бар. Ала бары да, баям, суратлау чыгъармачылыкъны таймаз ызларыдыла. Аласыз билир затынгы билалмай, ангылар затынгы да ангыламай къалыр эдинг. Аласыз жыр да, китап да жаратылмаз эдиле...

Къадарыма да дауум жокъду. Кесими насыплыгъа санайма. Жанымда айтылгъан насийхатчыларым, ариу сёзлери бла, ариу юлгюлери бла, жашау сынамлары бла да болушуп келген, эс тапдырып тургъан адамларым болгъандыла. Бюгюн да бардыла. Жазгъан китабым чыкъмай

къалмагъанды. Андан уллу насыб'а жазма иш бла кюрешгенге къайда! Ол ишиме хар ким бирча ыразы болмаса да, ызымдан таймагъанма, бишген ниетими тюрлендирмегенме...

Жашай келип, алтмышдан атлагъанланы, тохтап, арытхан жолларына, тауусхан жылларына багъа бичерге кюрешген адетлери да болуучуду. Мен да, арсарлыкъны хорлап, бу китапны жыйышдырыргъа, окъуучум бла сабыр ушакъ этерге да андан таукел болгъанма.

Окъуучуму ыразылыгъы «акъбаш тауум» кибикди. Муратым — анга жол ишлерге, аны бла тюбеширгеди.

БАШЛАРЫ

1. «Хар тангыгъыз жарыкъ атсын...»	5
Поэтни жулдузлу къадары	16
Пушкин таулагъа келгенде...	22
Халал Хабуну ышарыуу	27
Биз а «Залий» деучю эдик	31
Зурнук жыйынны башчысы	34
Эльбердни фахму тереги	37
Жазгъаны — жарыкълыкъ шауданы	43
Ахшы тенгибиз, антлы тенгибиз	45
Таулу деген — тау къушу	50
2. Къурчкъанат улан	54
«Сизни жерге къаратмам...»	60
Адмирал оноу этеди	62
Валтий тенгиз къайнагъанда	65
Асланжюрек Мухажир	69
Назирни къуш къадары	71
Къая жашы — къаячы	76
Багратионну туудугъу	79
«Мен, Кулъчаланы Махти...»	82
Сапын тауну жигити	87
Генералны ыразылыгъы	89
Къаячыны «Алтын Жулдузу»	92
Анай аллай Анай эди...	97
«Ля иляха илляллах...»	102
Хакимни мияла гулласы	104
Тенгиз кибик уллу «Манас»	107
Азат эртени	111
Жырыбызны сакъладыкъ	118
Баш мурат — жашау кертилик	124
Сёзге къанат къакъдыргъанла	134
Жюз жыл мындан алгъа...	140
Вайрагъыбызгъа хурмет сёзюм	144
Ол кюнлени ким унутур...	147
3. Винница. Халал къонакъбайла	153
Кёксюл Дунайны жаухарлары	157
Суоми деген а — Финляндия	179
Кёккёз Стокгольм — Шимал Венециясы	191
Германия. Жаз тюрсюндери	202
Шам къаланы минаралары	220
Ай байракълы къоншубузда	244
Акъбаш тауум — къадарым	266

Литературно-художественное издание

Гуртуев Эльдар Бертович

ВОЛЯ ВОЛЬНАЯ

Рассказы, очерки, путевые заметки

На балкарском языке

Редактор *М. Х. Табаксоев*

Художник *О. А. Погребняк*

Художественный редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Р. О. Алимбетова*

Корректор *М. М. Ульбашева*

ЛКБ № 6 от 01.10.96

Сдано в набор 15.01.2001. Подписано к печати 31.01.2001.

Формат 84×108¹/₃₂. Бумага типографская № 2.

Гарнитура школьная. Печать высокая.

Усл. печ. л. 14,28. Уч.-изд. л. 15,04. Тираж 500 экз.

Заказ № 103

Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года

Мининформпечати КБР

Нальчик, пр. Ленина, 33

Гуртуев Э. Б.

Г Воля вольная: Документальные рассказы. Художественные очерки. Путевые заметки.— Нальчик: Эльбрус, 2001.— 272 с.

ISBN 5-7680—1607-4

В книгу публицистики известного балкарского прозаика Эльдара Гуртуева включены документальные рассказы о знаменитых современниках писателя, а также художественные очерки о ратных подвигах героев минувшей войны.

Отдельным разделом представлены путевые заметки, в которых автор показывает образ жизни народов тех стран, где довелось побывать в разные годы.

Г 4702100600-012
М 125(03)-2001 — 072-2001